Софія Парпуліновичъ

На Схрещених Дорогах

diasporiana.org.ua

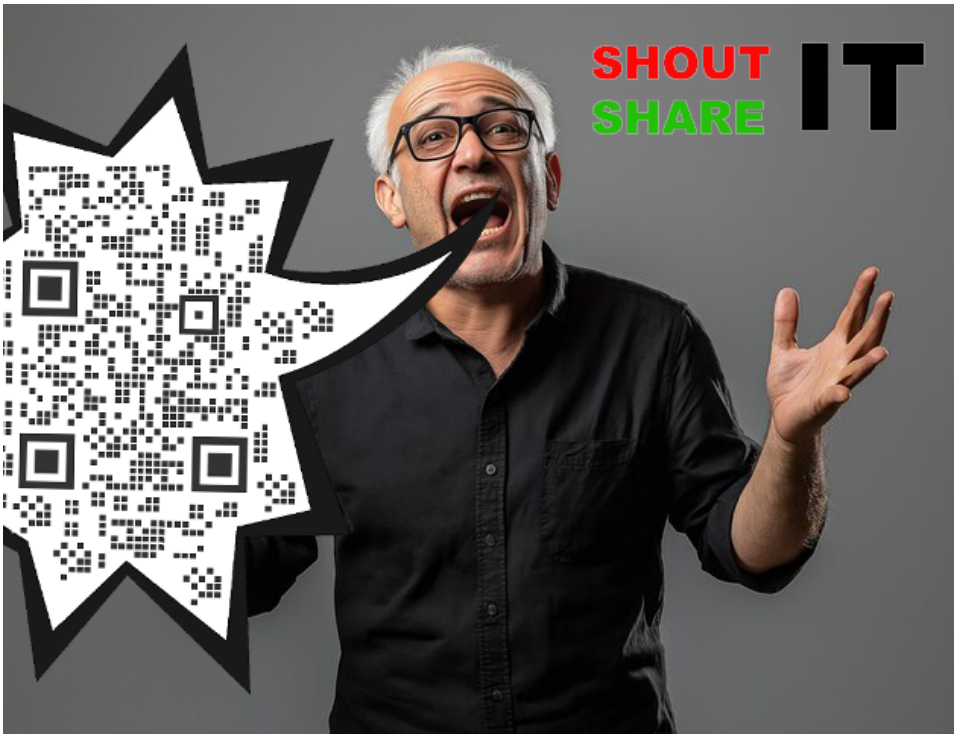
SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Один з найсильніших творів Софії Парфанович, лікаря, письменниці і громадської діячки, а заодно - один з найсильніших прикладів української мемуаристики. Історія кінця війни і післявоєнних років, побачена очима жінки, яку гірка емігрантська доля змусила покинути рідний край. Написана дуже живим і природним стилем, особливо її прикрашають напрочуд професійні описи природи. Український читач вже мав змогу познайомитися зі спогадами прибраного сина Софії, Романа Волчука, але він сам зізнається, що спогади Софії Парфанович значно детальніші й об'ємніші.

- Софія Парфанович
  - ТВОРЧА СИЛЬВЕТА АВТОРКИ
  - Вступні рядки
  - I
    - НА ФАБРИКУ
    - МІЖ ГОРАМИ — ФАБРИКИ
    - НЕМОВЛЯТА, МАМИ І Я
    - СЕРЕД ПОЛІЖНИЦЬ
    - ПІШЛЬ І МЕДИЦИНА
    - ТРИВОГИ І НАЛЕТИ
    - НІМЦІ Й УКРАЇНЦІ
    - ПОЛІНА, МАТІРКИ, ЛЯГЕРФЮРЕР…
    - МОЇ РОБОЧІ ДНІ
    - З ЯСНОГО НЕБА
  - II
    - НА ГОРИЩІ
    - БЕЗДОМНІСТЬ
    - У СТАРИХ
    - ЗАХРИСТІЯ
    - ЛЮДИ В ТЕЛЬФСІ
    - ВОНИ
    - ФІРМА ШНАЙДЕР
    - ВЕСНА
    - БАБА
    - НАРОД ГУЛЯЄ
    - ОСТАННІ ДНІ
  - III
    - ЗАМОРСЬКІ ГОСТІ Й ГОСПОДАРІ
    - УКРАЇНЦІ, ІНШІ НАРОДИ, ФАБРИКА
    - РЕПАТРІЯЦІЯ

        - НАГІНКИ, КОМІТЕТИ
        - МИ
        - ІННСБРУК
        - АМЕРИКАНЦІ ВІД'ЇЗДЯТЬ
        - ШЛЯХОМ РИМСЬКИХ ЛЕГІОНІВ
        - БЛАГОСЛОВЕННИЙ АВГСБУРГ
    - IV
        - МІСТО
        - ТАМ, ДЕ НАШІ КОНІ ПАСЛИСЬ
        - КАСАРНІ
        - НАШІ БУДНІ
        - ЧОМУ ВОНИ НЕ ВЕРТАЮТЬСЯ
        - РОЗГАР ПРАЦІ
        - РУКОЮ І СЕРЦЕМ
        - НЕДОРУЧЕНИЙ ЛИСТ
        - В МІСТІ
        - ВОНИ ШУКАЛИ НАУКИ
        - ТУТ ПРИСТАНЬ
        - ВЖЕ НЕ БУДУТЬ ПАСТИСЯ НАШІ КОНІ
- notes
    - 1
    - 2
    - 3
    - 4
    - 5
    - 6
    - 7
    - 8
    - 9
    - 10
    - 11
    - 12
    - 13
    - 14
    - 15
    - 16
    - 17
    - 18
    - 19
    - 20
    - 21
    - 22
    - 23
    - 24

- ○ 25
- ○ 26
- ○ 27
- ○ 28
- ○ 29
- ○ 30
- ○ 31
- ○ 32
- ○ 33
- ○ 34
- ○ 35
- ○ 36
- ○ 37
- ○ 38
- ○ 39
- ○ 40
- ○ 41
- ○ 42
- ○ 43
- ○ 44
- ○ 45
- ○ 46
- ○ 47
- ○ 48
- ○ 49
- ○ 50
- ○ 51
- ○ 52
- ○ 53
- ○ 54
- ○ 55
- ○ 56
- ○ 57
- ○ 58
- ○ 59
- ○ 60
- ○ 61
- ○ 62
- ○ 63
- ○ 64
- ○ 65
- ○ 66
- ○ 67
- ○ 68

- ○ 69
- ○ 70
- ○ 71
- ○ 72

Софія Парфанович
НА СХРЕЩЕНИХ ДОРОГАХ

Як то трудно рибі на суходолі,
Звіру-птиці без поля, без діброви,
Так-то трудно на чужій стороні пробувати,
Без роду, без сердешної родиноньки…

(Дума про сестру і брата)

ТВОРЧА СИЛЬВЕТА АВТОРКИ

Софія Парфанович — лікарка і разом з тим письменниця і то ввесь час чинна, що звичайно не легко дається людині, якої

професія така тяжка й відповідальна. Чи лікареві годиться поза званням, яке вимагає ще й постійного дошколу, шукати й іншого змісту для життя? Чи не повинен його вдоволяти такий цікавий, як думають сторонні, а насправді трудний і вимогливий лікарський фах?

Очевидно — талант зголошується спонтанно, незалежно від професії. Людина з письменницьким хистом не може не писати, не може не виявити того, що виношує її творча душа. До того кожну людину манить вийти зпоза решітки буднів і зв'язаних з ними обов'язків. Складне життя і хвилюючі події мають свій кольор, свій смак і притягальну силу. Особливо живо спроможен на те все реагувати лікар. Він бо привик спостерігати все, так би мовити, під мікроскопом. Отож ряд лікарів-письменників прикрасив сторінки світової літератури. Згадаймо А. Чехова, А. Копана Дойля, Л. Селіна, А. Мунте, А. Кроніна, В. Зомерсста-Могема. Та й у нас були: Т. Окуневський, Ю. Липа, В. Кархут, а тепер є В. Коротич.

До літературної творчости привів нашу авторку довший шлях її ранньої праці пером у ділянці популярно-медичній і науковій. Її книжки, монографії і статті, в яких вона розглядала різні питання, зокрема з обсягу гігієни, становлять поважний дорібок розміром біля тисячі сторінок друку. З них найцінніша «Гігієна жінки», видання, якого в нас передтим не було і ще й тепер немає. «Щоби написати таку книжку, треба бути справжнім письменником» — як висловився, в розмові з С. Парфанович, Юрій Липа.

Не менша обсягом книжка вийшла би, коли б зібрати все надруковане нею в протиалькогольному журналі «Відродження», що його редагувала у Львові С. Парфанович напротязі 8 років. До того вона містила безліч статтей з медичної ділянки ще в інших часописах і журналах, які появлялись в Галичині в рр. між 1928 і 1936. Її ентузіязм, як теж гладкий, блискучий стиль поривають і переконують. Її манера писання легка, невимушена. Вона вміє і може творити і відтворювати те, що спостерігає, що родиться в її думках чи в уяві.

Від писань медичного публіциста і науковця швидкий і легкий був перехід С. Парфанович до белетристики. Зберігаючи медичну тематику вона вміло переставляється на позиції письменника з мистецькою формою вияву своєї творчої духовости. В 1936 р. появляється її перша збірка оповідань п. н. «Ціна життя». Вона врізується різким акордом у доцьогочасну тематику в українській белетристиці. На якийсь час вона стає ревеляцією. ЇЇ розглядають з різних сторін. Ті, що привикли розглядати життя в «рукавичках» і замовчувати деякі проблеми

живої людини з прудерії чи надто приховуваного реагування на природні явища людського тіла і пов'язані з тим душевні відрухи, — приняли книжку з острахом і застереженнями. Але більшість читачів зустріла її зичливо, а навіть ентузіястично.

У кліматі лікарні — хворі, їхні страждання, боротьба організму з недугами і смертю, змаг лікаря, його побіди і поразки — ось тематика, органічно пов'язана з творчістю письменниці-лікарки. Те саме ще її далі появляється в її творчій роботі, зокрема виповнює велику частину її книжки «Інші дні», виданої в Авґсбурзі (Німеччина) в 1948 р., на еміграції. Медична тематика пробиває також у багатьох нарисах і оповіданнях, розсипаних у заокеанській вже пресі.

Та був час, коли здавалось, що авторка закинула остаточно цю тематику, бо наступні її книжки були побудовані на зовсім інших сюжетах. Це були книжкові видання: «Загоріла полонина», «Київ у 1941 році[1]», «Люблю Діброву» і «Вірний приятель». Аж у книжці «На схрещених дорогах», якою оце обдаровує авторка читача, помітний — бодай в першій частині твору — поворот до ранньої тематики. Тут знову вона стає до боротьби за життя немовлят і здоров'я матерів, примушених в суворих обставинах війни й гітлерівського режиму продовжувати рід людський.

Треба зазначити, що С. Парфанович понад усе ентузіястка життя. Вона завжди в якійсь формі оспівує вартість життя, його красу і радості, навіть коли доля важким каменем давить. Разом зі знанням людського тіла, його прикмет і законів, що являються основою її деб'юту, як белетриста, в письменниці є чимало знання анатомії людської душі. Хоч у письменниці живий романтичний польот, по суті вона реалістка. Вона зображує людей не як етеричні з'яви фантазії, а як тих, що їх усі бачать, з тими прикметами, що їх вона спостерігає, пронизуючи своїм зором до самих нетрів душі. Треба сказати: в неї направду глибоке знання людської психіки. Вона розуміє людину так хвору, як і здорову, і показує нам її як новість, інколи просто як ревеляцію.

Покинувши на довший час лікарську тематику, авторка переходить на сюжети з життя здорових людей. Її цікавить складне їхнє життя і спосіб реагування головно в обставинах, які заіснували підчас останніх двох десятків літ: у війні, в міжвоєнному і післявоєнному часі. Це згадана вже «Загоріла полонина». Авторка змальовує барвисту верховину, наповнює її мелодіями бойківських співанок та вичаровує красу нашого фолкльору на одному відтинку української землі. До речі — С. Парфанович уродженка Львова. Там вона жила і діяла аж до великого «ісходу». Та колись її батько збудував на Кичері в селі Розлуч хатину. І туди вона зчаста їздила і з Бойківщиною

зжилася. Вона полюбила скромні, але мальовничі оселі, співанки, що гомоніли в горах, часто в супроводі сопілки. Гостюючи там, вона приносила з собою палке серце, загострений змисл спостерігання і Божу іскру таланту. Вже раніше побут наших бойків ляг в основу писань Ю. Кміта, однак його скромні нариси далеко стоять від зрілих, сповнених сучасної тематики оповідань нашої авторки. В них не етнографія, а співзвучне з дійсністю відтворення життя верховинців в нових незвичних обставинах.

Новиною в нашій сучасній літературі є її оповідання з життя звірят. С. Парфанович розуміє їх не гірше людей, присвячує їм багато тепла, навіть любови. І то не лиш їм, але й рослинам й усім дітям природи.

Перша книжка з цією тематикою це «У Лісничівці». На тлі бойківської сценерії пересувається перед читачем сім'я лісничого і бойко, Рибак, що виростає понад пересічний рівень і можна його вважати виложником гордовитого племени у відношенні до польських панів. Окрім тих персонажів ми находимо справжні персонажі звірят; кожне, хочби яке коротке, оповідання надихане теплом, любов'ю до нашої природи й наших тварин. Їх ми вчимося любити, так як і цілу природу Бойківщини. Книжка виховної вартости для молоді, оповідання передруковуються в шкільних читанках. Коли по середині того циклю покладемо Люблю Діброву, то на кінці випаде нам вкласти книжку, що є в друку в видавництві Свободи. Є то повість про пса — «З людьми[2]» — нагороджена першою літературною нагородою на конкурсі СФУЖО в 1961 році.

В цій тематиці просто клясична збірка «Люблю Діброву». Шматок американської землі з озером — місце для дозвілля великого гурту наших людей з Дітройту й околиці. Туди вони приносять свою тугу, в той клаптик землі вони вкладають свою любов до землі, хоч не на українському материку вона. Там ставлять свої будинки, навіть за зразками своїх регіональних хат, садять рослини, що їх любили вдома, туди приїздять, щоби погуторити в колі земляків і відпочити. Авторка їх підглядала і про них написала. В тому в неї стиль репортажу. Але в книжці ще й зустріч з природою, якою така багата Діброва. І в цьому ліричний патос і краса малюнку фарбами многобарвної палітри. «Люблю Діброву» — це своєрідний заповідник, де зберігається ще первісний чар природи, що однак швидко поступається напорові людини. Великий дар спостерігання деталів, малопомітних для звичайних бувальців, і дар закріплювання їх в сюжетній конструкції талановитим пером, роблять цю книжку цікавою і для молоді і для старших.

Здавалось би, що наступна книжка С. Парфанович «Вірний

приятель» присвячена виключно життю кота Биця. Він і є в великій мірі її героєм. В першій частині, коли ще сім'я Стрільчуків живе в затишку серед мирних буднів, киця і її малеча становлять таки виключний інтерес авторки. Але в другій частині вона розгортає сюжет ширше. В акцію входять людські персонажі, а Бицьо залишається більш у тіні. Настає бо війна, на Львів падуть бомби, люди ховаються по підвалах. Авторка зосереджується більше на стражданнях людей, хоч помічує теж лиху годину рослин і тварин. Доводиться людям покидати рідну землю. Краків, потім через Лемківщину дальша мандрівка в невідоме. В лемківській верховині залишається Бицьо на очевидну загибіль, так як чимало скитальнів, знеможених для дальшого мандрування.

Ця тваринна, чи тваринно-людська тематика наскрізь оригінальна, свіжа й повна кольорів та оптимізму. Вона вказує на широке зацікавлення авторки і на видатне вміння змальовувати кожний прояв життя та різьбити в кожному матеріялі. Ось твір «У лісничівці» дає читачеві зуявлення про життя лісної людини в хатці на самітній галявині, але крім старого Дмитра на якийсь час у фабулі займає перше місце то серна Сільва, то цапуньо, дятель чи черепаха, ластівки чи ще щось, і на них зосереджується увага та любов читача.

Не від речі підкреслити, що якраз за тваринну тематику — Історія одного пса — авторка дістала першу нагороду на конкурсі СФУЖО в 1961 році.

Виринає питання: наскільки С. Парфанович по духу письменниця українська?

В першому творі, «Ціна життя», порушена нею проблематика загально-людська, хоч герої і терен — українські. Але вже в збірці «Інші дні» тематика зовсім українська в драматичних взаєминах з наїздниками і в активній боротьбі з ними. Як пише Ю. Шерех в післяслові до цієї книжки: «… в неї (в авторки) проявляється відчуття місії українця на чужині і в світі, душевна проблематика народу, що бореться за своє визволення». Повна українська специфіка є в новелях збірки «Загоріла полонина» і в репортажах «У Києві 1941 року».

Згадана в горі збірка бойківських оповідань пішла далеко вперед від етнографізму попередників. Тут не йде про зображення щоденного побуту бойка. Це тільки тло, разом з природою — все ж обидвоє суто-українські. Ще більше питома є реакція героїв бойківських оповідань на обставини й події сучасного. Так отже бачимо бойка в обличчі польського терору на якого він реагує теж гостро й збройно («На Дністровому березі»). Але він стає віч-на-віч з обома тоталітарними режимами, що панували, часово, на

його землі. Ви віднаходите того самого «бойкого» верховинця і в обличчі большевиків («Буря») і серед його самооборони перед людоловлею німців («З туги», «Трембіта», «Погоня тіней»). Ця мала, сіра малоосвічена людина виростає на свідомого й кріпкого героя, що бореться проти влади наїзника в питомий цілому українському народові спосіб.

Власне репортажам треба присвятити тут деяку згадку, бо вони є повноцінним продуктом її письменницького вияву. Згадана книжка «У Києві 1941 року» викликає доглибинне потрясення в душі читача. Видана в 9 років після поїздки авторки до Києва, вона зберегла свою безпосередність і свіжість. Зустріч з підсовєтською дійсністю, нищення українства, русифікація, глум совєтського обивателя над усім, що українцеві святе — все те перейшло межі найбільш песимістичної душевної підготови С. Парфанович. І це змальоване нею майстерно і залишиться документом совєтського насильства над українським народом. Багато інших репортажів вона написала і видрукувала в газетах і журналах у країнах нашого поселення. Вони подорожньо-природничі, але скрізь на мандрівках авторка вишукує українську людину і їй приглядається. Віднаходить її в Сан Франціско чи в Н. Йорку і пише про те, що помітила в зустрічі з нею. Це персонажі наших буднів, старі чи нові емігранти, добре нам знайомі. Але в справжньому світлі ми їх бачимо щойно тоді, коли читаємо про них в репортажах нашої авторки.

У письменниці помічаємо, що вона використовує своє письменницьке перо, і умови вільного вислову в Америці, щоб не дозволити українській людині забути недавно-минуле і на те, щоб вона віднайшла свою ролю й місце в новому світі. Такий обов'язок і ставить собі С. Парфанович свідомо.

А, оце ж, нова книжка. Її оцінку залишаємо читачам. Та ми певні, що вони приймуть її, як щось рідне і нерозлучне. Бо хоч авторка пише в першій особі, вплітаючи подекуди власні переживання, не вона, а всі ми, новітні виходці з рідних земель, є героями «Схрещених доріг». Все те діялось з нами заки ми виїхали в заокеанські краї. Себе ми віднайдемо чи в ролі погорджуваного і гнаного чужинця за часів Гітлера, чи ДП в містах середущої Европи, чи в ще іншій ролі. Велике й добре діло зробила авторка показуючи нас самих, тих, що по-волі чи по-неволі завернули з мандрівки, чи тих, що пішли в світ.

Володимир Несторович

Вступні рядки

Можна б навіть не писати їх. Бо хто читатиме книжку, і сам пізнає, про що в ній ідеться. Проте варт читача підготовити до її сприймання як і подати деякі пояснення. Бо пішли роки, і люди або забули причини і зв'язки подій або, коли вони молодші, зовсім їх не знали. Для тих, останніх, багато дечого може бути незрозуміле з того, що для старшого покоління зовсім очевидне.

Що ж це за книжка, що оце опинилася в Ваших руках, Читачі? Зараз же на початку Ви помітите, що тут автор говорить від себе, чи теж про себе. Але ця книжка не мемуари, ані щоденник чи записник. Це, як давно казали, оповідь про людей і події, в які авторка вплелася силою обставин і брала тільки неважну чи невелику участь. Але вона ввела читача і вивела з книги, яку пише вправді від першої особи, але пише головним чином про українських людей. Вони опинилися в німецькомовних країнах: Австрії і Німеччині під кінець другої війни та в перших роках миру, якщо загалом наші часи можна назвати миром.

Люди ці найшлися на схрещених дорогах. Одні вели на Схід, до дому, якщо репатріяція відвезла їх до нього, і другі на Захід, на дальшу мандрівку. Дехто міг вибрати, куди йому йти, але немало було таких, що такого вибору не мали. Так отже в першій частині ми побачимо українських жінок, чи як їх називали дівчат, насильно вивезених до Німеччини. Вони прикріплені до ткацької фабрики, якої не мають права покинути. Бо вони матері. Бо хтось підказав гітлерівському режимові, що «остівок» — так їх, і вони самі себе, звали, не можна залишити на розкинених господарствах тільки треба зачинити в спеціяльно для цього призначених фабриках. До одної з них доля занесла авторку. Тут вона стоїть в боротьбі так проти фабричних властей, як і проти зла, що непоступливо гніздиться в душах оцих дівчат. Вони бо, виховані в комуністичному режимі, і все що на Заході, хочби й не зле, вважали як прикмету капіталістичного устрою, і проти нього вони одною лавою стояли. Більшість з них вихована в комсомолі чи його прибудівках і майже всі вони вернулися «додому». Це ті, що їхні дороги пішли на Схід. Їхня доля всеціло виповнює першу частину, і подекуди находимо їх ще й у другій.

Це ті, що вернулися.

В двох дальших частинах майже виключно ті, що не верталися. В двох — вони так би мовити на волі, ще в Австрії. Вони бороняться проти насильної репатріяції і організуються.

В останній, четвертій частині, вони в ДП таборі в Німеччині. Там, у цій новітній Січі, вони бороняться проти людоловлі, там

організуються і будують свою державу з усіма її органами й урядами. Вони, певно, надіються, що цю державу перенесуть до котроїсь з заморських країн і далі житимуть у ній.

Одного дня, чи продовж кількох місяців вони виїздять у діяспору. Пустошіє табір. Вже не будуть там пастися наші коні.

Всі ці дії авторка перепустила крізь призму своєї творчої магії і кинула на папір. Але вона не пасивний прилад для скупчування світла і розбивання його на образи завдяки Її творчій уяві та її засобам та необхідностям. Вона стоїть серед шпаркого струму життя, інколи активно бореться, то знову, разом з громадою, переживає те, що діється.

На закінчення — багато людей шукатиме себе на тих сторінках. Але прізвища майже всіх, що жили в Тельфсі я змінила. Зберегла тільки дуже небагато тих, що діяли в Іннсбруку. Їх бо всі знали і зразу ж пізнали би. Що ж до перших, знаю з досвіду, що кожна людина незадоволена з того, що про неї пишуть. Вона бачить себе в значно кращому світлі. Тож краще, щоб не найшла себе, тільки свого двійняка, чи свою далеку, похожу тінь. Натомість прізвища всіх людей, що живуть в таборі як і німців у всіх частинах — справжні і дійсні.

І є ще хтось, кому я присвятила місце, це альпійські рослини. Мої наймиліші подруги. Їхні назви я подала переважно по-латині, бо ж латинська номенклятура прийнята скрізь. Врешті, мені здавалося, що українські назви відповідали б краще тим квіткам, що ростуть у нас, нашим рідним, а не тим, що живуть у високогірських смугах Альп. За латинським назовництвом їх легко найти в кожному ботанічному атлясі.

Я вірю, що цей документ часу найде читача. Книга не для розваги, але вона закріплює нами пережите: тими, що вернулися і тими, що не верталися і, може й не вернуться ніколи.

Авґсбурґ 1945 — Дітройт 1963.

Мапа околиць де відоулися описувані події.

I
ТІ, ЩО ПОВЕРНУЛИСЯ

НА ФАБРИКУ

Початок лютого 1945 року.

Ми покинули батьківщину та пішли в світ. Тоді той світ був ще малий і кінчився для нас в Альпах, горах, що відмежовують Австрію від Швайцарії та Італії. Австрія належала в той час Німеччині і по волі чи по неволі несла на спині свастику — повигинаний хрест, знак німецького націонал-соціялізму. Ми, колишні австрійські громадяни, шукали тоді захисту її державі, до якої колись, за мого дитинства і в час молодечих літ належала Галичина. Я пам'ятала дуже живо мандрівки по цісарській державі, бо мій батько був високим ц. к. залізничним службовцем і тричі на рік одержував безплатно залізничний квиток для сім'ї і міг подорожувати по всій Австрії. Забирав тоді нас всіх п'ятеро, та не вважаючи на труднощі мандрівки віз нас до Відня, Зальцбургу, до Тіролю і на береги блакитного Адріятицького моря. Дитиною я полюбила мандри та гори, і спомин альпійських квіток залишився у мене назавжди. Туга за морем і горами завжди, і тоді й потім в дальшій мандрівці, визначала мої стежки і дороги.

Але тепер нам було не до мандрів, не до прогулянок і подорожів. Все ж спогад з дитячих літ визначив напрям мого скитання: до Австрії, в Альпи. Дістала я працю в Загальному Окружному шпиталі в Куфштайні, містечку що лежить на північ від Іннсбруку, столиці Тіролю. Пишу — я, хоч на ділі було нас троє: ще чоловік Пилип Волчук, та син Роман. Спочатку я була сама, згодом вони обидва прилучилися до мене, прибувши з Відня, де Пилип — його ми тут називатимемо Філько — залишився був у славній внутрішній клініці, щоб лікуватися від тяжкої хвороби нирок і серця, а Роман студіював техніку. Прибули до Тіролю коли під Відень підступали більшовики. До тої пори відповідальність за влаштування життя й прожитку лежала на мені. Врешті, про всі ці справи читач потроху довідається з тексту цієї книжки.

В Куфштайні я працювала півроку, напередодні розвалу Великонімеччини. Щоденно напливало багато втікачів, тепер уже німців чи споріднених з ними фальксдойчів. Міста, села, всі оселі наповнювалися різними людьми. До Куфштайну зголосилося кілька лікарів німців, що втратили свою працю на сході, і для них треба було тут праці та прожитку. Тож, не дуже турбуючись, мене звільнили з лікарні та відрядили до місцевости Тельфс, 30 км від Іннсбруку. За чим?

Під кінець гітлерівського режиму якась незрозуміла рація підказала комусь хитромудру думку: всіх жінок зі сходу, що були

вагітні або мали немовлят та працювали й жили по господарствах, забрати відтіля та згромадити в трьох фабриках. Фабрики повинні були влаштувати їх на працю і разом з тим забезпечити їм пологи та дати опіку їхнім немовлятам. Нічого й казати, що фабрики не були пристосовані для цієї справи, до того ж вони були під постійною загрозою бомблення. Не мали приміщення ні обладнання, коштів на утримання лікарні, відділу для пологів та відділу для немовлят. Тож вся ця справа мала вигляди на повну невдачу. До того ж нацизм був більше зацікавлений в тому, щоб вимерли чужі матері й немовлята, а не в тому, щоб створити для них догідні умови життя. Кожен рот був тоді обтяженням для держави, а зокрема рот «остівця», як тоді називали робітників, силою привезених зі східних країн, а в першу чергу з України.

Одна з таких фабрик була в Тельфсі і належала до Пішля. Там мерли матері від пологового зараження і мерли немовлята. Могло б так тривати до кінця, але якась комісія зробила скаргу до відділу Охорони Здоров'я в Іннсбруку та зажадала, щоб він розглянув цю справу. Перший, чи може й єдиний крок, який Відділ Охорони Здоров'я зробив: він відрядив туди лікаря. Тим лікарем була я, одна з доньок українського народу.

Приїхавши до Іннсбруку, я зайшла до Лікарської Палати, щоб довідатись, яке буде моє правне становище у фабриці. Чи я підлягатиму фабричним властям чи лікарським? Там я застала чорного, сухорлявого чоловіка в пенсне, зі свастикою на кляпці. Це був лагерфюрер тієї фабрики. Він прийшов за якимись ліками. Познайомилась, вважаючи це за добрий знак, що зустрічаю, кого мені треба. І він був радий, що зустрів мене. Мовляв, потрібна я їм. Досі родільний дім для робітниць і ясла для немовлят обходились без лікаря. Принагідно тільки кликали когось з містечка. Поза тим там є сестра, що працює погано і спричинила смерть декількох дітей. Її мусять віддати гештапові.

З одного боку було добре, що маю їхати на місце, де я потрібна і мене чекають, а з другого боку прикро вражала справа сестри і гештапо. Невже це її вина? Невже інакше не говориться з працюючим персоналом, тільки так? Передчуття загрози давило і непокоїло. Ніби мені щось шептало: з цієї посади шлях тільки через гештапо до тюрми чи карних таборів. Може тому, що в Куфштайні один хворий, поляк, попередив мене, що тельфська фабрика, це карний табір для українок: за дротами і т. д. Тож з тяжким серцем їхала я увечорі до того Тельфсу.

Тельфс в Тіролю

Смеркало, коли ми обоє з чоловіком прибули на невеличку станцію у вузькій долині річки Інн. З обох боків високі гори так і висіли над клаптиком землі й річкою. Кілька фабричних коминів стриміло понад позем, показуючи що це фабрична містевість, у німців звана марктфлєк — ярмаркова пляма чи місце — щось мале, незначне. Щось, де торг є чи був єдиною важнішою подією в році. Певно, як які Лютовиська на Бойківщині чи Смільне.

Початок лютого. Вдень уже тепло, нагрівало альпійське сонце, і стікали струмки брудної води з вуличок, що піднімались косо вгору. Спочатку оці тірольські кам'янички, тих пару готелів з написами як майже всюди: Цум Ресль, Цур Пост, Цур Травбе[3]. Тих два рядки домів обабіч асфальтованої вулиці були центр. Відтіля вже між господарськими одноповерховими домами під гору — до фабрик. Ліворуч біжить з шумом брудний потік, тобто канал, що з фабрики несе відпливи. З нього погано чути, бо не покритий біжить біля самих порогів домів, аж поки з шумом не вливається на подвір'я другої фабрики, теж текстильної, Шіндлера. Фабрика стоїть велика, ясна, повна скла. З неї чути стукіт моторів. Вже тепер дивлюся на неї, як на об'єкт мого гострого зацікавлення.

По дорозі зустріла дівчину, що видалась мені нашим типом. Так і було. З нею розбалакалась: і вона йшла до фабрики. Перші її слова про фабрику були якнайгірші: «Це каторга, не фабрика». Дівчина вирвалась з фабрики без дозволу, бо дитина хвора. Інші

діти вмирають, а вона своїй не хоче дати вмерти, тож поїхала з немовлям до лікарні. Тепер певно, доведеться відсидіти в тюрмі. «Тюрма в нас — каже дівчина — підвал. На холодному бетоні, без харчів і якогось теплого накриття. Хто винен, що діти вмирають? Фабрика з жахливим приміщенням і харчами, сестра, що не вміє чи не хоче дбати про дітей. Зрештою, побудете, то пізнаєте тих катів і злочинців» — кінчила сумно моя співрозмовниця.

Оце фабрика. Дівчина зникає в фабричних забудованнях, а я підходжу до віконця портьєра, що зараз же за брамою при одноповерховому будинкові вихиляє чорняву голову в окулярах. Ротенштайнер, низький, згорблений чоловік. Мова у нього віденська. Це зразу ж настроює мене прихильно. Є щось миле для мене в цій мові. Щось з дитячих, чи молодечих літ, коли ми належали до Австрії, а ввічливе «вінеріш» лучилось для нас зі спогадом мандрівки до столиці.

Кажу йому повідомити про мене. Телефоном договорюється, а потім показує будинок ліворуч у подвір'ї. Там на першому поверсі дирекція. Подвір'я мале, чи пак вузьке. Просто замикає його темно мальована скриня фабричного корпусу. Між головним корпусом і другим ліворуч вузька вуличка, що в глибині замикається на ніч дерев'яною брамою, на горі обведеною дротом. Входжу до адміністрації. Холодна, діловита тиша. А потім за якимись дверима й дирекція.

Власник і директор. Середнього росту й міри, короткозорий, теж чорнявий і гладко набік розчесаний, може тридцятькількалітній чоловік. У темносиньому одягу, чоботях. Є щось з фасону робітничого, але західнього. Рудольф Пішль — власник текстильної фабрики. Поруч з ним присадкуватий бльондин трохи старший з двома рядами білих зубів. У сатиновому чорному хвартуху. Це гешефтсфюрер[4] — інженер Гофман. Головна пружина фабрики. Пан життя і смерти робітничого персоналу. Перший робить враження добродушного, другий ділового, відданого фабриці, обізнаного з кожною її шрубкою.

— Лікарка? Гінеколог! Але ж потрібна їм не лікарка, а сестра! Така, що вміла б і хотіла б працювати при дітях. До пологів приходить акушерка і, коли потреба, лікар з містечка. Але при дітях треба бути вдень і вночі. Вони хворіють і вмирають через недбальство теперішньої сестри. Тож пора її віддати, куди треба, а тут дати порядну робітницю… — інженер урвав.

— В такому разі, — кажу, — зайшла помилка. Мій шеф видно погано поінформований, коли замість сестри до дітей послав висококваліфікованого фахівця та ще з іншої ділянки.

Запитує, яку платню я мала в Куфштайні, та довідавшись про

сім сот марок, скрикує з острахом. У фабриці найліпший фахівець не має такої! Він міг би платити двісті-триста марок.

Щось невиразного і понижуючого сталося в моїй ситуації. Чого мене послали сюди? Невже аж так дуже мене здискваліфіковано? Невже прийдеться в оцій «каторзі» працювати сестрою-доглядальницею? Журба, тривога і непевність. Хочеться втікати. Якнайдалі, якнайшвидше. Тож вибачаюсь, питаю тільки, де могла б переночувати та повечеряти. Переночувати можна на фабриці у бомбосховищі, а повечеряти можна в ресторані в місті.

Йдемо на ночівлю. Півпідвал-півпартер. Камінна підлога, нари, пара сірих коців. Підвальний холод, запах газу, яким троять блощиць — певно недавно було газування. Стіл, стілець, слабе світельце однієї жарівки на столі. Робиться страшно від холоду, вогкости і суворости приміщення. Так, це вже не лікарня, це вже не Куфштайн! Це сувора, невблаганна відповідальна посада. Здається, що як раз тут замкнуть то більше не вийдеш. Як добре, що мене тут не треба! Як добре, що це тільки короткий, примарний сон!

У містечку сиджу в ресторані й журюсь. Ми без дому, ми без права на життя. А що як іншої праці для мене немає? У Куфштайні посаду вже віддали другій оцій віденці, заміжній за куфштайнським громадянином та ще й офіцером. Тут не приймуть. Де ж дітися? Адже це гітлерівський режим, і без праці та ще й чужинцеві не можна ні на мешкання прописатись, ні карток харчових одержати. Страх перед ворожою чужиною і гнітом режиму. Страх перед фабрикою.

Тяжке серце і тяжкі, невідрадні думки. Обираю картоплю, яку дають на вечерю та їм з куском хліба, намащеного дуже солоною рибною пастою.

Потім принаймні годину чекаю на чай, очевидно з якоїсь трави. Та не маю відваги йти на ночівлю ще й з спраглими устами. У ресторані слабе світло, мало публіки. І тут тіснота і нестача. Навіть вигляд обслуги такий безусмішний і груботесаний, як Тіроль. Власне як тірольський бавер, або, подекуди, як скелясті, неплідні гори. Альпійське сонце не розяснює їхнього нутра, схожого на сірий камінь.

У підвалі, на дерев'яних нарах. З відразою доторкаюся цього «ліжка» без простирала з якоюсь солом'яною подушкою, накриваючись кількома коцами — на щастя фабрика продукує їх і вони лежать тут в більшій кількості. Проте сирість і сморід морозять і душать, і спати не можу. До того ж журба і непевність смокчуть наче п'явка. Чи і в нас примістили б так лікаря? Чи тут не можуть знайти кімнати для лікаря між людьми та людськими обставинами?

Та позбавленим прав чужинцям не треба краще.

Йдучи вдосвіта до потягу, помічаю зоряне небо та високі гори. Жити тут я не хотіла б.

В Іннсбруку шеф приймає вже без злобної усмішки, зате зі злістю. Вертайтесь, мовляв, нічого іншого для вас нема. Алеж, пояснюю йому здавленим голосом, мене не схотіли, треба іншої сили. Тож проти власної волі й переконання я прошу його переговорити з директором та пояснити йому, що для них треба лікаря і сестри разом.

Вулиці зруйнованого бомбами колись такого гарного Іннсбруку тонуть в провесняному болоті та румовиську. Усюди невідрадність руїни. Ще куряться пожарища після бомбування, найбільше біля станції. Вушці глибоко розорані вирвами. Мешканці стероризовані. В усіх установах усі помітно хвилюються, чекаючи сирени. До десятої години вранці поладнують прихапцем, що можуть. Потім сирена, і всі, як божевільні, женуть до бункерів. Там сидять аж до вечора чи пополудня. За той час падають бомби, валяться доми.

Вернувшись до установи після такого дня, довідуюсь, що в моїй справі вже переговорили і що я маю вертатись назад до Тельфсу. Тепер знаю: це мій неминучий і останній етап. Разом з тими дівчатами і їхніми дітьми прийдеться нести всю вагу каторжного життя в Німеччині.

МІЖ ГОРАМИ — ФАБРИКИ

Побула я ще пару днів у Куфштайні, поладнала найважливіше та, залишивши чоловіка пакувати речі й примістити їх у когось, поїхала на мою нову працю.

Сірого, оповитого туманом ранку я виїздила з Куфштайну. Без жалю і злоби. Як багато деяких зупинок у житті, а на скитальщині зокрема, Куфштайн був і минувся. Оце зникав за закрутом дороги, а виринав Вергель з цілим жахом недавнього бомбування. Вже на добрих кілька кілометрів перед Вергелем потяг зупинився, і треба було висісти. На щастя, встигла я на автобус, чи якесь вантажне авто, треба було об'їхати жахливо зруйноване місто. Бомба при бомбі зрили землю, будинки порозсипались в цеглу й порох. Так ще недавно я була тут, і тепер непокоїла думка про робітничий табір серед поля близько колії та без бункерів, і не сходив з думки таборовий лікар поляк: як потім я довідалась, його син був убитий в лісі, не в таборі.

Вергель із своєю жахливою руїною виглядав на примарний хаос в першім, чи останнім дні творіння чи заглади. В сірому ранньому світанку — тільки руїни та глибокі рани землі. Те саме далі від Галь до Іннсбруку. Кільканадцять кілометрів — вирва попри вирву й одна руїна. На шляхах розмерзле болото, над усім сіре небо. Все безвиглядне, тяжке й болюче. Усюди чаїться тривога й загроза.

Біля десятої години я в Тельфсі. Залишаю наплечник і валізку на станції та йду знайомою дорогою до фабрики. Містечко, чи там село, дрімає серед своїх безкольорових буднів. Дні тут такі замкнені в собі, як оцей тірольський бавер на своєму дворищі. У будинках багато вікон, багато кімнат, поверх а то й два. Стайня, як і в наших селян, разом з хатою під одним дахом. Усе замикане масивними брамами. На кожній стіні кукурудза вітриться на жердках. Скрізь мовчанка й байдужість. Усе тут таке чуже, байдуже й вороже. Немає нічого з того чару, з яким мене зустрічав Куфштайн. Про цей «флєк» — пляму не можна нічого думати ні мріяти.

Але є щось, до чого в мене є гостре відношення: фабрика, одна з мрій моєї письменницької мети. Ще з того часу, як я була в Дрогобичі, я плекала зацікавлення фабрикою. Йдучи попри Шіндлера, думаю-гадаю, як там живуть і працюють. Знаю вже, що там італійці й французи. Слов'яни у Пішля. У «моїй» фабриці. Оце й вона. Темно розмальована скриня з кількома поверхами широких вікон, а потім головний корпус, що протягся на довжину у вузенькій долині між двома горами — місце між ними тільки

для фабрики, десь посередині комин, потім другий, що його почали недавно будувати, і ще далі — магазин і дальша частина фабричних забудовань, аж до річки, що з шумом біжить з гір. Здовж цієї ж річки вище фабрики потяглись ще й будинки. А в одному місці долина поширюється, і в ній розмістились однакові та в більшості ще невикінчені доми південнотірольських поселенців. Вони вибігають аж під стрімкі стіни гір. Не один з них це майже кістяк і подекуди й без даху, в риштованні. Видно, що почате будування облишено.

На портьєрці цей самий портьєр — віденець. Вітаємось як уже знайомі. Зголошує дирекції, що я приїхала. Кажуть чекати. Де? — на дворі. Тож сідаю на лавці коло портьєрового вікна і чекаю. З зацікавленням оглядаю людей, що входять і виходять, та рух на фабричному подвір'ї. Усміхаюся привітно до дівчат, що, в беретках чи хустках на головах, говорять по-українськи. Хотіла б тішитись, що приїхала я до них допомогти їм. Та вони не знають мене. Усміх «чужинки» не цікавий їм.

З портьєром розмовляю увесь час, як з кимось віддавна знайомим. Це чарівний віденський спосіб, оця ввічливість, товариськість, прихильність. Розпитує, хто я і відкіля, і швидко сходимо на Відень. А потім розказує про своє життя, робітниче життя. По першій світовій війні — з його безробіттям. Голод у Відні. Він кидає місто й мандрує по селах, збирає ягоди, щоб продавати на кусок хліба. Живе без даху над головою і без прав. Ці картини просуваються у моїй уяві. Вони перші з фільму, що його тут я побачила чи пережила. Так швидко вони сталися дійсністю, моєю дійсністю. Разом з всевладними шефами-капіталістами, що робітника викидають на вулицю. Разом з визиском, аж до стріляння в робітників. Слухаю і здається, що це не оповідання про чиєсь життя, а що це і тут, у цій фабриці, діялось і діється.

З першої хвилини заприязнююся з цією людиною. До кінця це був єдиний мій приятель. І хоча мало говорили між собою, але сам усміх, привіт, добре слово, потиснення руки — мали в собі тепло приязні. І потім у гіркі хвилини самітних змагань і з дирекцією й з жінками я не раз ставала перед його віконцем і тяжко зідхала. З-поза окулярів дивились тоді на мене його привітні очі, і я бачила в них розуміння та дружнє співчуття, від чого мені ставало легше.

Вкінці приймають мене шефи. Отже добре, що я приїхала. Все полагоджене між ними і відділом Охорони Здоров'я, і я залишаюся. На половині дотеперішньої платні (очевидно неправно, бо медичним працівникам належиться платня за стажем, і фабрика не має права цього змінити). До того дістаю —

мешкання, паливо, світло, харч. І ще мешкання з двома ліжками!

Погоджуюсь на все. Хіба можу не погодитись? Це ж одинока точка на світі, де можу поставити ноги, одиноке місце, де я і моя сім'я маємо право жити й їсти. Біженець — це мабуть щось гірше від прокаженого. А тут я знову стаю людиною. Якою? Такою як усі ці раби, чи рабині, що працюють тут.

Мешкання. Є дві можливості: жити в цьому темному, вогкому підвалі, на бетоновій долівці, без світла, серед склепу рятівничого приладдя («що хочете, зовсім добре приміщення»!) або в будиночку біля фабрики — на горищі. Іншого нічого немає для лікаря. Коли запитую, чи лікар не варт мати пристойнішого приміщення, Пішль дивиться на мене своїми дитяче-наївними очима і каже, що це не передбачене, а Гофман сміється садистично своїми стисненими зубами і заявляє, що це і так добре для мене. Що маю робити? Рішаюсь жити на горищі. Думка про сирий підвал страшна, та ще для моїх хворих рук і ішіясу та для мого хворого чоловіка. А мої бідні квіти, що цілу зиму купались в розкішному тірольському сонці й цвіли буйно й весело, як у найкращій теплиці? Не останнє місце вони займають у моїх думках. Мої єдині приятелі в цьому середовищі.

На горищі Шіслінґгавзу. Крутими задніми заболоченими сходами треба входити на другий поверх малого тірольського дімка. Ліворуч від сходів малий брудний коридорик, відтіля вхід до малесеньких клітинок, перебудованих на горищі. Їх три, і живе там литовська родина і два голляндці-монтери. Праворуч, повно якихось меблів, речей і пороху. Частину горища відгороджено і перероблено на кімнатку. Маленькі два віконечка, одне на південь, друге на захід. Заслонені стрімким тірольським дахом вони дають мало світла кімнаті. Не раз потім я мріяла про те, щоб якось відрубати оці навислі частини даху, щоб моїм бідним квітам, умираючим з туги за сонцем цикляменам дісталось хоч кілька соняшних променів. Віконечка вгорі. Кімната глибоко під дахом розділена порогом, як сходи, на дві частини. В ній стоять двоє дерев'яних фабричних нар, залізна пічка, шафа й якийсь умивальник. На людей вже немає місця. У розі під вікнами тільки стіл і два стільці, коли їх відсунути від стола — завжди попадаєш у небезпеку полетіти з високого порога вниз. Підлога брудна, ліжка виповнені гнилими чи затухлими стружками.

Брудні фабричні коци. Холод, сирість, півсутінок. Стаю безпорадно на порозі й боюся тут бути сама. І знову хотілось би втікати. Та куди?

Прошу лагерфюрера, що завів мене сюди, щоб сказав комусь прибрати, а сама йду до їдальні, бо фабричний гудок кличе на обід.

У головному корпусі, через браму, входжу ліворуч до великої кімнати. Провадить мене Гофман. Велика кімната, кілька рядів довгих столів, нічим не закритих. В кутку піяніно, просто лавка, за якою наші дівчата видають харчі. Це їдальня для працівників, цебто для робітників, що є чи з «заприязнених націй» чи з німців, які не є примусовими, і службовців з директором та керівником на чолі, приходить сюди трохи українців, бельгійців, італійців. Німці займають центральний стіл, інші національні групи — кожна окремий. Я спочатку цього не знала й сіла при німецькому столі, де кожен мав своє насиджене місце. Зараз же на другий день я вже сиділа між своїми, що облегшило моє самопочуття.

Тут уже не було лікарського касина, кожен ставав у чергу, брав тарілку, ложку повинен був мати свою, віддавав картки чи кидав число та діставав їжу з двох страв — після Куфштайну дуже поганих. Якась брунатна зупа, водяна картопля, бруква, часом трохи м'яса, буряків, рідко — якісь нудлі чи книдлі. На цей раз були нудлі— це тісто смажене на товщі, потім полите якимось солодким, червоним соком. Як казали дівчата — млинці. Отже, ці млинці бували рідко. Потім, після обіду між дівчатами я чула таке: німцям дали млинці а нам пшеницю, тож ми зробили страйк і не їли. Та ще коли б пшениця українська, а то хто його зна що: чорне, з остюками, тверде. От і не їстимемо, хай і нам дають млинці! Коли я запитала дівчину з лихим обличчям — чи цей страйк ще комусь, крім їх, шкодить? Вона заявила — як годують, так і робитимемо! Дівчата були горді, у їх характері не було нічого рабського чи підлого. За ними стояло двадцять літ твердого режиму і сила перемагаючої держави. Вони не мали нічого втрачати.

Зараз же після обіду — тривога. Тож кожен пішов кудись, не хапаючись. Як я потім довідалась — до праці, на фабрику. Але я, привикла час тривоги вважати своїм, вийшла з фабрики та пішла в ліс. На брамі стояли обидва директори. Гофман дивився вниз, а Пішль широко розкритими очима — на мене.

Теплий день на початку лютого в Альпах. Синява, розіскрений сніг, зелень лісу, запах живиці — усе, що я любила в Куфштайні. Я віднайшла це знову, і великий тягар, який я принесла з собою з фабрики, поволі зникав. Я сіла на якійсь лавці в лісі, грілась на сонці й думала над моїм становищем. В лісі почуття ставало легшим. Я думала: тривоги будуть щораз частіше й щораз довші. Той час я перебуватиму в лісі, на сонці і серед природи, і помимо цілого тягару нових обставин видеру і з такого життя для себе дещо.

Ліворуч і за спиною чути було вибухи. Знову на Іннсбрук кидали бомби. Ми були на цілих тридцять кілометрів віддалені

від нього, і чули кожне бомбардування цього нещасного міста. З-поза Гогемунде час під часу вилітало декілька літаків, пливло на південь чи захід. Тут тяжко мені було орієнтуватись, відкіля вони пливуть і кому несуть бомби, і котрі — призначені для нас. У Куфштайні ми добре знали їхні шляхи й напрям. Та мені було зовсім байдуже до місцевості й місця праці де я тепер. Якби й зараз бомби зруйнували їх — мені було б однаково.

Як тільки відкликали тривогу, я вернулась до фабрики. Було якраз по третій, починався мій робочий час. Разом з лагерфюрером я обійшла місця, де мала діяти, віддаючи їм якнайгострішу увагу.

НЕМОВЛЯТА, МАМИ І Я

Перші кроки вели до кімнати для немовлят. У партері будинку, де була ліворуч харчівня, з того ж коридору, провадили двері з матовими шибами й написом російською та українською мовою «тим, хто не годує, вхід заборонений». Розкривши ці двері, я відчула духоту, сморід та квиління немовлят, голосне й згущене від багатьох голосів.

Багато великих вікон колишньої фабричної залі пускало багато життєдайного сонця. Одначе на свіже повітря вони щільно закриті. Бетонова долівка була мокра. Водотяги постійно текли.

Ліжечка тісно одне біля одного. Два бічні ряди під стіною, два середні, стулені разом. Між бічними й середніми — вузька стежечка, кудою проходилось, протискаючись. Спереду трохи вільного місця. Тут стіл, на якому посуд, пелюшки, пляшки — що хочете. В кутку ліжко, на якому сиділи годуючі матері. Інші годували стоячи чи нахилившись над ліжечками, або чекали на чергу присісти та за той час упорували дітей. Діти кричали, квиліли несамовито. Над усім стояв густий сморід, не тільки з дитячих відходів і сушених на електричних пічках пелюшок, яких не прали, тільки сполоскували під водотягами, але й ще з чогось — що надавало цього відразливого смороду теж і входові до харчівні. Згодом я пізнала, що це. Та тепер я зупинилась і роздумувала, з чого прийдеться зачати тут роботу і боротьбу. Я зразу ж зрозуміла — з дирекції фабрики. Аж потім я пізнала, що не легша буде боротьба і з жінками. Роботи тут — роботи без кінця! Я стояла перед нею, як студент перед великим стосом дисциплін, що їх прийдеться вивчити до іспиту, з страхом перед масою і тягарем матеріялу. Але з другого боку потреба негайної і великої праці та важливість завдань втішали мене, та підбадьорували. Оце тут панувала смерть. Вона забирала дітей моїх землячок. Я покликана рятувати їх. Це святе завдання! Хіба має значення — буду я лікаркою чи сестрою? Головне: рятувати цих дітей! Хіба має значення, в якій норі спатиму? Сонце буде в лісі, а тут праця, дорога, самостійна й для своїх людей.

Будилась радість, завзяття й віра в себе. Зроблю все! Оце переді мною творча праця, оце боротьба!

Розправлялась спина й душа. В думках виринав з хаосу плян праці.

Сестра. Добре говорила по-українському. Полька. Спочатку, як я помітила, панівною мовою була тут російська. Але як я «настала», швидко всі почали переходити на українську. Сестра стала об'єктом моєї гострої уваги. Як сказали директори — ця

полька діє проти здоров'я й життя українських дітей. Мені подобалося таке становище німців. Отже й вони розуміли що між тими двома народами є тяжка ворожнеча. Та як же було на ділі?

Сестра помітно нервувалась. Показувала хворих дітей та говорила про свої зусилля рятувати їх, що до кожного з них кличе лікаря-німця з містечка, що декотрих відправила в лікарню. Веде на гору до табору матерів і показує письмо в двох мовах розвішене на таблиці, в якому написано, що її покарано обтягненням платні і відібранням вихідного за те, що робітниці з її відома покинули працю та поїхали з дітьми до Іннсбрука. Самих винуватих карається тюрмою. Бо поїхали без дозволу влади. Читаю оголошення з мішаними враженнями. Питаю — невже тутешні лікарі нічого не змогли помогти? Невже вони не могли відправити хворих до лікарні, і чому треба було йти туди без відома чи проти волі фабричних властей? Яка вкінці причина смерти дітей?

Відповідає: лікар сказав, що не треба, фабричні власті сказали, що це її, сестри, вина, а жінки — на власну руку поїхали до клініки. Лагерфюрер пояснює, що діти були занедбані й лежали в бруді, померли від зараження. З вини сестри. Сестра виправдувалася тим, що вона одна на тридцятькілька дітей, не може сама дати раду всьому. Нема пральні для пелюшок, мало пелюшок, жінки самі перуть, самі годують, як хочуть і коли хочуть. Все товпиться в кімнаті для немовлят, що я вже й сама помітила. Повний хаос в справах першої ваги для життя немовлят, до того ж боротьба всіх проти всіх, брак однієї особи, що кермувала б, і одного режиму.

Он вона, стайня Авгія переді мною. Свої сили я міряю величиною завдання. Сестра помітно схвильована. Оце три місяці самі кари й переслідування, ні одного дня вихідного, праця вдень і вночі, нарікання і погрози жінок, дирекція загрожує віддати її до ґештапо. Проти дівчат вона сама. Але не дасться! Звернулась до Кематену, до фабрики Мессершмідта, і піде туди. Хай не думають, що віддадуть її гештапові. У неї брат в гештапо, а чоловік у Мессершмідта постарався вже ій посаду в кантині.

Вона полька. Тверда, зухвала, певна себе. Кричить багато й нервово. Понад криком немовлят і матерів домінує її крик. З ранку до ночі. Ці крики підносяться наче з дна пекла, і навіть вночі не дають мені спати, мішаються з думками про способи радити злу і реорганізувати цілу справу.

Другий відділ пекла — родільний зал. На першому поверсі малюсінька кімнатка. В ній тісно під стіною три ліжка і під вікном стіл; маленька шафка стоїть перед дверима, немає на неї місця. На брудних закривавлених ліжках три бліді жінки. Всі три

пологове зараження! Від якогось часу кожні роди так кінчаються! Берусь за голову, руки дрижать з нетерплячки. Праці! праці тут!

Третій відділ — табір. Щодо табору я мала завжди страх. Табір я уявляла собі з оповідань моїх пацієнток в Куфштайні — як щось жахливе і несамовито зле. Вони мені розказували про більшовицькі бараки з дощок, де на нарах лежить сніг, та інші жахи. За немовлят я знала, що вони вмирають з голоду — коли мами йдуть на працю. Тож, їдучи сюди, я сподівалась найгіршого.

Отже таборів було два. Один в тому ж головному корпусі, де діти й «родильня». Він призначений для оцих жінок з немовлятами, і для вагітних, другий барак у ткацькому відділі, вище в подвір'ї — для дівчат.

Зачнім від табору для дівчат, бо він тут старший. До війни і потім ще за війни працювали на фабриці місцеві люди так з Тельфсу, як і з інших місцевостей. Частина їх жила в будинках, де тепер оселя південно-тірольська, другі приходили. Жодного гуртожитку не було. Обставини праці були може подекуди прикріші, як на інших фабриках; менша платня, тяжчий режим. Як згодом мені розказав один військовий, було відомо, що є два найбільші бандити в Тіролі, це Шіндлер і Пішль. Та мене мало цікавило відношення тут до передвоєнного німецького робітника, зате більше цікавить — тепер до нашого. Отже, три роки тому почали звозити до фабрики Пішля примусово вивезених з України молодих дівчат. Їх тримали тут як усіх «остів» під суворим наглядом. Отож вільно їм було виходити з фабрики тільки в неділю і то під проводом німецьких службовців. Час тривання праці, карні санкції і режим були тюремні. Харчі недостатні.

Проте коли я прийшла до фабрики — вражало добре харчування й одяг дівчат, їхня організованість і дисциплінованість, добрий стан здоров'я і відносна свобода: по праці ходили собі до міста, аж доки замикали брами, в неділю — без обмежень, тільки невільно їм було без перепустки виїздити з Тельфсу. Їхній гуртожиток містився в великій залі, справді ліжка стояли в два поверхи, але було там чисто, ясно й відносно не так бідно щодо постелі й білизни. Пізнати, що дівчата за той час помимо всього загосподарились і доробились. Коли я з ними говорила на цю тему, вони мені пояснювали так:

— Спершу режим був дуже суворий і життя тяжке. Але через рік полегшало і тепер є «харашо».

Одна з них дякувала Гофманові: «Наш батько, спасибі йому, ми аж тепер пізнали, що він хотів нам добра, коли нас замикав, а то б ми карались, як оці дури там» (матері). Може вони вважали мене за «дирекційну» особу і тому про зненавидженого Гофмана говорили, як про «батька», одначе дещо було правди в цьому.

Окрім щомісячного заробітку, якихось 70 марок, з чого по відрахуванні за мешкання й харчі все ж лишалось яких 30 марок, дівчата промишляли крадіжкою, виміною вовни й ниток. З такими явищами боролись, та безуспішно, як скаржились мені в дирекції. Друге джерело «добробуту» — це був доплив харчів від своїх, що працювали у баверів. Сало, м'ясо, яйця, молоко — все ж допомагало жити. Недоліком гуртожитку за моїх часів було те, що мало палилось, але в цілій фабриці, включно з дирекцією, не палилося, також бракувало приміщення для хворих. Хворі лежали на своїх ліжках у гуртожитку. Підлягали вони не мені, тільки — німецькому «бетрібсарцтові» — фабричному лікареві. Зразу ж я стала домагатись, щоб мені віддали цю працю — догляд за хворими. Тут заходила потреба віддати мені частину праці в касі хворих[5]. Отже працю перекинули на мене, але право писати рецепти і діставати гроші залишили за німцем. Я лікувала й писала рецепти, а їх носили до німця на підпис. Мешканцями гуртожитку були здорові, молоді дівчата. Вони тримались гордовито й осторонь фабричного оточення й нас усіх, і оцих інших жінок, з першого корпусу. Ними кермував хтось невідомий, як згодом виявилось.

Якихось три місяці уже існував другий гуртожиток для вагітних і годуючих. Раніше жінки, чи там дівчата, жили собі по баверах і там родили, виховували дітей і все було гаразд, так діялось ніби з порозуміння між ними й хліботодавцями. Оце в осени 44 року нагло вийшов закон, що мав на увазі «добро німецького народу» — вагітні й годуючі мусять бути зібрані в табори, злагеровані. Бавери дістали наказ позвільняти таких жінок чи дівчат з праці, а місцеві адміністраційні чинники завезти до кількох визначених фабрик. Такі були в Тіролі (Пішля), в Гогенемсі, в Форальбергу, була якась дуже погана біля Грацу і ще десь. Було відомо, що в тих фабриках робилось усе, щоб діти вмирали. Ще поки я їхала до Тельфсу, я чула таке про фабрику біля Грацу. Про Тельфс я чула теж від одної вагітної, яку ми вислали там родити і яка втекла й вернулась під мою особисту опіку до Куфштайну з проханням захистити її, бо там дитина мусіла б умерти, а вона хоче, щоб жила. Якось я тоді в акушерки випросила згоду, щоб її примістити та прийняти під догляд, хоч це було проти приписів. Отже майже щодня примусом звозили вагітних, чи вже з дітьми. У гуртожитку було спершу двадцять їх, потім дійшло до 40 і сподівалися ще більше. Приміщення було менше й темніше, як перше, та все ж не погане. Ліжка тісно одно біля одного, другий поверх в стадії творення. Щодня росли нові ліжка. Якби це потягало тісноту для самих жінок, було б пів біди. Та разом з тим росла тіснота для немовлят: по двоє в одному

ліжечку! Жахливе й недопустиме перед всякими гігієнічними чи там негігієнічними вимогами.

Тримали до самої останньої хвилини вагітних між невагітними, отже жодної профілактики. Вони лежали й разом між хворими, часто на ангіну чи другі заразливі хвороби. Хворих не було де ізолювати. Нестача білизни, харчів, лікувальних та гігієнічно-господарських засобів. Відкіля вони могли братися? В мене зберігаються вузесенькі стрічки кольорових паперів, на яких пішлівська бухгальтерія виписувала жінкам їхні рахунки. Вислід був такий: після вирахування за мешкання для жінки й дитини, за харчі для обох, за лікування й пологи тощо, залишалось жінкам кілька пфенігів[6]. Одна діставала 9 пфенігів місячно, друга сорок. Були й такі, що, ввесь час хворіючи, (пологове зараження) не тільки не діставали пфенігів, але ще на місяці наперед обтяжували себе боргом, так що потім мусіли б відробляти і жити довго на борг. Оцей стан закріпачував жінок. Більшість з них були не одружені, тому про них говорилось, як про дівчат, і вони були власністю фабрики. Друге — брак дозволу їхати з фабрики без перепустки, третє і найважніше — заборона вагітній чи матері працювати поза фабрикою.

Так зібрали матерів до фабрик і зробили з них невільниць їхнього материнства, та власністю фабрикантів. Відтіля походили дві ненависти: до фабрикантів, страшна, їдка ненависть, підсичувана й вихованням, мовляв, це капіталісти і т. д., і друга, щоправда не в усіх: до свого немовляти, що віддавало в неволю матір. Тож багато хто мріяв нишком про те, щоб позбутись дитини. Бувало й таке, що покидали немовлят і утікали з фабрики. Та спритна німецька поліція уміла відшукати таких. Оця недостатня чи теж жодна платня була причиною того, що жінки не могли собі купити не тільки нічого з харчів, але ні пудри, ні чогось іншого необхідного для хворої або й здорової дитини.

Таке було матеріяльне становище матерів. Коли тепер числити, що фабрика давала їм пелюшки чи там дитячу виправку (щось з тим мали до діла жіночі організації, як НСФ) пляшечку і соску та інше, за що їх теж обтяжували — то не дивно, що заробіток жінок був негативною вартістю. По чийому боці вина?

1) Низька зарплата. 2) Пологи не в лікарні, а на фабриці. 3) Праця матерів та необхідність тримати дітей на коштах фабрики (а не держати в яслах). 4) Високі кошти прожитку.

Ненависть до фабрики була сліпа й колосальна. Велич чи глибінь її я відчула на кожному кроці. Вона була безкритична й темна, як хмара. Не раз я тремтіла перед її силою. Бувало під час тривог, сидячи з дітьми при грудях у підвалі, жінки вигукували голосним лементом до неба чи пекла:

— Ото, щоб у цю мить впали бомби на цю каторжну фабрику! Хай уб'ють і мене, і нас, нам все одно життя немає, але хай завалять фабрику і знищать оцього сатану Пішля!

Коли я безсторонньо розглядала справу, я все ж не могла цілком покласти вини на самого Пішля. Може швидше на режим, на цю «комасацію», згромадження, матерів у фабриках. Та це не вся біда.

Розглянула я становище та вивчила його докладний образ. Тепер дирекція жадала, щоб я подала на письмі мої пляни санації, оздоровлення, і мої домагання. Відкіля це пішло? Невже «дбайливість за добро трудящих»? Коли діти стали мерти, а матері хворіти — вони зробили скаргу до уряду здоров'я, приїхала комісія, дещо розглянула і зажадала від Пішля санації обставин. Між іншим оця комісія зажадала, щоб ясла мали постійного лікаря. Відтіля походить моя посада на цій праці.

Чого я зажадала?

Два аркуші друку! Отже з важніших моїх жадань було:

Улаштування родільної кімнати і шпиталика для хворих. Це головне. Іншого приміщення для немовлят, тобто двох — для здорових і хворих дітей. Там займали місце й вимоги на такі речі, як ліжечка тощо. Одне з найважніших: негайний ремонт каналу перед вікнами ясел (про це нижче ширше писатиму), приділення двох денних і двох нічних робітниць до постійної опіки над немовлятами. Приняття кваліфікованої сестри до немовлят. Створення городчика перед фабрикою, де можна б виносити немовлят на сонце, зміни харчування немовлят і багато дечого іншого, що при нагоді ще згадаю.

Окрім того, зажадала я для себе ще згаданої вгорі частини праці й посади. На бажання дирекції я визначила собі години праці: з 8 до 12 і з 3 до 6 щодня, щодругу неділю мала вихідний день, зрештою, унеділі і ночі в міру потреби повинна бути напоготові на кожен поклик. Значить, якби в мене були поважніші хворі,або заносилось на пологи, тоді не братиму вихідного. Склала я цілий список необхідних ліків, приладдя й речей, які дирекція мусіла б закупити для такої, створеної мною, лікарні.

Тому що мені сказали в Іннсбруку: матимете те, що самі собі створите, і радили поставити якнайбільш і вимоги до дирекції, я вважала, що все це є в порядку. Моя уява малювала мені гарний, самостійний варстат праці та ще серед своїх і для своїх. Я уявляла собі, що тут буде кімната для пологів з усіма засобами асептики, навіть — мала операційна. А тут зразкові ясла і кімната для поліжниць, а далі кімнати для хворих. Все мініятюрне, але гарне.

Щоб здійснити цей задум, я намагалася захопити Пішля цією ідеєю. З ним ми обходили поліжниць і хворих, я вела його між

немовлят, вказувала на недостачі та хвалилась успіхами (зарядженнями). Здавалось, цей типово німецький дегенерат розуміє мене і має якнайліпшу волю зробити все потрібне для добра жінок і дітей. Він сам нераз з співчуттям ставився до хворих чи дітей, нераз запитував, чого ця дитина така слаба і чим можна б їй допомогти. Здавалось, що в нього було людське ставлення до оцих жінок та їхніх дітей. Може тому, що в нього самого в родині якась туберкульоза, як казали жінки, діти хворі чи вмирали.

Коли Пішль робив враження прихильно наставленого до моїх планів, Гофман або мовчав, або садистично усміхався. Обидва вони завжди не мали часу зо мною говорити. Але тепер вони звернули увагу на мої проекти і Пішль завжди казав, що вивчає їх. Незалежно від них я вела свої справи.

Перша річ: оголосила рішучу боротьбу каналові. Зараз наступного дня, коли стала до праці, я викрила причину смороду в кімнаті для немовлят і в цілому корпусі. Це було щось ніде не бачене і нечуване: відкритий клоачний канал, що безпосередньо під вікнами приміщення вибухав фонтаном. Цей фонтан бив як джерело під стіною кімнати, а тому що вона була на самій землі, без підмурівки, то ціла нечистота становила під вікном озеро, з якого сморід і заразні випари затроювали не лише кімнату немовлят, але й цілий фабричний терен. Від цього озера цілий південний кут і стіна ясел були зогнилі! Я викрила це, зажадавши відчиняти вікна для вітрення. Моїм ангелом-хоронителем (умисно вживаю цієї назви) була Пешлиха. У Тельфсі Пешль і Пішль дуже часті прізвища, походять вони від основників місцевости і текстильного промислу. Отже Пешлиха, чорнява, низька жінка в пенсне, з двома рядами білих зубів, була досі наставницею над цілим цим жіночо-дитячим закладом. Чимось — в роді лагерфюрерки. До неї мені теж казали звертатись у потребі. Та швидко я пізнала, що ця жінка шкідлива, і я зверталась тільки до дирекції, чи відносних референтів, а її я позбулася. Пішла до кухні чистити картоплі, по мойому найвідповідніша для неї праця. Та в перших днях вона ще «діяла». Пешлиха мала «пеха», що повела мене на подвір'я перед вікна, щоб показати, де треба заложити город для немовлят. Там я й відкрила клоачний фонтан. Закликала дирекцію, яка зробила міну наче б ніколи не бачила чогось такого. Я зажадала категорично негайної санації обставин. Два дні ходила, жадала і завжди чогось чи когось їм недоставало. Вкінці це все змонтувалось і за справу взявся один з ставлеників дирекції, її вірних прислужників: колишній робітник за вірність дирекції піднесений на посаду керівника персональних справ, Шайрінґ. Видимо його фах був усе ж — каналярство, бо дібравши собі кількох робітників-поляків та одягнувши

робітничий комбінезон, працював чесно, може з тиждень. Розкопали цілу хибну каналізацію, вставили нові частини, надали каналові новий біг, досить, що одного дня зник фонтан, грунт присипано і покрито чистою верствою землі. У яслах стало чистіше повітря і стіна стала, підсихати. Бувало, що я мала успіхи в житті. Але мало якими я так тішилась, як цими. Все ж я не могла зрозуміти, як це досі, хто його зна як довго, фабрика могла існувати в таких негігієнічних умовах. Чейже бачили і знали це всі! І діялось це в Німеччині, де всілякі суворі закони й санітарні чинники стережуть фабричної гігієни. Пішль виправдовувався, що фабрика стара, будована з недостачами, тощо.

Зараз в перші дні настали персональні зміни. Сестра відійшла. Але не вдалось їм їй дошкулити, видимо фірма Пішль була знана, а вона теж не з тих, що дала б себе з'їсти. Таки добилась перенесення до Кематену. На її місце за згодою Пішля я прийняла медичку, українку, Таню.

Вже першого дня, коли я сиділа перед портьєрною, познайомилась я з двома чоловіками: старшим літ п'ятдесяткілька і молодшим під тридцятку. Обидва вони приїхали шукати праці. Обидва з жінками: батько і зять, емігранти з Наддніпрянщини. Як багато інших, втекли з постійно бомбленого і вже тоді загроженого міста і пробирались в напрямі швайцарського кордону. Маса наших приїздила день-у-день до Форальбергу, старались там зажити й дістатись до Швайцарії, в більшості безуспішно в одному й у другому. В Форарльбергу і праці й можливости прописатись на мешкання не було, а швайцарський кордон був дуже дбайливо стережений. Коли ж хто дістався — попадав зараз же до таборів, куди стягали чужинців. До того ж колосальна дорожнеча, високий курс франка! Так, що від форальберзько-швайцарської границі вертались ні з чим. Так і вони. Тепер просились до Пішля. До фабрики, якої карне призначення я вже встигла пізнати. Обидва вони вчителі по професії, просились на будь яку робітничу посаду. Теж і жінки. Чуючи це, я запропонувала Пішлеві взяти медичку, як сестру до дітей, а я її вишколю. Мама мала піти до швальні. І Пішль прийняв їх. На мешкання призначив їм ще неготову кімнату біля гуртожитку для матерів. Двері лихі, бетонна підлога, брак печі. Та бідні люди були щасливі, що знайшли дах над головою й миску. Були в такому положенні, як я кілька днів тому. Тож беззастережно погодились на все. Погодились легкодушно, не знаючи, що віддають себе в повне рабство Пішлеві. Робітник та ще й чужинець не мав права вибрати собі працю, чи покинути її! Як колись кріпаки. Та ще для заокруглення його позиції — коли Пішлеві він був непотрібний, він продавав його одній з інших

фірм. Таким покупцем був Шнайдер, що будував бункери, й інші фірми, що потім експедіювали рабів далі. Від п'ятсот до тисячі марок за душу.

Хто не варт був продажі, мав від Пішля ще один вихід — до карних таборів на загибіль від голоду або інших гітлерівських заходів. Про те шептали собі часом робітниці, називаючи зі страхом місцевість — символ загибелі. Та доки душа надавалась до продажу корисніше було її продати. Отже ми всі, пішлівські душі мали почування повної залежности та вічної загрози. Це останнє мало тримати в послуху робітника. І тримало до часу, звісно.

Таня була молода, ніжна, хоровита, бліда і не багато знала ще з медицини. Важне: Таня була наддніпрянкою і такої мені треба було для порозуміння і зв'язку з дівчатами. Та про це згодом. Все ж Таня різнилась дуже від попередниці: вона була тиха й ніжна. Не стало оглушливого крику та між жінками стало дещо спокійніше. Бо попередниця усю вину звалювала на дирекцію та сіяла між робітницями обурення, ворожнечу й роз'ярення. А цим не годен було рятувати дітей і жінок від загибелі. Треба було праці й розумного діяння, а не ворожнечі й криків. Таня вповні підкорилась мені, рада була навчитись. Моє прізвище вже було їй відоме з часописів чи книжок, і ціла її родина раділа, що, попавши під руку такого знаного лікаря, вона скористає багато. Удвох з Танею ми мали праці повище голови.

Друга важна обставина: дирекція погодилась на те, щоб дати двох робітниць до постійної праці при дітях. Вночі мали «мамки» самі чергувати й доглядати дітей. Що могла — я робила «більшовицьким способом»: скликаючи мітинги і з їхньої ухвали вимагала порядку, поліпшення відносин. Обговорювали всі справи. Отже на одному з перших мітингів я сказала, щоб вибрали поміж себе двох доглядачок дітей. Вибрали Катю й Улю. Обидві були дуже добрі доглядачки, дуже милі і типові українки. Катя була білява й розмірно стрункa, Уля чорнява, повнява, червонощока, добродушна й спокійна. Вона так гарно бавила свою доню, приговорюючи:

— Заспівай мамі, заспівай а хольосенько!

Дитя підстрибувало і сміялось беззубим ротиком — йому було приблизно з рік. Уля з гордощами казала:

— У нас навіть тато є — рідке явище в інших. Може тому оці інші були згризливі, оприскливі й гістеричні — добре знайома мені психіка безшлюбних матерів, та ще коли дитина стає їхнім тягарем. Замість себе — винуватять цілий світ.

Але Катя й Уля були славні, й я тішилась. Вислід не дав на себе довго чекати. Першим проявом покращання був розмірний

спокій в яслах. Діти спали спокійно, не ревли хором. До годування, звісно, прокидались і квилили. Але здоровим квилінням голоду, а не хвороби. Змінивши так персонал в першу чергу, я взялась за немовлят. Перевела докладний огляд, важення і реєстр. Усі діти дістали над головою саморобну картку, де ми позначували вагу, стільці, температуру. Так можна було орієнтуватись у стані здоров'я дитини. На картці теж виписувалось кількість і якість харчів.

Після огляду я пізнала, що багато дітей має меншу вагу, як повинно бути, що декотрі по трьох-чотирьох місяцях життя мали меншу вагу, як у дні народження. Загально всі мали побільшені залози, старші — початки кривухи. Усі були бліді, інколи аж прозорі. Дуже багато мало шкіру випарену, покриту виразками. Треба було діяти і то негайно. Боротьба за пелюшки не вела ні до чого. Дирекція не погодилась дати більше, мовляв: немає! (потім, як грабили фабрику, гори полотна розійшлось геть). До прання пелюшок відряджено Марусю, що прислуговувала мені. Дівчина метка, рухлива швидка до послуг, в першу чергу дирекції. Це була довірена дирекції може тому, що дитину мала від німця-вояка, що навіть ніби мав женититсь з нею, та десь пропав, що теж підтверджувала його тітка. Така дитина мала права німецької і повинна була бути віддана до німецьких ясел. Але якось Маруся крутила, і її доня була в нас. Маруся доносила все Пешлисі, а та дирекції. Усе йшло, як повинно в неї і як ішло, певно, вдома. Це не перешкоджувало Марусі зараз же по розвалі стати знову більшовицькою ударницею чи довіреною та взятись до агітації за негайний поворот «на родіну».

Маруся прала пелюшки, вислухувала докори від дівчат і терпіла. Робила це з посвятою і вирахуванням: за прання діставала від дівчат — що хто мав, а головне, мило. Воно йшло далі в обмін.

Пелюшки я заборонила сушити в приміщенні ясел, тільки на горищі, або в городі на сонці, як була погода. Вічна нестача шнурів в одному і другому місці цілий час давалась нам у знаки.

Катя й Уля мали працювати так: зразу ж зранку разом з сестрою кожну дитину мали покупати під водотягом та перевинути. Потім мали кожна свої ряди ліжок, і як тільки дитина прокинулась і заквилила, мусіли прослідити, чи не мокра, а тоді перевинути. Досі діти лежали в нечистоті і мокроті аж до обіду, докіль бідні мамки не прибігли і не перевинули та не нагодували. Такий спосіб разом з лікуванням шкіри немовлят мастями й пудрами швидко приніс покращення, що позначилось тишею в яслах. Стали заспокоюватись і мами. Дальше, що треба було зробити це наладнати харчування дітей.

Тут вийшла затяжна боротьба з матерями й укрита ворожнеча та боротьба з фабрикою. Що до матерів: їм вільно було годувати чотири рази денно: перед працею, в полудень, о четвертій, і по праці. Годували до мого приходу стільки й тоді, коли хто з них зміг викрастись з праці. Під час тривоги, сидячи в підвалі навіть три-чотири години, цілий час тримали дітей при грудях. Чим більше дитина кричала тим частіше і довше запихали їй ротик цицькою. В полудень приходило штучне годування: до трьох місяців молоком напів з водою з додатком цукру, а з трьох — замість води «папелє», розвар грисіку з молоком. Одного і другого на молодше дитя давали пляшку, на старше дві. Без рахунку і міри. Цю холодну пляшку дитина гримала в ротику, засипляла з нею і потім мати, вбігаючи серед праці стромляла їй знову в рот. Ясно, що в дітей був пронос.

Така віджива тягнулась без зміни до року. Від року повинні були діти їсти те, що дорослі. Та вони все ж діставали оце нещасне папелє і грудь, як оцей Волік, що вже бігав, — «бож скажіть: можна дати дитині оцей противний харч, що ми їмо?» Харч був знову не такий противний, але становище матерів — невблаганне. Боротьба з ними проти неправильного годування, проти оцієї води-папелє і цілого режиму була дуже завзята, затяжна, і ми її майже зовсім програли. Дехто тільки послухав нас. Решта поставилась вороже до всіх заходів, маючи по своїому боці тихе підцьковування дирекції.

Мені треба було вчитися. Педіятрія ніколи не була моїм фахом, а немовлят я не розуміла, як пацієнтів. Мій фах інший. Проте тут я з цілим інтересом кинулась до книжок, шукаючи ради проти лиха. Не було іншого способу: наладнати годування груддю і штучне. Далі заборона входити в немовлячу — з цим теж приходилось тяжко боротись. Не зважаючи на тісноту сходились сюди мами. Вони чи то бавили чи годували дітей і сиділи годинами, балакаючи. Що вже діялось вечорами, як ми з сестрою пішли, то й не згадувати. Там приходили й батьки, переважно парубки від баверів — з цигаркою в зубах, з яблуком чи цукеркою для дитини. Незважаючи на сувору заборону і щільно закриті двері, вони діставались до приміщення ясел. Є ж паркани і мури, є вікна…

Тут, отже, два терени боротьби: оці нещасні матері й дирекція. Друга видалась значно легша до поборення. Так і було на письмі та інакше на ділі. Факт є, що як я довідалась в молочарні, молока ми діставали сорок літрів повного і двадцять збираного. За розрахунком повинно було вистачати не лише при розпускані, але й без того. Молоко тірольське, високовартісне. Коли я приходила до кухні, веденої чисто і зразково (до дитячої

кухні була відряджена окрема робітниця, але німка), молоко варилось в мисках і було воно чудове. Кожух на ньому товстий, молоко, як сметана. Коли я приходила до ясел, мами тицяли мені пляшки з синявою водичкою та лаялись: он якою водичкою годують наших дітей! Що було робити? Я слідкувала за кухнею, молочарнею, матерями і цілим тим нещасним шляхом, яким ішло молоко. Та не було способу: по дорозі з кухні, товсте чудове молоко змінювалось у синяву вапняну воду. Може з часом я була б виловила людину і місце цієї перерібки. Натомість вирішила я, що розпускання молока непотрібне і зажадала його менше, але не розпускане. До розпускання я казала собі варити окремо мучку, грисік і розчин цукру за рецептами поданими в книжках, Зажадала я теж соків з городовини. Усе це на диво радо і згідливо мені давали з кухні.

У яслах я визначила на кожну дитину призначену кількість і якість. Не за старим шабльоном, а за вагою і віком. І що сталось? Величезна буча. Першого дня жінки мої розпорядження прийняли мовчки. Другого вибухнув бунт і буря, що примусило мене вернутись до старого способу годування. А це діялось так:

Досі, чи дитині було два тижні чи пів року вона діставала на себе повну пляшку молока. Як не доїла, то ввечорі з'їла це мати. Тепер прийшло на раз дві-три ложки (в обчисленні на грами) що три години і оце тицяючи мені таку дрібку харчу під ніс, матері кричали — то моїй дитині лиш стільки харчів? Ви хочете її заголодити, ви хочете її вбити! Чого там не кричалося! Аж гидко було слухати. Всілякі пояснення не вели до мети. Що молоко було нерозводнене — не вірили. Мушу сказати, що не вірила і я. Молоко було далеко не похоже на те, що я бачила в кухні. Та банда ошуканців давала те саме, що досі тільки в значно меншій кількості. Оглянувши молоко, я теж подумала, що жінки праві і що діти голодуватимуть на такій відживі. Разом з бунтом проти такого способу харчування заходив бунт і проти вітамінів. Мовляв цей сік спричинює пронос. Замість дати його дітям — вилили до каналу.

Проти усіх моїх зусиль недовірливі матері стояли твердим муром. Той мур я помітила зразу ж і, як я вище згадала, я сподівалась, що Таня допоможе мені його розбити. Далі через Катю й Улю, а ще більше через мої успіхи в ділянці охорони здоров'я матерів і дітей я надіялась здобути їхнє довір'я. Думаю, що помимо всього, я була б це зробила, якби мені довелось працювати довше.

Та тим часом було так. Зразу ж я взялась за боротьбу з цим муром неохоти і недовір'я. Щодня в полудень чи ввечорі я скликала мітинг, пояснювала свої розпорядження, просила, щоб

ставили свої побажання і домагання. На лайку і крик я відповідала прихильно і переконливо. Повне недовір'я поволі стало робити місце холодній стриманості. Моя українська, галицька мова насторожувала їх проти мене. Вони ставились до галичан за більшовицькими поглядами, як до ворогів трудящих, німецьких наймитів і як ви хочете. Самі завжди яскраво підкреслювали своє радянське становище і приналежність. Це було вже те третє покоління, що забуло чи не знало кривд, яких Україна зазнала від більшевиків. Це була молодь вихована в комсомолі і колгоспах, що не знала нічого іншого і сліпо вірила словам пропаганди. Навіть не переконувало її достатнє й культурне життя на заході. Навіть те, що приїхавши сюди на «каторжну роботу» майже босі й обідрані, вони одягнулись в гарний одяг, шовкові панчішки і зробили собі «перманентну». Це все собі, а те, що там свої, а тут чужі — вороги й експлуататори трудящих, знову собі. Мене зачислювали до «них» — ворогів, бож платила лікареві дирекція. Щоправда платила вона і їм, та воно якось інакше.

Зараз же, на перших сходинах, я більшовицьким звичаєм розказала їм про себе: мовляв і мене примусом дали тут на працю. Але ж я дочка одного з ними народу і в мене немає інших бажань, як служити йому: їхнім дітям і принести їм здоров'я, покращення долі, наскільки зможу. Цю мою заяву зустріли тупою мовчанкою. Ні один усміх, ні одне привітне слово.

До гострих зударів між мною і «масою» приходило декілька разів. Зараз же в перші дні я розпорядила в полудневій порі вітрити ясла. Тірольське прекрасне, яскраве й тепле сонце гріло так, що можна було роздягненому вигріватись, хоча був початок лютого. Бліді дитячі личка аж просили його. Одначе вікна було по можности примкнено, а дітей дбайливо позакривано. Випадок хотів, щоб наступного дня прийшла зміна погоди, щось одне-друге дитя дістало простуду чи кашлянуло. В полудень мами заявили мені, що не дозволять відчинити вікно, мовляв, діти простуджуються. Я говорила про вартість сонця і свіжого повітря, та даремно: ключ до вікон пропав, нічим іх відкрити. Я зажадала, щоб ключ до завтра знайшовся, зате погоджуюсь сьогодні не вітрити, бо немає й так сонця. Завтра справді ключ знайшовся, але післязавтра зник остаточно і не помогли погрози про те навіть, що я піду до дирекції і скажу карати винуватих. Заявили: йдіть ви й так з ними, а не з нами, а діти не ваші, а наші, вам до них байдуже, як би і всі повмирали. А ми матері не дамо. Були як самки, як нерозумні звірі. Були то жінки що їх опановував материнський інстинкт, зовсім тваринний без крихітки розуму й надуми. Найпервісніше материнство. І були то разом жінки, яких

якась сила тримала в темноті, завзятті й ненависті до всього, що з заходу. Я думала, що не довіряють тільки мені. Будучи в Іннсбруку зайшла до української книгарні і купила книжечку Ганьківського «Мати і немовля». Один примірник для Тані і другий для них. На радощах увійшла я в гуртожиток і вручила їм та просила читати голосно ввечорі по роботі. Того дня вони зійшлись, але заявили, що жодна з них не вміє читати по-українському. Тож читала Таня сама.

Наступного вечора, як тільки Таня розгорнула книжку, зачали хором співати й не допустили її до слова. Таке повторилось ще два вечори. Тоді я прийшла до них і гостро домагалась читання, пояснюючи, яка користь з книжки. На те оця товста, з насупленими бровами, Наташа, заявила:

— Наші мами повиховували по десяткові дітей і не читали нічого. Не хочемо й ми.

Я пояснювала про велику смертність і захворювання дітей. На те відповіла:

— Брехня. Я он яка виховалась. І без книжок. І вобще противні нам ваші книжки. Я ще вас навчила б як ховати дитину, не ви мене з ваших книжок.

Довелось і на цьому відтинкові поступитися…

А книжку я залишила поліжницям. Вони з нудьги прочитували.

Але було боляче. Було тяжко й гірко від їхньої тупої, як не ненависти, то неохоти. Були то такі самі люди, що Вересаєву[7] погрожували смертю. Тепер я стала розуміти книжку, яку читала яких двадцять літ тому. Що тепер жінки вилили вітаміни до каналу — то ще був малий промах.

Серед них визначалося троє. Худощава, така нервова Валя, яку я зустріла першого дня на станції: то був чорт, що своїм лайливим язиком піднімав усі ясла. Потім товста червонощока Наташа, з насупленими бровами. І Поліна, несповна розуму та зате спроможна вносити заколот. Від них ніколи не було спокою в цьому домі кари Господньої.

Як гірко мені було, але як разом з тим болем хотілось поконати усе те зло! Як хотілося з них зробити собі приятелів! Я любила їх так само сильно, як я ненавиділа режим, що їх виховав. І тому я прощала їм все і для їхнього добра я готова була на найбільшу посвяту.

Проте це боліло. Боліло ще більше тоді коли чужинки горнулись до мене, як до рідної, і мамою називали. Весела гречинка Марія, полька Врублєвська, що одинока серед них говорила по-польськи і дуже впадала за своєю нешлюбною дитиною, литовка, що горнулась до мене, як до рідної. Скільки

разів чужинки з теплом і довір'ям горнулись до мене, мені ставало ще тяжче, ще болячіше за своїх. Але перед ними прийшлось поступатися. Тож поступалась я вимогами щодо вітрення, зміни відживи і саносвіти. Стоячи в боротьбі проти всього зла, я здавала собі справу з його причин і їм, головне, я постановила виповісти війну. Але не легка це була справа!

Було то село, чи робітничі мало освічені діти. Споконвіку там лікування було в руках бабок і знахорів — то була напів таємна, містична дія, в якій вплив лікуючого мав пануюче значення. Віра в його силу, в ліки, що подавав, заклинання й замовлювання грали найважнішу ролю, куди важнішу, як кілька таблеток, які міг би приписати лікар і може успішно. Лікар жив далеко в місті і до нього чи по нього їхали, коли вже нічого не помагало. І, ясне, що й він не міг помогти. Це тільки підтверджувало відношення села до властивої медицини. Говорилось: уже й до доктора їздили, й нічого не помогло — таке і по наших селах було часто. Проти негативного відношення села, проти домашнього лікування ми в Галичині боролися десятиліттями, зокрема дуже активно в час між обома війнами. Виклади, гігієнічні виставки, журнали видавані для народу й поширювані головним чином по селах несли освіту й разом з тим творили нове відношення села до медицини.

Що робили в цій справі у Східній Україні? Там де перебудова устрою разом з усіми лихами, які приносив комунізм, голодом, вимиранням, винищенням більше освічених людей вибивалася на перший плян. Правда, по селах були санітарні пункти але й до них приходилось їхати чи йти здалеку та ще не маючи своєї власної конячки. Ліків вони мали обмаль, і працювали в них люди заслані, так би мовити, примусово в глибокі нетрі людської нужди, далеко від шпиталів, клінік і лабораторій. Якби ж держава посилала в села пропагаторів гігієни, а не політичних пропагандистів, принаймні інколи, було б з того більше користі. Залишене на себе село, держалося старих, від віків закорінених, передсудів, поглядів і способу лікування. Бо й скажім, он, воші. Як було з ними боротися, коли хочби нафти й для свічення було скупо або зовсім не було? Залишалось вбивання для якого навіть не було часу. Ясно, що злидні, журба, страхіття, що тяжіли над селом обменшували навіть такий, хоч-би примітивний спосіб боротьби з паразитами. З свого боку Настка, чи Наташа були праві.

Корінь лиха був, отже, в устрою, для якого нищення людини було куди корисніше, як збереження, а разом з тим піднесення її освіти. Принаймні так було в часи між обома війнами. Проте пропаганда робила своє: цій людині постійно вбивали в голову,

що корінь лиха є в капіталізмі, в контреволюції. Що джерелом його є захід. Роками-десятиліттями виховувано в людині ненависть до нього. Оце тепер цей капіталізм став для неї дійсністю. Вона слабо сприймала факт відносної свободи життя й думання та розмірного її добробуту в людини заходу. Зате гостро пережимала гітлерівські методи: винищування, табори, примусову працю, голодне харчування, усі поліційно-гештапівські людоненависницькі методи. Он представники цих методів — фабриканти-кровопійці, он службовці — їхні прислужники, як говорили «свої»: лакеї, підлабузники. Проти них стояла примусом вивезена маса: «ости». Ця маса ставила відпір своєю негативною поставою усьому, що походило від фабрикантів і їх «слуг» своїм гордим відношенням і чимось на зразок організованости. Та маса бачила гостро слабість цього режиму та вірила непохитно в його упадок. Так бо вчили дома. До того ж ця маса не була позбавлена і тепер політруків і провідників. Тут — це були чоловіки, що працювали на господарствах, що приходили легально або крадькома до фабрики, та поза її огорожі, допомагали дівчатам в усій тутешній харчево-вимінній справі. Разом з тим вони приносили вістки про поразку та відступ німців та запевнення — он, он наші прийдуть. З віддалі та з-поза меж зла «наші» видавались куди ліпші. Як говорила Зіна: в колгоспі вона вела щасливе життя, відробила приписаний час а потім мала його й для себе.

Чи мали в цій масі якусь національну свідомість? Чи мали почуття хочби різниці, між ними й росіянами — їхніми зверхниками, та зрозуміння злочинів, які виконали ті зверхники на їхніх батьках? Чи пам'ятали голод, селянські повстання, депортації, розкуркулювання — усі ці страхіття, які довелось зазнати старшому поколінню?

Вони говорили по-українському, вони прийшли з степів, на яких схрещувались далекі шляхи Сходу з тяжкими, панівними дорогами, якими вливалася Північ в їхні чорноземні простори.

Але я була одної крови з ними, я була однією з них!

Я мусіла боротися проти лиха, що в тих душах засіяли і далі вирощували обидва режими. Мені треба було видобути те третє, що повинно було бути першим: їх рідне, притаманне, їх українське. І зробити якнайбільше для збереження життя та здоров'я їхнього і їхніх дітей, хай би вони й були подекуди від чужих батьків. Я здавала собі справу, що цього не зробити швидко і за короткий час. На те треба років. Але на моїх очах умирали немовлята й страждали жінки від пологової пропасниці! Не було часу на виховання, на пропаганду, на дискусії! Треба було діяти негайно, вже, й швидко! І я діяла.

Були злидні, але діти поправлялись, захворювання різко зменшилося. Жінки заспокоювались, помітивши, що тоді, коли вони працюють, їхніх дітей є кому доглянути. Катя і Уля були незамінимі. То були мами в досконалому слова значенні, ці з моїм «всеобіймаючим материнством», однаковим для чужих і для своїх немовлят. Любила я їх, обидві, а найбільше Улю, з її співучою українською мовою, з її приговіркою до доні.

СЕРЕД ПОЛІЖНИЦЬ

Разом з працею над дітьми, яка мусіла бути негайно виконана, я вела працю над матерями. Усіх вагітних оглянула, запровадила реєстр. Тут треба сказати, що ми не мали ніяких друків, як це водиться в лікарнях, і робили собі самі надголівні таблиці з картону й полотна, всілякі картки рисували самі. Дещо помагали жінки, а найбільше Таня. Вона була працьовита й тиха, тільки трохи повільна.

Огляд поліжниць показував, хто й коли буде родити, так що тут завели ми чергу і мали на оці тих, що мали родити. Так майже не могли нас застати пологи несподівано.

Одним з перших завдань було створити родільну кімнату. Я рішуче не погодилась, щоб жінки родили на ліжку в цій малій зараженій кімнатці й лежали там далі в полозі. Тут по деякій боротьбі і ваганні дирекція погодилась віддати мені той підвал, де я повинна була жити. Іншого виходу не було. Мав він прикмету, що був ще чистий, далі поєднувавсь дверима безпосередньо з амбуляторією німецького бетрібсарцта. В амбуляторії було все потрібне: текуча вода, електрична інсталяція включно з плиткою і великим соллюксом, що міг служити до освітлювання операційного поля. Стіл гінекологічний, чи хірургічний був неоцінений як і шафка з інструментами та деякими ліками. Треба сказати, що зараз же після прибуття, я ниборола собі вступ і право до цієї кімнати, яка мала бути тільки для німецького лікаря і німецьких хворих. Але ні один ні другі не приходили, а все було під ключем. Не хотіли мене пустити туди, одначе заволодівши родильною кімнатою, я автоматично мусіла мати вступ до амбуляторії — до води й світла та інструментаря.

Великим недоліком моєї «санаторії» було те, що містилася вона майже під землею. Вдень панувало сіряне світло, вночі мляве від оцієї малої жарівки. Вогкість і брак світла дискваліфікували це приміщення як родильний зал, який повинен бути ясний, сухий, теплий і просторий, одним словом якнайкращий. А в нас не було й мови про опалювання! Бетонова підлога з рапатого бетону не давалась добре почистити і від неї тягнуло холодом і сирістю. Вхід до кімнати просто з надвору відкривав її перед болотом, приношеним за ногами.

Та не було іншого виходу. І таке приміщення для пологів було великим здобутком. Тож я кинулась його пристосовувати і обладнувати з таким запалом, як найкращу санаторію.

Світло і тепло — дві найважливіші справи. Першу наладналось тим, що продовжено було шнури з амбулятора і

залучено до них лямпи. Вони теж трохи гріли. Але з огріванням було, як у цілій фабриці — трагічно. Тут не те, що не було чим, але не було й як палити. Тож взяли ми з гуртожитку електричну пічку і нею дрібку гріли. Але скільки там того тепла? Було вогко і дуже холодно. Кожна жінка вкривалась кількома коцами, з браку полотен, непідшитими. Ясно, що це, окрім інших заходів, мусіло б спричинити оцю неминучу пологову гарячку.

Борячись з нею я, як кожен лікар, натрапила на праджерело її — акушерку. Стара, товста німка, яка працювала, мабуть, так, як усі старі акушерки світу, бо знала я їх аж надто добре зі Львова. Оце миття рук в мисці, витирання запаскою чи рушником, оце постійне прослідкування внутрішнє в часі пологів, чого не роблять тільки кваліфіковані і постійно на клінічній роботі перебуваючі акушерки. Очевидно неминуча гарячка. Не поможе лізоль ні яка там сепсотінктура.

З цією бабою треба було поступати радикально, але обережно. Як усюди так і тут лікар був під контролею акушерки і від його вміння співдіяти з тими потворами залежала і в нас неодна кар'єра і популярність серед публіки. З Куфштайну я знала, згідно з німецькими звичаями, надрядність сестри і акушерки над лікарем. Тож розв'язка питання не була легка, через її складність і тонкість. Частинно я розв'язала його так, що акушерці визначила допоміжну ролю при родах, які я сама вела вцілості. При мені вона милася, прослідкувала тільки я. Отже вона дістала тільки те, що повинна була з природи мати: відібрання немовляти і його купіль та туалету. Бачачи мене за операціями, виконаними в таких складних умовинах та з досконалим ефектом, вона зараз же зорієнтувалась, з ким має діло, і скорилась мені — може тільки сповидно. Була ще одна причина, чому тримала зі мною: дирекція хотіла її позбутися. Пішль вважав, що маючи лікаря-гінеколога, він не потребує акушерки. Вияснити йому різницю між обома не вдалося. З фінансового боку йому це повинно було бути байдуже, бож акушерці платила Каса Хворих, і вона згідно з законом мусіла бути при пологах, підписуючи метрику і фігуруючи перед урядом. Тупа, чи лиха голова Пішля не дала собі цього вияснити — так і залишилось це між нами каменем незгоди.

Що залежало мені на акушерці? Позбутись її — було б з гігієнічного боку краще. Але мені йшло про сидження днями і ночами при родячих, що належить безумовно до акушерки, та слідкування за бігом пологів. Далі контакт з Касою Хворих, куди я не належала, — отже, отримування матеріялів для пологів. Були то готові, дуже практично складені пакунки, які одержувала кожна акушерка до кожних пологів. Далі, зв'язок канцелярійний з

владою та й мій престиж. Тож я категорично заявила, що акушерка потрібна, і хай вона залишиться.

Дивне було відношення жінок до акушерки. Вона німка, брудна і стара недотепа. Але жінки мали до неї необмежене довір'я. Навіть коли вони не вміли з нею порозумітись, я бачила в їхніх очах повне довір'я до баби. Чим є споконвічні права баби-шептухи чи повитухи і як глибоко в психіці жінки закорінене довір'я до них! А потім: вона була з люду, вправді чужого, але ж з такого села, як і вони. А лікар — щось, чи хтось, чужий. Мені доводилось не раз скреготати зубами з того приводу. Але ж з цілим завзяттям я йшла на бій за здобуття довір'я до себе, ба навіть любови! З часом, мусіло б мені це вдатись. Мене ж завжди любили хворі, якої б не оуло народности, статі, чи чого там. Зокрема жінки.

Було, отже, свято — перші пологи в новій пологовій кімнаті: операційні. З сідничного родила білоруска Тіна велику, першу дитину. Цілу ніч я була при ній в льодово зимних кімнатах і досвіта виконала потрібну операцію разом з натином і шиттям промежини — вивареними фабричними нитками. Акушерка дивилась з нескриваним подивом. Безгорячковий поліг, блискуче вигоєння рани з натину показали успіхи нашого поліжництва. Був то мій день тріюмфу і радости. Так мало їх дав мені Тельфс!

Потім прийшли дальші пологи, раз навіть аж троє разом. Інфекція була поборена, усі пологи безгарячкові.

Яке це мало значення для фабрики — повинен був розуміти Пішль.

Жінка працювала на фабриці до останнього дня вагітности. Правда, вона могла звільнитись через лікаря, але за всі ці дні обтягали їй зарплату. На пологи і поліг давали їй «законом» десять днів. Пішль хвалився, що це багато, бо в Форальберґу дають тільки вісім. Очевидно — нашій робітниці, бо німка мала шість неділь.

В інтересі фабриканта були, отже, безгарячкові пологи і негайний поворот на працю жінки. Місяці пологових захворювань не оплачувались, бо й з чого було обтягати кошти довгої безробітности, та й утримування в фабриці жінки й немовляти? Вони повинні були бути скеровані до шпиталів і клінік. До мого приїзду до Тельфсу поважніше хворих відсилалось на клініки до Іннсбруку. Та часи ставали щораз гірші. Збомблені клініки, постійна тривога. Клініки попереношено до Зефельду, глибоко в гори. В місті залишились амбуляторії і невеличкі частини відділів для негайних випадків.

Тож, коли три поліжниці з зараженням, які я застала, ми відправили в клініку, дві повернули мені зараз же, а третю

затримали на кілька днів. Написали: усі випадки лікувати собі самій, бо не можуть хворих приймати. Так я дістала септичні випадки без можности їх ізолювати, без найпримітивніших засобів чистоти та дезинфекції. До того ж ні одної таблетки сульфонамідів! Я порадила собі так, що тримала цих хворих жінок в оцій кімнатці, колишній родильні, з шафи німецького лікаря вкрала три пляшечки цібазолю в таблетах і пару ампулок сульфонамідів і воювала ними, плюс автогемо[8] й різні аспірини, які змогла дістати в місцевій аптеці (по підпис треба було посилати до німця, бо мені, як чужинці, невільно було писати рецепт). За час мого побуту мені вдалось їх всіх трьох випустити здоровими на фабрику: божевільну Поліну, інтелігентну й виснажену Зеленюк, що мала при собі вірші Лесі Українки, але в душі була стопро-центовою «радянською жінкою», з якою я дуже боролась за тригодинне прикладання до грудей синочка, хворого від постійного годування. Вкінці таку любу чорненьку дівчинку Люсю, похожу радше на хвору дитину — і таку похожу на мою сестру. Вона мала синка, Люсієна, від француза. Батько піклувався родиною і сам мені казав, що одружиться з нею і забере її до Франції. Але її я дуже жалувала. Я мала просто надзвичайне щастя — тиждень септичних гарячок з пропасницею. По однім автогемо — повний спадок гарячки. Може бути, було б так і без того — бо це старий спосіб, і ми вживали його в клініці в часі пологу, але при менших ускладненнях. Уступив він як і всі інші перед сульфонамідами. Тепер я дякувала йому за здоров'я, а може й життя моєї найлюбішої пацієнтки, якої очі завжди плакали, хоч вона і не хотіла б, а яка так боялася впорснення.

Так отже поліжництво мені вдалось зробити місцем моїх здобутків і тріюмфу, і я була горда моєю «санаторією».

Третьою ділянкою моєї праці були хворі. Не було їх багато. Де-не-де ангіна, чи яке попарення, чи гнійне місцеве запалення (панаріцій, абсцес), там грипа, чи який бронхіт. Окрім різних амбуляторних випадків. Їх я приймала в амбуляторії з восьмої до дев'ятої ранку та оглядала й лікувала. Пополудні я робила візиту в лежачих у гуртожитках, якщо не заходила потреба оглянути їх вранці. Треба сказати, що в старшому гуртожитку для дівчат я була на загал рідко і тих дівчат до кінця я майже не знала, поза тими яких я лікувала. Я зустрічала їх частіше у себе чи на їхній праці. Зате в гуртожитку для матерів я бувала постійно і без огляду на те, чи мене треба було там, чи ні. Там же були вагітні, поліжниці, що вже працювали, чи ще ні й матері.

Назагал треба сказати, що жінки були здорові, добре відживлені та чисті. Боролись ми трохи з вошами і тут я просто підступом видобула нафту, чого мені не міг вибачити той

«видвиженець», що лагодив канал. Мовляв, нафта є для машин, і дають її дуже мало. Проте голови нафтою було намащено, і це був наш тріюмф. Тут треба було теж поборювати неохоту і такі заяви як Наташі, мовляв: неправда, що воші беруться з гнид. Вони з журби. Я, ото, як була дома, — казала вона, — не мала їх, а тут та ще й відколи в мене журба (нешлюбна дитина) в мене воші не переводяться. Щойно таке моє розпорядження, що хто не буде мазати голови нафтою — в неділю не дозволю вийти до чоловіка, спонукало їх мазати так тяжко добутим ліком.

До мого приїзду хворими відав бетрібсарцт. Він теж оцінював їх непрацездатність. Тепер це спадало на мене. Тут я мала трохи колізії між добром хворих і вимогами фабрики, та якось завжди вдалось мені вийти з положення, і хворі не йшли на працю, доки я не погодилась на те.

ПІШЛЬ І МЕДИЦИНА

Текстильна фабрика Пішля числила собі п'ятдесят літ. Побудував її батько теперішнього директора, чи власника. Про нього говорили люди добре. Мовляв, то був фахівець, людина, що вийшла з робітників і розумілась на всьому. І сам він був ненайгірший, як людина. Син не вдався в батька. Передовсім був ідіот. Інакше про нього не говорили. До того ж характер у нього поганий. Як ідіот був повністю під кермою Гофмана, що був з типу гітлерівських катів і злочинців.

Гофман мало цікавився санітарною справою. Зате Пішль робив враження, як би йому залежало на ній. І не так на здоров'ї робітниць, як на самій справі як такій. Певно згадана раніше комісія збудила його зацікавлення в тому напрямі.

Тож з першої хвилини я мала відношення тільки до нього; Вже першого дня він супроводжував мене по «мойому обійсті» і разом зі мною обдумував плян майбутніх приміщень для різних частин моєї «санаторії», як я це півзлобно, півжартом назвала. І тоді показалось, що і він ці пляни має й розуміє їхнє значення, та наче хотів би їх здійснити. Щоправда більше його зацікавлення стягав на себе другий комин, який ставлено поблизу моєї хати, якось позаду фабрики — не цікавилась я навіщо і що там має бути. Натомість ця будова разом з болотом і цементом, що з неї паношились по фабричному подвір'ї і на моїй стежці до хати, були мені завжди противні. Я ж питала його, чи не боїться класти ще один комин, коли їхні вороги обіцяли, що в кожен комин кидатимуть бомби. Та він сказав, що ні, і дивився на мене такими дитяче-дурними очима, як би вперше почув, що фабрики бомблять. Все ж, коли прогомоніла тривога, він крикнув: швидко втікаймо в підвал, вони над нами! і бігцем подався в сховище. Це було для мене щось нове. У Куфштайні від гудка до налету був час спокійно зібратись і зійти. Тут — літаки були над фабрикою і тоді люди збігали вниз, коли вже дійсно було запізно. Та це окрема справа, я до неї ще широко поверну.

Але тоді вираз його очей змінився, він вже не був дитяче-наївний, тільки мав у собі ляк нервової людини.

Отже Пішль погоджувався завжди радо з усіми моїми плянами і ніколи не перечив моїм домаганням. Я аж дивувалась, як швидко пішов мені на поступки, бо надіялась опору на кожному кроці. Потім показалось чому.

Рівне зацікавлення, як санітарною справою, він виказував об'єктом її, тобто хворими. Нераз вранці йшов зі мною до дітей і поліжниць, я показувала йому гарячкові карти і пояснювала про

хворобу та лікування. Як привикла шефові-лікареві, так я реферувала й шефові-фабрикантові. І тут разом зі мною він цікавився випадками та журився недостачею ліків. Все ж через цю журбу пробивали два головні моменти: працездатність жінки і кошти її хвороби чи лікування. З того погляду медицина інакше представлялась в очах фабриканта.

І був ще один мотив його зацікавлення, по-моєму, наскрізь патологічний. При мені він його не виказував, але я помітила, що він любить дивитись на тіло жінки чи дитини, зокрема на жіночі статеві органи.

Жінки розказували, що давніше він казав кликати його до пологів і як казали, «надівши очки», з насолодою дивився, як жінка родила. І хоч при мені цього не було, проте якось відчувалось цю складову рису його психопатології — в його погляді й блідості лиця і відношенні до жінок.

Потім, уже за американських часів, говорив зі мною на ту тему лікар-німець, що там колись працював і, мовляв, він кинув працю, бо, окрім іншого, не міг стерпіти вмішування Пішля і його персоналу в медичні справи, та їхньої приявности при пологах. Велике зацікавлення він виказував працею сестри. Завжди запитував мене, яка вона і чи знає щось і чи працює і як. Я хвалила її, не знаючи до чого воно йде. Він принаглював, щоб я вчила її і якнайшвидше вишколила. Серед навалу справ ця обставина не видалась мені нічим помітним. Бідна Таня працювала більше від мене, бо живучи при гуртожитку, була завжди під рукою — чи ввечорі по праці, чи й уночі. До того ж постійно серед дітей і між жінками. Вона ж сама була хвора: окрім вади серця, що якраз починала декомпенсуватись, мала під пахвою абсцес потової залози. Не хотіла погодитись на радикальну операцію, як ми це робили в Куфштайні. І тому я зробила їй іньєкцію ятренказеїну, після чого абсцес прорвався і тік тижнями. Коли ж вкінці рішилась і пішла до лікаря німця по скермування до лікарні, той заявив, що не треба їй цього, та витягнувши якогось «невареного» ножика, хотів «пропустити, щоб випустити матерію», як говорить простолюддя у нас. Тож Таня не погодилась і ходила з своєю бідою до праці, хто його зна як довго. Теж спосіб консервативного лікування, може власне не найгірший, в кожнім разі ліпший від «пропускання», яке при цьому роді абсцесів є хибне.

ТРИВОГИ І НАЛЕТИ

Без тривог не було ні одного дня. Були це останні місяці війни, час якнайбільшого бомбардування Німеччини. У нас до полудня ще було якось спокійно. Що ближче було до полудня, то більша була нервовість усіх. Бо часто вже вранці, чи ще частіше біля десятої чути було виття сирен. Тут не було вже жодних форалярмів[9], ми були близько південного й західнього кордону. Від алярму до налету могли бути хвилини. Хто не пам'ятає цього жалкого виття сирен? Воно сіяло тривогу, алеж мало в собі щось визволяюче. Визволяло нашу нервову напругу, що росла по мірі того, як час ішов, і — визволяло нас від праці. Не лиш у Тельфсі, всюди і всіх. Це була так би мовити приємна сторона цього виття. У Куфштайні, помимо страху, я завжди радо вітала гудок, а ще тоді, коли вкінці шеф дістав приказ пускати персонал з лікарні; тоді я бігла в гори на полудневе прекрасне альпійське сонце і, з лісами та горами разом, я чекала зо страхом, що то буде діятись у долинах, де живуть люди. Під час тривог були мої найкращі проходи зимовими і осінніми альпійськими стежками. Хотілося б тільки, щоб вони відбувалися по обіді, щоб не треба бігти в ліс з порожнім шлунком!

І тут спочатку я йшла в ліс.

Та тут не було моїх знайомих і подруг: моєї панночки — бурхливого потоку, що скакав порогами з гори. Не було лагідних збочів і милих доріжок Дуксу. майже паркової будови гір і лісів. Тут зараз же починались стрімкі збочі Гогемунди. З-під ніг котилось каміння, над головою шуміли сосни. Зразу вдарив наче полудневий запах сосон, розігрітих сонцем на скелястому обриві. Такий він був і таким лишився в моїй уяві назавжди. Було щось пусте і сумне в лісах Гогемундиних збочів, куди я втікала від загрози з неба.

У полудні сонце гріло тепло і світило яскраво. Ловило його і замикало в собі гірське провалля. Творили його біля три тисяч метрів висоти гори обабіч: Гогемунде і Гохедер. З початку їхні збочі були покриті лісом, далі верхів'я у Гохедера ставало полониною, бо тут був північний схил, у Гогемунде це була скеля. Сіра, випалена сонцем, вибита вітрами, розрита посередині глибоким розрізом, що й творить два вершки «Баби», як я потім називала її.

Непривітно-пусті збочі гори, висушені вже з ранньої весни яскравим сонцем, півколом обіймають Тельфс. У дні першої частини лютого вже на більше насвітлених місцях зникав сніг і винурювалось жовте підшиття лісу, на якому прокидався з

зимового сну верес. В зимі він спить під снігом. І тоді його чатинка є дуже темно-зелена, майже чорна. Від першого соняшного проміння під кінець січня вона оживає й зачинає зеленіти. Пуп'янки, які мудра рослинка приготовила собі ще восени і що висять на гілках, як маленькі зелені дзвіночки, випростовуються, спершу ясніють, а потім стаються лілово-рожеві, чи червоні. Оце понад снігом рожевіють вони вже з початком лютого і в блискучий ясний полудень співають казку про альпійську весну. Наперекір нічним морозам і, ще не раз, сніговіям. Але вони чують безпомилково весну.

Серед холоду, боротьби, тривоги і всього зла чужини — вони були моїми наймилішими друзями й повірниками. Аж до кінця — до початку липня — я находила їх і завжди приносила їхні гілки до хати. У Пішльовій темній кімнатці вони врешті заговорили про весну. Не було там ні дрібки сонця і вони пробуджені ним вмирали в темноті з туги по сонцю. Їхні ніжні дзбаночки блідли і осипались.

Під час тривоги я виходила в ліс, і там вони стали для мене об'явленням, символом безсмертя природи й перемоги весни. Я любила їх, коли ледве будились, понад берегами снігу, потім коли вистелювали цілі збочі своїм рожевим фіолетом і, вкінці, коли, втікаючи від літа тулились в щілинах Гогемундиних верхів при латках майже вічного снігу.

Та не довго тривали мої походки-втечі. Оце одного з перших днів Пішль заявив мені, що лікар має під час тривоги залишатись у фабриці і що моїм обов'язком є подбати тоді, щоб діти й жінки примістились у сховищі. Декілька днів я й справді ходила туди, головне, коли тривога приходила в мій робочий час. Але ж коли вона траплялась після обіду, коли мене не було на фабриці, я таки втікала в ліс. Та справа на тому не скінчилась, отже ширше про неї.

Давніше, в час тривоги, робітники сходили до сховища. Очевидно чужинці, бо німці старались втекти з фабрики. Кожен знав, що фабрика є першим об'єктом бомблення і що не нині, то завтра прийшлось би згинути під руїнами, всіми зненавидженого заводу.

У перших днях мого перебування на заводі наша дирекція вирішила таке: тому, що тривога буває щораз частіше й довше триває, так що інколи й справді займає цілий день, і праці немає, тож, підчас офіційної тривоги, хай усі залишаються на місцях і працюють. На фабриці діє «люфтшуц»[10], якого службовці сполучені телефоном з найближчим пунктом — для нас була ним лікарня в Цамс. Коли літаки наближатимуться до нас, фабрика подасть свій власний сигнал тривоги. Щойно тоді робітникам

бігти в сховища очевидно на фабриці. Нікому не вільно опускати фабрики.

Як виглядало в такому випадку на заводі?

Зачну від нас, бо у других корпусах я не була і не знаю, як поводились робітники.

Ми виробили собі у Пішля дозвіл ще під час форалярму — заповіданого телефоном — зносити дітей до сховища, що було через подвір'я під ткацьким заводом — чотирьоповерховою порожньою скринею. Тут в сирому, темному підвалі порозкладали ми сінники і на них клали дітей тісно одно біля одного, покривши зверху коцами. Мали це зробити сестра і доглядачки, після чого сестра залишалась при дітях у підпалі. Там могли діти залишитись велику частину дня, як довго тривала тривога. Можна собі уявити який вплив на їхнє здоров'я мало таке приміщення.

Мами, як і інші робітники, в той час працювали. Зачинався гудок-виття на тривогу. Всі працюють далі, обидва директори й їхні прислужники стоять на брамах і стережуть, щоб ніхто не кидав праці й заводу. В одній хвилині фабрика подає глухий, жалісний нявкіт — як старий хворий кіт. Це — «фабричний алярм», в хвилину, коли літаки вже над нею! Тоді всі з панікою біжать у підвал!

Якби літаки мали скинути бомби, ніхто, навіть з близьких корпусів не потрапив би спастись, якщо підвал загалом потрапив би спасти кого-небудь. Що діялось в ту останню хвилину, важко описати. Прецінь частина людей завжди була ще під голим небом, коли другі збігали по сходах. Що робили матері? Тяжко собі уявити обурення, ненависть, крики та лемент тих жінок. З хвилини алярму вони ні про що не думали, тільки про своїх дітей. Потім бігли знервовані, щоб бути в тому приміщенні, що діти. Були ж сховища й під другими корпусами. Та вони кричали:

— Маємо гинути — так разом з дітьми. Хай ані я, ані воно не залишається живе!

До того долучалися прокльони на адресу Пішля й Гофмана та заводу. Були вони страшні! Тверді, невблаганні й тяжкі, як мужицький кулак, як його доля бідняцька. По-мистецьки кляла Наташа. З-під насуплених брів вона кидала іскри ненависти, а через два ряди білих, грізно вискалених зубів вилітав її колгоспний альт, як грозова буря, як майже біблійні пророцтва… Страшно було слухати оцих блюзнірств і бачити її, як стоячи серед подвір'я з немовлям у наручі простягала його і порожню руку до неба, покритого сталевими птахами заглади і кликала її на всіх нас і на себе з дитям, а головно на зненавиджену фабрику і її директорів.

— Хай вона зараз же тут і в землю западеться оця каторжна

фабрика! Хай найтяжчі бомби з землею її зрівняють! Хай сліду не стане з неї і з нас і з оцього Ірода проклятого, цього ката Пішля! — читала голосно тяжким альтом, якби правила якусь макабричну богослужбу. Було страшно слухати, як викликала на всіх нас смерть.

Ми стягали її насилу в підвал, тоді вона припадала до Пішля і, вимахуючи кулаком перед його очима, лаялась страшно, грізно, погано. Разом з нею лаялись і другі жінки, оця мала гістерична Валя з гострим дискантом. Була, як злослива, скажена собака. Другі плакали-гістеризували голосно. Немовлята квилили.

Пішль стояв серед того пекла спокійний і дивився на те широко розкритими очима, зовсім не зворушений дантівською сценою, що її осередньою фігурою був він сам. Найпоганіші слова лайки відбивались від його слабкого усміху: не розумів чужої мови. Може дещо часто повторюване навчився розуміти, та були й перекладачі. Одначе йому було зручніше не розуміти нічого…

В той час над фабрикою, зовсім низько, кружляли літаки. У підвалі чувся шум крил і гомін металу. Гуркіт моторів глушив інколи пекельний гомін підвалу, і тоді він стихав на хвилину. Здавалось, що всі чекали, чи не накликала загибелі жриця її, Наташа.

Але гуркіт моторів слабшав, і літаки відлітали. Якась людська чи Божа ідея світила комусь, що не казав кидати бомб на проклятий завод, де сорок матерів і сорок немовлят мали заплатити життям за текстильне виробництво для фронту: сукно, коци, полотно, вовна.

Одного з таких днів я не зійшла в підвал, тільки разом з групкою німецьких робітників сиділа на купі відпадків на подвір'ї. І я теж, як вони, була нервово перенапружена і майже чекала смерти. Тоді між ними точилась така розмова:

— Іти в підвал? Пощо? Ти знаєш, що варта ця скриня над ним? Якби запались усі чотири поверхи було б вісімдесят сантиметрів румовиська — такі тонкі склепіння поверхів — і тяжкі сталеві машини, що на них. То краще вже гинути тут на сонці і без муки, розірваному бомбою.

Думка про вісімдесят сантиметрів румовиська і сталеві важкі машини здалась і для мене жахлива. Вона переслідувала мене вдень і вночі. Я, що, назагал, готова була на смерть, і, чи в Куфштайні, чи тут, завжди спокійно її чекала, стала боятись її. Образи заваленої фабрики, людських тіл під руїнами і машинами ввижались вдень і вночі. Ні, ні! я сказала собі, і в підвал не сходила тоді, коли була на заводі. Після обіду я втікала в ліс. І це теж був недолік, що не подобався дирекції, і в мене самої викликав сумніви, викиди совісти й вагання. Я ж утікала, я

кралась, як злодій з мішком на плечах. Але там залишались вони, матері та діти!

Потім я переконала себе, що й так нічого не помогла б нещастю, а коли залишусь живою, як лікар більше придамся якраз тоді, коли мене треба буде.

Справу мого перебування під час тривоги я піднесла в уряді здоров'я, запитуючи, де мені бути в той час. Мені відповіли, що в бункері, у всякому разі не на фабриці, бо лікаря потрібно потім до рятування ранених. Така була ухвала Лікарської Палати. Коли я заявила про це Пішлеві, він сказав, що я підлягаю не Лікарській Палаті а верклюфшуцові[11] — а цей вимагає, щоб дала себе вбити разом з його фабрикою.

Дивний був таки спокій цієї людини і його постава під час тривоги. Він і Гофман залишались у фабриці навіть тоді, як інші відходили. Стерегли майна і порядку. Чи воно було їм дорожче від власного життя? Невже без цього заводу в них життя не було б? Такі питання кидали між собою і робітники.

Але ці справи згодом змінилися. Німецькі робітники зробили бунт: під час тривоги вибігли гуртом на подвір'я, напали на сторожу при брамі, потурбували обох директорів, повалили їх на землю, розірвали браму й вибігли в ліс і до бункерів. Разом з ними і всі інші каторжні слов'яни. Не знаю тільки, що сталось з воєннополоненими французами, про яких я ще не згадувала. Вони жили на фабриці в полоні в найнижче розташованому корпусі й були за дротами та під сторожею. На волі їх ми не бачили ніколи, з ними ми не зустрічались ніколи. Як вони заходили на кохання до деяких дівчат — секрет їх і сторожі. Бо таке бувало. От не знаю я, чи під час того бунту вони залишились, чи теж вибігли.

Потім приїхала комісія, Даф[12] і інші чинники й таки робітники своє вибороли: під час алярму залишали фабрику, але мали бути так близько, щоб через 10 хвилин по відклику вернутись до роботи.

Тут треба ще додати: Пішль почав будувати бункер у збочі гори. Правда, треба було до нього бігти через поле яких 5 хвилин, але в ньому було зовсім безпечно. Та в той час замість п'ятдесятьох робітників на будові денно робило п'ять, а інженер, якого я про те питала, заявив, що як таким темпом будуватимуть то бункер буде до вжиття за два роки… Пішль розводив безрадно руками й говорив, що немає грошей. Бункер почав, бо такий приказ був. І будує, бо є приказ…

На закінчення:

Не зважаючи на двократне бомбардування Тельфсу, ні одна бомба не впала на ні одну з чотирьох фабрик. Навіть було пізнати, що ціллю летунів були не фабрики, а залізнична станція

й міст. Але одне й друге залишились зовсім не заторкненими. Навіть з людей не було нікого поранено. Та це все діялось за два місяці перед кінцем війни. Тоді вже лежала в руїнах німецька промисловість і решту фабрик уже не бомбардували.

НІМЦІ Й УКРАЇНЦІ

Так, оце робота наладнувалась, не вважаючи на оці налети і на все, що тривожило всіх, а нервувало жінок. Але вони так твердо вірили, що всьому швидко прийде кінець, що було аж дивно. До того ж заявляли:

— Швидко прийдуть наші брати і батьки, то всім вам буде!

Навіть відгрожувались, що буде і тим з них, що мають дитину від чужих, а головно від німців.

Виборовши й урядивши родільню, я приступила до боротьби за шпиталик, тобто хоч одну кімнату для хворих. Її стали робити з неоформленої частини коридора коло гуртожитку матерів. Працювали там італійці, з якими я радо хоч декілька слів денно говорила їхньою мовою. Вона відкривала мені їхні серця. Аж дивно: усім рідна мова розкривала серця, тільки українкам ні.

Окрім мене говорили нею до них і другі. Ті, що вели з Гофманового дозволу і дозволу Дафу культурно-освітню працю на фабриці. Наші студенти-галичани, що працювали тут як робітники. І вони не потрапили дібратись до їх душ. Про це дещо ширше.

Перший обід у харчівні зразу ж сконтактував мене з українцями Тельфсу, були то два молоді хлопці в робочих одягах з сірого бархану, запилені цементовим пилом. Данилович був абсольвентом філософії, філолог з університету в Бельгії, Малюк — теолог. Обидва вони приступили до мене, знаючи мене з Галичини, і стали інформувати про життя в Тельфсі. Тут вони були три місяці після мандрівки через Словаччину й Штрасгоф — як більшість наших біженців з Галичини. Тому, що іншої праці не було, стали до Пішля, який їх «відступив» Шнайдерові до будови бункеру. Працюють обидва при цементі. Робота не легка, але можна привикнути, головно коли працюють так, щоб надто не перемучуватись. Обидва вони ведуть на фабриці культ-освітню працю. Просили про співдіяння, тішились, що я приїхала і що вкінці наведу лад. Вони як і всі, навіть німці, казали мені, що відносини в «Ентбіндунгсгаймі»[13] вимагають оздоровлення. Усі ми знали, що за нацистською програмою, слов'яни повинні вигинути отут на праці. Ясне, що в такому підприємстві, як оцей «Ентбіндунґсгайм» повинно бути все наставлене на те, щоб в першу чергу діти вмирали. Та, треба сказати, що помимо мого чуйного слідкування в часі праці, я власне поза вгорі поданими недостачами не помітила свідомого діяння фабричних властей на шкоду немовлят, чи матерів. Треба ж вкінці сказати, що фабрика не була пристосована до праці вагітних і матерів і що між

материнством і фаховою працею є всюди і завжди велика колізія. В основі жінка повинна цілий час бути при дитині, бо як не годувати, то перевивати треба. Коли вона має працювати, хочби в найліпших умовах, є зле. Треба сказати, що діставши на цю працю вагітних і матерів, Гіішль дістав великий тягар, до якого не був пристосований. Тут треба б було просто спорожнити частину корпусу і побудувати для них усе потрібне, що я вгорі намітила, включно з кращим приміщенням для здорових. Треба затруднити ряд доглядачок та іншого санперсоналу для опіки над дітьми. Принаймні так, як це діялось на фабриках для німок. Розуміючи це, я хотіла хоч частинно зробити щось подібне. Та на те Пішль не мав грошей.

Щоб насвітлити становище робітників, мушу згадати про «добрі сторінки» гітлерівського режиму, тобто про те, що йшло на користь робітникам. Одною з таких корисних установ був Даф — Дойче Арбайтсфронт. Була це якась підбудівка партії, якої завданням було боронити інтереси робітників. У більших робітничих скупченнях були представництва цієї установи, які мали, знову, свої відділи в менших містах. Тельфс підлягав, очевидно і в тому огляді Іннсбрукові. Там в будинку обласної управи цілий один поверх займала ця установа. Які вона мала відділи і чим цікавилась, тяжко мені з'ясувати. Але знаю, що дівчата нераз погрожували, що підуть туди на скаргу. Думаю, що скаргу німецьких робітників там пильно розглядали, але щодо чужих, то мабуть не багато могли їм там помогти їхні представники. Та й таки не були то люди вибрані робітниками, але такі, яких партія чи уряд признали. Були там справді З українці, але часто з якимось додатком, що визначував їхню льояльність до режиму, отже, всілякі фолькс — чи райхс — чи якісь інші «дойче».

Коровицький, буковинець, що був заступником наших робітників, був рівно зненавиджений ними, як ціла фабрика й режим безрозбірно. Чи його це вина, чи таки підпадав він так під загальний маштаб ненависти — тяжко було в такому короткому часі вирішити. Зустрілась я з ним двічі і говорила раз у справі робітниць, а другий раз у моїй. Обидва рази я винесла враження, що ця хитка людина нічого не може зробити і навіть не буде старатись, тим більше, що, приїхавши на фабрику, заходив він до дирекції, а до робітників старався не прийти. Тож довідавшись, що він на фабриці, Наташа підняла крик: «Ловіть його, Ірода проклятого, наймита продажнього й тягніть тутечки!» Його й зловили, коли хотів висмикнутись з фабрики, та засипали таким криком і лементом — що обіцяв усе, а — не зробив нічого. Йшло в першу чергу про оцю справу перебування на фабриці під час

тривоги.

Зате німецький Даф полагодив цю справу відразу, коли вона опинилась у руках німецьких робітників

Другий раз я говорила з ним про моє звільнення і санітарну справу на фабриці і що я в тій справі досі зробила, та він зразу ж сказав, що нічого не може порадити.

Для повного образу треба додати: десь на весні прогнали його з посади в Дафі й він скитався по Іннсбруку без заняття. Навіть такий чоловік німцям був невигідний. Та це піднесло його в моїх очах, хоч причини його звільнення я не доходила. Та хіба треба було до цього загалом якоїсь причини? Вона завжди була так, як у большевиків: всілякі статті в роді «кре», чи «сне» тощо. Тут вистачало того, що був чужинцем, і до нього сяк чи так не було довір'я.

Треба сказати, що до тих мужів довір'я Дафу не мали довір'я й наші робітники та майже ніколи до них не зверталися. Бо й так вони нічого не могли вдіяти.

Та вертаймось до наших людей.

Оці два хлопці мешкали вже півприватно, бо в готелі «Цум Ресль», де віддали для них якусь одну, чи дві великі кімнати на гуртожиток. Про той гуртожиток я й потім не раз чула, та мало ним цікавилась, навіть не була там. Отже жили вони, як вільні люди, без оцих гидких «лагерфюрерів» і всіляких доглядачок в роді Пешлихи.

В той час було в Тельфсі вже яких 150 українців (в тому числі й жінки та діти), отже, українська колонія. Вони працювали частинно в Пішля, частинно в фабриці взуття Найнера, потім мало хто в Шіндлера, як от цей інженер придніпрянець Радюк. Більшість — у Шнайдера при будові бункерів. Працювали теж у лісі, при будові чогось замаскованого, що називалось «Шпінфазерлябор», а згідно з словами оцього інженера, це мусіла б бути фабрика чи лабораторія для якихось нових родів озброєнь, що мали зв'язок з атомами, сильними електричними струмами тощо. Найбільше там працювало італійців, що мали в лісі свої бараки. Там теж, близько них, був і український лагер, у двірку, закиненому серед лісу «Ференгоф», де було яких 20 осіб наддніпрянців, що стали теж напливати в міру просунення фронту на захід, та самі лагеризувались з питомим їм умінням достосовуватись до гуртового життя. Дехто працював — жінки по швальнях, яких було кілька в містечку, в ресторанах, чоловіки — де хто міг. По селах у баверів, розсіяні одинцем, чоловіки й жінки працювали як сільські робітники.

Так серед німців поставали українські колонії. Куди б ви не мандрували, ви чули по полях та подвір'ях українську мову й

пісню.

Для мене це було щось зовсім нове і несподіване. По куфштайнському відокремленні й повній національній самоті це був бальзам на мою зболілу, стужену душу. Пам'ятаю, що серед розмови з обома хлопцями й після того я мала сльози зворушення в очах. Потім я йшла вниз дорогою — до молочарні провірити якість молока — і з теплою вдячністю подумала про Тельфс і моє перенесення туди. Куфштайн лежав далеко за мною, і я дивувалась, що могла працювати серед чужих і для них.

За кілька днів якраз цей гурток хлопців улаштовував Шевченківський концерт. І знову треба сказати, що наша фабрика йшла в цій роботі назустріч. Дівчат відпускали з праці на проби, а потім відпустили на концерт харчівню з п'яніном.

Оце розкрились широко брами і вплила ними публіка з-поза фабрики. В пішлівській харчівні жовтоблакитні прапори й портрет Шевченка, килими. На сцені народні строї, рідна пісня й слово. І знову мені було на душі тепло й легко, до сліз ніжно. Оце я віднаходила куток рідного, оце я віднаходила кусок батьківщини. Не на землі, а в людських душах.

Між публікою були знайомі мої і чоловіка, деякі приїзджі з сусідніх околиць, отже в першу чергу з Ляндеку. Був і молодий священик о. Квітун, колишній питомець-відродженець, що якраз робив заходи, щоб стати парохом тельфської громади. Так поставала маленька тельфська Україна, що росла з дня на день в міру розвалу на сході, а потім за американських часів дійшла свого найбільшого розквіту, щоб за французьких — зовсім занепасти.

Та вертаймось до фабрики.

В концерті брали участь головне нефабричні, оці з Ференгофу і з міста. З наших було кілька. Та вони старались сторонитись від цього роду імпрез і праці, і гурток дівчат, що їх вдалось приєднати оцим хлопцям, був малий і робив це без переконання. Це — мала Валя, Катя і ще кілька. Тут зразу скажу, що цей гурток поставив декілька імпрез, головне театральних. «На перші гулі» — тішилось великою популярністю, і була якась нова штука, зліплювана з кількох «видовищ», в якій була протикомуністична тенденція і на кінці появилась поліція в мазепинках, яку публіка прийняла дуже холодно. ‘

Вкінці двічі був виступ театру Бенцаля. В об'їзді — Тіроль-Форальберг, і в нас давали вони «Запорожця» й «Гриця». І знову треба сказати, що фабрика відступила не тільки залю, але й приміщення й прохарчування для артистів. Так отже в Тельфсі було те, чого я не мала в Куфштайні: почування, що я не на чужині, а серед своїх.

ПОЛІНА, МАТІРКИ, ЛЯГЕРФЮРЕР…

Їхній день починався о 7 вранці. На гудок вибігали вони з своїх гуртожитків і тоді червоні й гранатові беретки й спіднички мішались з хустинами й штанами. Потім стояли вони при ткацьких і прядільних станках у фабриці, у полокальні, на кухні, в сортівні лахміття, при будові. В год. 8 знову оцей глухо-нявкітливий гудок, як вони казали: а щоб він сказився! — і було снідання. Якась зупа з куском хліба і чорна кава, перерва на пів години. Очевидно, що матері бігли тоді до дітей. Дирекція ставила до мене вимоги, щоб вони виходили своєчасно на працю, щоб не забавлялись між дітьми. Я сказала, що це не моє діло, але щодо дітей, то можемо дивитись, щоб мами не засиджувались. А дивитись то ми й не дуже дивились, хоч і в нашому інтересі було, щоб матерів у немовлячій було якнайменше. Взагалі матері, то була наша розпука й нещастя. Якби їх не було з оцим їхнім криком, ми багато краще могли б були повести працю, навіть при поганій відживі.

У полудень вони мали годину часу, потім до 6 працювали. Як я вже в іншому місці зазначила, таке навантаження з причини тривог просто ніколи не виконувалось. На фабриці умови праці не були лихі. Була вона електрифікована, гнана водою. Як я мала враження, в залях було доволі чисто й ясно. Дошкульний був холод, бо не було вже тоді вугілля. Деякі частини заводу стояли з причини браку пального, це там, де воно було погінною силою. Починало бракувати й сировини. Її добувалось частково з старих лахів. Тоді робилось збірки між публікою, оці старі речі звозили в той корпус, де було наше сховище і де на горі працювали французи. Туди мене раз кликали до Поліни, і я бачила цю погану працю. Гори старих брудних лахів жінки сортували й великими ножицями відтинали вовну від полотна. Якби ж це було пране і знезаражене! Але воно давало масу пилу й бруду, і я дуже співчувала цим жінкам, що мусіли працювати при цьому, найлегшому, роді праці. Там давали старших і хворих. Отже між ними й Таніна мати і Поліна.

Думаю, що як не як, а умовини праці у нас були такі, як усюди. Треба додати, що вже тоді позначалися прояви застою й занепаду, праця мала перебої з недостачі того і цього і через тривоги. І робітники теж працювали більше з привички, як під впливом пресії чи режиму. Тут тільки наведу приклад з Поліни — як можна було не працювати і боротись з режимом. Правда, не був би то засіб поголовної боротьби, але для одиниць. Поліна була кругла, середнього росту. Очі якісь карі, трохи опуклі і з

постійною потребою плачу. Одягалась у товстий гранатовий плащ, повно спідниць і хусток. Як я прийшла на фабрику, вона лежала в Іннсбруку в лікарні з пологовою гарячкою, очевидно за кілька днів мені її звернули, і вона була без гарячки. Тож ще кілька днів полежала під наглядом, а потім я казала їй вставати, а десь по тижневі йти до роботи. Дали їй оцю погану, але легку роботу — оці лахи. Поліна була розпукою всіх: товаришок праці, фабричних властей кожного ступеня й нас, санітарних робітників.

Перша справа: вона далі хвора. Я прослідила її докладно — ніде нічого. Температура постійно нормальна. Але що вона виробляла! Оце одного дня зараз вранці післали мене до сортівні, мовляв Поліна дуже захворіла. Я застала її за столом, пообвивану коцами, як куклу, з ножицями в руках. Обличчя страдниці, з очей течуть сльози. Жодних проявів захворювання. Проте я звільнила її з праці й поклала в ліжко та взяла знову під нагляд. Швидко потім прибігла до мене Катя, вся схвильована, мовляв Поліна сидить увесь час у яслах і лається, що її дитину не так обходять, як треба, що її морять голодом, тощо — не дає життя, не дає працювати. Йду до ясел і дивуюся: перед годиною Поліна була бліда, скривлена, тяжко хвора. Тепер стоїть червона, вся занята дитиною.

— Поліно, ти ж хвора, і я казала тобі лежати! Чого ти встала?

—. А мені вже краще й до дитини кортить. А це вони… — і давай лаятись на доглядачок, на сусідок, на всіх. І то притишеним нудним голосом. З очей так і ллються сльози, дитину притискає до грудей, наче б хто зна яку кривду їй хтось робив. А дитина лише помочилась, заки Поліна прийшла, й ще не була перевинена. Пояснюй, говори — не поможе. І вже до вечора сидить у яслах, пере помимо заборони прати там, і не поступається. До ліжок немає приступу й так, а через Поліну й поготів, немає.

Завтра йде до праці і повторюється те саме: вже німецькі робітники приходять до мене з лайкою, як можу хвору жінку посилати на працю. Зігнена в чотири погибелі, плаче. Знімаю. Зараз же по обіді зчиняє в гуртожитку бучу та обидві з Наташею, кидаються одна на одну з кулаками. Не виходять на працю й ревуть на ціле подвір'я. Обох Гофман засуджує на підвал. Наступного дня спокій: обидві сидять у підвалі, але ж окремо, так жадали. Обидві і ненавидять одна одну й між ними постійно приходить до буч. Обидві однакові гістерички.

Кінець-кінцем Поліна не працює. Бо як іде на працю, зараз же скандал, що хворій кажуть робити. Коли вона поза працею — не дає жити нікому в яслах, ні в гуртожитку. Має й до мене жалі: дитині випарений задочок, і я нічого не раджу. З отими

випареними задочками ми стали боротись зразу ж. Задочок Полініної дитини ще був червоний. Жадає скермування на клініку. Вкінці я й Гофман мусимо погодитись, бо витримати неможливо. Їде вранці до клініки: дитина в подушках, подушки в мереживі — одне чудо. Поліна прибрана, як пані. Три дні її немає (мала дозвіл на пів дня) потім вертається задоволена з рецептою на тальк і віґантоль, що діставала у нас теж. Але заспокоєна на якийсь час. Як кара за прогул — обтягнення з платні. З якої? Поліна вже три місяці на фабриці і ні до родів, ні опісля не працювала.

Директори казяться й скрегочуть зубами. Та жінку з дитиною тримати мусять. Відгрожуються карним лагером. Але якось тільки теоретично. Так живуть усі під Полініним терором. Нарешті — серед білого дня, в самий полудень заїхала візком, навантажила свої речі й дитину, сказала — прощавайте, маю досить вас і фабрики, йду собі назад до моєї баверки — й поїхала собі поволеньки, тягнучи своє добро. Ніхто не стримував, ніхто не перепиняв. Дівчата тільки сплеснули в долоні, а дирекція — мабуть мовчки — дивилась, як випроваджується усім настогидла Поліна. І не шукали її й не доходили, куди пішла.

Так Поліна викпила собі з законів і цілого режиму та покинула фабрику, чого досі й потім ніхто не потрапив зробити. З її відходом усім стало легше жити й наче б аж ясніше стало на світі.

Дві були дошкульні обставини на заводі — це обмеження рухів і харчування. Після праці, як я вже писала, щойно з недавнього часу дівчата могли виходити й то тільки до 8 год. вечора. Потім фабрику замикали, й виходу не було. Ще гірше було з відвідинами: були дозволені тільки в неділю після полудня. Ціле дополудня й суботу ввечорі чоловіки товпились перед брамою, що була з залізних штахетів, та через оці грати старались побачити своїх жінок, чи радше любок. Тоді по одній і другій стороні цієї загорожі були крики, лайка й хвилювання та вкінці спроби дістатися. Тоді діяли оці всілякі вікна, мури і паркани. Найкраще давала цьому раду Наташа, яку кортіло до хлопця. Та стерегли дівчат їхні власні бригадирші — для українок в одному гуртожитку росіянка, а в другому полька, одинокі екземпляри сусідніх народів, але потрібні дирекції сторожі й слуги. Вони відповідали за лад і виконання приписів. Зі скаргами відносились до лагерфюрера. Дещо про нього.

Яйтнер — прізвище німецьке, але зіталійщене, був південним тірольцем та ще й партійним. Його сухорляве сухітне обличчя з наперед стримлячими зубами й лихі короткозорі очі зразу зробили мені його дуже несимпатичним. До того ж твердий голос

і спосіб відношення до дівчат, а разом з ними до мене. До мене завжди зачинав говорити: «гирен зі фрау Вольчук»[14] і просто та твердо вимагав цього або того. Він найчастіше говорив про карні табори і гештапо, він записував всякі промахи й обкрадав дівчат. Обкрадав безсоромно з решток їхньої платні. Приклади:

Коли я прийшла, справа з милом стояла так: два місяці — ні кусника мила. Коли я звернулась до нього, він відповів — так «бецуґшайн»[15] маю, але дістати не годен. Коли зажадала «бецугшайну» і сказала, що дістану — Уряд Здоров'я обіцяв — він сказав, що не дасть, бо всі «бецугшайни» виставлені на його прізвище, й тільки він може їх реалізувати. Не помогла моя інтервенція ніде — усі «бецугшайни» пропадали безвислідно у нього.

Дитяча пудра коштувала в аптеці 50 пфенігів пакуночок. Продавав її дівчатам за 1.20 М. Коли счинили бучу, й ми всі виступили проти цього, викрутився він тим, що це інша, мовляв, упаковка мірою більша. Коротко, ми вирішили купувати собі самі. Те саме з місячковими опасками і кожною дрібницею догляду немовлят. Він зразу ж, від цього мила почавши, став моїм завзятим ворогом. Тож обминала його здалека, а всі справи, які треба було у нього полагодити, перекинула на сестру. Вона мала до нього відношення таке як я, але слабо говорила по-німецьки, й сама була нешкідливо-лагідна, тиха й непорадна, і він не потребував її боятись. За гроші, зароблені на дівчатах, він продовж кількох воєнних літ купив собі будинок близько фабрики.

Двічі я бачила на його обличчі півусмішку прояснiння: коли почув, що говорю по-італійському і на питання — всі парляте італіяно?[16] — дістав відповідь — сі сіньоре, ун поко[17] і другий — коли якось нежданo скаржився мені на своє здоров'я, а я уважно вислухувала. Я радила йому, щоб узяв відпустку з праці, що було б великим успіхом для нас усіх, головне, дівчат. Та заявив, що надто нервовий і не може сидіти дома.

Потім, після розвалу, коли інших партійних забрано, він один лишився на фабриці та ще й зробили його керівником персональних справ. Чи не — як італійця?

З харчами діялось те саме, що з грішми й тими. засобами, що за них дівчатам приходилось платити. Всі ми діставали з першим днем місяця харчові картки. Зараз же каса витинала собі з них те, що припадало на харчі в фабриці. Так як на картці було небагато то й на тарілці було менше. Отже на приклад, тижнево брали 250 гр. м'яса, а за те раз була сіканина і раз якась підлива, що буває колись при м'ясі. А ми повинні були мало не щодня дістати п'ятдесять грамів м'яса! Так було зі всім. Хліб, молоко — його

ніколи не діставали ми до чорної кави — і різні додаткові харчі — все це йшло кудись і комусь. Зате було в Тельфсі те, про що я чула в Куфштайні — пасок[18]. На паску можна було в Тельфсі дістати картки на все й майже в усякій кількості. Можна було дістати теж деякі речі без карток. Очевидно фабрики продавали те, чого самі не реалізували. Це подекуди облегшувало життя, й хто міг, докуповував собі, мабуть, харчі з своїх власних карток…

Як я вже казала: дівчата були добре відживлені завдяки догодовуванню.

Вкінці — той харч мав недоліки, і в порівнянні з Куфштайном, то було ніщо, проте він був розмірно достатній, хоч менше смачний. То були досить великі робітничі порції, повні миски зупи, повні тарелі картоплі, брукви, салати чи чого там. Потім мені доводилось їсти гірше й скупіше.

МОЇ РОБОЧІ ДНІ

Отак ішли наші будні. То значить — їхні йшли, а мої зачали йти. Спочатку я була дуже нервова, дуже схвильована. Я бігала, нервувалась, сперечалась. Але згодом, як усе стало укладатись, стала заспокоюватись. Хоч боротьба не вгавала. Боротьба за їхнє добро і за мій престиж. Про цю останню обставину.

Разом з боротьбою за акушерку і право під час тривог виходити з фабрики, я мусіла ще боротись за товариське відношення. Я не хотіла різнитись від робітників, але ж я хотіла, щоб фабричний персонал мене трактував, як лікаря, як я ним була, а не як якусь бабу. Так Гофман, як і Пішль промовляли до мене «гирен зі фрав Вольчук». Я з місця зажадала, щоб до мене говорено «бітте шен фрав Доктор»[19] чи там без того гарного прошення але, як до лікарки. На те Пішль заявив, що на фабриці такий звичай, що до всіх звертається по прізвищу. Найгірше мене злостило, як Пешлиха говорила до мене, ніби до собі рівної. Та ще гірше було її втручування в медичні справи. До цього вона дійшла якимсь способом, не маючи знання. На те нарікав згодом німець-лікар в розмові зі мною, але й я мала неприємність, що вона раз «заступала мене» при пологах. Сталось так:

Вранці, десь після сьомої, я ще була в ліжку, прибігла робітниця з фабрики, мовляв одна родить ще з вечора «і так кричить, що немона»! Я запитала, чи є акушерка, сказала, що так. Тоді я заявила, що зараз зберусь і прийду. Певно, що деякий час мусів уплисти, поки я помилась і зібралась та через город зайшла на фабрику. Але ж я знала цю вагітну й була певна, що роди в неї будуть нормальні. Тож нічого не могло діятись надзвичайного. Коли я ввійшла на подвір'я я застала Пішля й Гофмана, коли вони вертались з родильні. Пішль зустрів мене й сказав: «Пані В. ви не були при пологах, замість вас мусіла бути моя німецька службовка — а зо ґетс ніхт[20]». Я сказала, що оскільки мені відомо, була акушерка, а жінку я прослідила і знаю, що все повинно бути нормальне, тож ніякої «службовки» не треба і прошу, щоб вона до не своїх справ не вмішувалась. Врешті я прецінь не знала, що ця родить, а як мене повідомили, нараз же прийшла.

Коли я ввійшла до родильні, я застала жінку вже після пологів, очевидно нормальних, але Пешлиху з тріюмфальною міною: вона асистувала акушерці до… підв'язання пупця. Сестра стояла осторонь з руками в кишені. Я підняла шум: чому це не сестра помагає? Пешлиха сказала, що це на розпорядження Пішля. Зараз же я прогнала її до кухні, а Тані казала взятись за

справу.

Інцидент розізлив мене. Вислів Пішля «зо ґетс ніхт» показував, що з цього зроблять ужиток, хоч вини по моєму боці не було. Коли я прийшла до хати й розказала це чоловікові, він сказав:

— Ов, зле! Треба мені розглянутись за працею.

За працею він зразу ж розглядався, але окрім робітничої не було іншої, а до такої в нього здоров'я не було. А на його працю у Пішля я не погодилась би була навіть якби йому були пропонували хочби й директуру.

Але оця Пешлиха! Яким правом вона лізла в родильню з своїми руками від картопель, з своєю дурною мордою! Хіба не було досить акушерки й сестри? Її очі аж горіли радістю, коли дивились на мене з поза окуляр.

З ЯСНОГО НЕБА

Через два дні портьєр вручив мені листа. Тримаючи в руках фірмовий конверт, я зразу ж знала, що в нім щось неприємне. Бо й чого писати, коли щоденно мене бачать на роботі? Тож сховала до кишені. Ввійшла до амбулятора й сіла читати. Он текст:

> Після договорення з президентом Обласного Уряду Праці, який свого часу договорився з д-ром Чермаком[21], залишено мені вільну руку в поновному звільнені вас з праці.
>
> Ваш еінзац[22] як гінеколога вже спочатку був невідповідний, бо пологи відбуваються при участі акушерки й частинній допомозі тутешніх лікарів. Тож розв'язую наш теперішній пробний «арбайтсфергельтніс»[23], як то передбачує порядок виробництва. І то з завтрішнього дня.
>
> Жаль мені, що не вдалось наладнати задовільної співпраці і вам не вдалось переставитись на вимоги будинку породіль для східніх робітниць, що очевидно різниться від лікарні або санаторії. Головне ваші вимоги мати допоміжний персонал, ваш час праці і т., д., як рівнож кількакратна відмова переводити пологи самій без акушерки є не до приняття.
>
> Прошу відібрати свою зарплату й евентуально папери завтра ввечорі перед закінченням праці.
>
> *Керівник виробництва (Пішль).*

Прочитала я раз і другий — з різними почуттями. Звільнення… Зараз же страх перед безпритульністю — вже не вулицею, бо до неї в Німеччині німець теж не мав права. Тоді — якийсь лагер. Але який? Чи той карний? За що?

З другого боку — відпадало все давляче і тяжке і наче розкривалося вікно на волю. Мет оком за вікно — там яскраве альпійське сонце, іскриться сніг і синява обіймає любовно Гогемундині верхівя. І мій любий верес, до якого я вже так давно не ходила в гості. Воля! Але ж що далі? Де дітись? І почуття образи. Незрозумілої й нічим не обгрунтованої.

Стільки праці! Такої корисної для фабрики і робітниць. Сам розгар її. І, оце як ножем прорізують зачате діло. Ні, ні! неможливе! Йду до дирекції.

На подвір'ї зустрічаю Гофмана. Кажу — чи вам відомо, що

мене звільнено? Розводить безрадно руками, ні словечка. Тільки усміх: широкий, садистичний усміх двома рядами білих зубів, до того ж очі спущені вниз, що сміються, й тому треба їх прикрити віями. З чого сміються ті очі?!

Пішль. Як першого дня нашого знайомства, в своєму бюрі, в шкіряному фотелі з-за окуляр дивиться дитяче наївними очима.

— Звільнив я вас. Мотиви маєте в письмі.

— Як то, тепер звільняєте, коли я щойно розгорнула працю? Тепер, коли в мене сам розмах організаційної й оздоровної праці? — Я вичисляю мої дотеперішні успіхи й його користі з безгарячкових пологів, зменшення хворобливости дітей і т. др.

Слухає, а тоді з упертістю маніяка повторює:

— То все дуже добре, так, дуже добре, але відкіля на те все взяти гроші? Не маю грошей, не маю грошей!

І що вже потім говорити, що пояснювати, у нього один аргумент: не маю грошей. До того ж лице дитяче-заклопотане й безпорадне.

Не маючи грошей, мусить він не розгортати, а стягати охорону здоров'я. Він надіявся, що як прийме лікарку, то зможе звільнити сестру, піклувальниці і хочби прачку до пелюшок. Очевидно й акушерку. Тепер я вдивляючись у нього:

— Якто й лікар мав би це все робити у вас? — Ну, дещо лікар, наприклад догляд дітей і приймання пологів та обхід поліжниць (мити, купати, виносити відходи, подавати харчі) а решту матері (прання пелюшок і допомога в догляді дітей). Не поможе переконувати, що мене післали тут, щоб поліпшити, а не погіршити охорону здоров'я, щоб усунути смертність дітей, а не повбивати їх.

Дивиться дитячими очима й каже:

— Ви не зрозуміли свого завдання тут, і як такі ви не надаєтесь на цю посаду. А потім — гроші, гроші, гроші! Я ж не маю чим платити!

Встаю й виходжу. Так, я незрозуміла мого завдання тут. Тут же мерли діти від бруду й недогляду, а жінки від пологового зараження. Бо не було фахового догляду за ними. Але фабриці треба було лікаря: треба було фірми. Ця фірма мала писати звіти й виказувати латинськими діягнозами, що вмерти треба одним і другим. Щоб фабрика була крита перед всілякими дафами і арбайтсамтами і щоб ніякі комісії її не чіпали.

Так, тепер розумію. Але на це моя фірма задобра. На те я не погоджусь, хоч би мені не давали оцеї шопки для спання і ложки робітничого харчу та пару папірців, як зарплату, ані навіть тоді, якби мені дали розкішну Пішлеву палату й найрозкішніше життя. І, якби не ця певність, що такої фірми й на те їм треба було, я

могла б була проситися, що буду працювати зовсім даром, що буду сама прати пелюшки й відбирати пологи та ходити з жінками під скриню, з якої залишиться верства у вісімдесят сантиметрів цементу й тяжкі сталеві машини — тільки на те, щоб не дати вмирати дітям й хворіти жінкам мого народу. Щоб їм у чужині допомагати — хоч би вони були такими, як вони і є тепер. Але вони — це я, це мій нарід!

Виходжу з дирекції та стаю при віконці мого приятеля портьєра Ротенштайнера. З-за окуляр дивиться мені в очі щиро і співчутливо. А потім розглянувшись, чи кого немає каже пошепки:

— Не журіться, то вже не довго!

Щоб не побачив, що в очах маю сльози, я тепер накриваю їх повіками і йду до амбулатора та показую листа Тані. Таня ловиться за голову і лементує. Повідомляю її про рішення Пішля не прийняти лікаря, а цілу роботу звалили на неї. На неї молоду, недосвідчену, та ще й при її стані здоров'я. До того ж будуть звільнені доглядачки й прачка до пелюшок, а в кухні —куховарка дитячого харчу. Таня плаче, ловить мене за плече й благає рятунку. Та який в мене для неї рятунок? Хай робить, що може, а як не зможе, зголоситься хворою й усе.

Пополудні й наступного дня роблю звіт про мою роботу. Табеля прослідженых дітей з виказом ваги й діягнозу хвороби. Показується, що здорові це тільки ті діти, що щойно народились. Через дві неділі вони вже мають біля свого прізвища латинський діягноз хвороби й спадання ваги.

Табеля поліжниць і вагітних, статистика пологів, гарячкових до мене й безгарячкових за моїх часів.

Виказ оглядин хворих та вільних від праці днів.

Докладний опис санітарного стану до мого приходу і в дні відходу.

Спис бракуючих ліків і лікарських засобів.

Меморіял на десять сторінок друку. Беру ввечері зарплату. Дістаю 200 марок.

За дві неділі — ніхто не повірив би, що це все діялось впродовж тільки двох неділь.

Платня 200 мк. Відрахування:

за харчі за хату

за обезпечення і податки

156-76

По відтягненні 156.76 від 200 залишається до виплати 43.24 дм.)

Та це не важливе. Тих 43.24 марки я могла б і загалом не діставати. Але праця, праця що я її з таким розмахом зачала й боротьба за життя й добро тих жінок й їхніх дітей! Праця й

боротьба, в які я кинулась з любов'ю, майже пристрастю. І вкінці мій престиж, який тут понівечено, як зрештою всюди було в Німеччині у відношенні до чужинців.

Ні, треба боротися далі, тепер уже за збереження цієї «посади».

Тож їду до Іннсбруку шукати правди. До кого? До тих самих, що тут і що погодились на це все. Все ж чую, що не можу відійти, як німа тварина, мовчки.

В Іннсбруку. Руїни, пожарища і мандрівка народів. З клунками й без, різномовна юрба біженців з Угорщини, Словаччини, Північних Надбалтійських країн, Австрії, Польщі — коротко, з східніх частин недавньої Великонімеччини. Розвал висить у повітрі.

Шефа нема, хворий. Звіт похапцем переглядає його всемогуча секретарка й директорка канцелярії, фон Тарноцсі, час-до-часу скрикує «унергирт»[24] та посилає мене до якогось начального лікаря від фабрик з італійським прізвищем. І заявляє, що вони самі для мене праці не мають, але не примушуватимуть мене працювати.

Виходжу на вулицю — останній раз з Уряду Здоров'я. Так недавно ще тут ми в трійку з братом і колегою чекали на конференцію у Черамка і сміялись з нього! Мене очарував вид з вікна кімнати, а височінь і близькість гори Гафелєкар була для мене чимось дивним і чарівним. Я була зачарована Іннсбруком і потім Куфштайном. Мої обидва товариші, колега й брат, не рішились піти тоді в Іннсбруччину. Я одна сама самотою помандрувала далі в Альпи на працю. Але в мене не було виходу. Хворий чоловік лежав у клініці в Відні, і вся відповідальність за влаштування сім'ї лежала на мені. Я мусіла прийняти працю, яку могла дістати — а жінці, фахівцеві, всюди було значно важче, як чоловікові. Я мусіла найти шматок землі де в цих неймовірних умовах ми всі троє мали б право поставити ноги, дозвіл прописування на мешкання й одержання харчевих карток. Що ж буде тепер, коли я втратила працю?! Ми мали право жити на горищі дві неділі.

У цього лікаря з італійським прізвищем я мала тільки моральну сатисфакцію: нашвидку перекинув оком папери — був час перед тривогою, похвалив за працю й звіт, просив, щоб його залишити та заявив, що нічого для мене не може вдіяти. На відході — пошепки:

— Це вже недовго, кілька днів, і настане провал!

Як і інші Яйтнери і він носив свастику на кляпці блюзки…

З Іннсбруку я від'їздила під вечір. В той час уже не їздили полудневі потяги. Та був час майже безперервних налетів і

тривог. Тож поділ дня був такий: зранку десь до 10 год. люди працювали нервово, кожної хвилини чекаючи сирен. Потім усі бігли до бункерів та виходили з них десь біля 3–4 год. по-полудні. Тоді починалось щось схоже на життя божевільних чи засуджених: якесь недоладне поладнування якихось справ, так щоб здавалось, що життя йде вперед. Бо за наказами влади воно мало йти нормально. Тоді коли вже були понищені фабрики, докінчувалось бомбардування міст, зруйновано вповні залізничний зв'язок. Станції стреміли руїнами й недобитками, магазини постійно догорали. Колії густо поорані вирвами. Декілька днів не було ніякого зв'язку; потім потяги їхали до тих місць, які були зруйновані, люди проходили цілі кілометри і їхали далі, щоб знову висідати й проходити. З Куфштайну до Інсбрука можна було таким ладом їхати цілий день (біля 70 км.). За той час направляли один-два тори. Потім знову день-два їхали потяги, щоб зараз же знову закінчити свій біг перед вирвами і примарно поскручуваними рейками. Люди ходили з темними обличчями, змучені, схвильовані, невиспані, голодні — одні втікали з міст на села, другі мандрували зі сходу на захід і знову ж з заходу — терену найстрашливіших знищень і потворних бомблень — на схід. З клунками, дітьми, голіруч.

Над усім маяла несамовито повигинана свастика і лунав голос Гітлера, що ще й тепер обіцяв перемогу завдяки новим родам зброї.

Над таким смертельно хворим Іннсбруком стояло пречисте підвечірнє небо і висипались перші зорі. В непорушній красі гори Північного Ланцюга дивились зі своїх висот вниз на божевільні людські дії. Досконало білі сніги покривали їхні збочі й верхів'я і там панував вічний спокій і безжурність. Ще до їхніх підніг тулилося місто вілл: Гунгербург з станцією линвової залізниці на Гафелєкар. Там ще панував лад і незруйноване життя. Але нижче лежав у руїнах Іннсбрук, позбавлений цісарської австрійської достойности. У цісарських палатах повиривано боки, святині давньої австрійської могутньости лежали у підніжжі ненажерливої свастики. Диміли згарища, всюди був відразливий сморід пожарищ.

Але непорушно біле й вічно маєстатичне верхів'я починало дрімати свій нічний сон. Над обездоленою землею лежав уже сутінок, але верхів'я дивилось на захід і тепліло рожево-золотим заревом від сонця, що сіло за обрій. Здавалось, що для нього людське життя було таке дрібне, таке неважне й незрозуміло глупе. Оце німці затіяли загладу собі й знищення своїм містам. Яке діло до того вічним, холодним горам? Позіхаючи останнім сумерком, гори поринали в обіймах зоряних просторів.

То був космічний простір понад землею, залитою кров'ю й покритою руїнами й пожарищами.

II
ДОЖИДАЛИ ЗМІНИ

НА ГОРИЩІ

Змученими, тяжкими кроками я верталась до хати. Як першого дня, коли я приїхала до Тельфсу, містечко тонуло в вечірній дрімоті. Люди відбули вже працю на фабриках, щасливо перебули тривогу і тепер наставала пора віддиху й спочинку.

Але я вже не йшла на фабрику й, як досі бувало, через фабричне подвір'я. З головної вулиці зараз повище Шіндлерової фабрики я скрутила ліворуч і вузесеньким провулком між селянськими домами і фабричним городом, що лежав позад фабричних будинків, я бралась угору. Ще трохи праворуч від мене біг оцей потік-канал, що вибігав з Пішлівського обійстя, виконавши свою службу для фабрики. Він гнав малу електрівню, а потім забирав фабричні відпливи. З фабричного обійстя вела через нього кладка до городчика, в якому був дімок, де я жила: Шіслінггавз. Понад містком була брама, поросла диким виноградом, а обабіч потока — береги, закидані фабричними випадками і порослі якимись дикими кущами. Потім уже городець Шіслінггавзу з овочевими деревцятами і грядками. Ще дрімав під сніговою покрівлею. Але сморід з потоку лежав завжди густим шаром над ним і нашою хатою. І з відпадків. Та нині я не йшла туди. Це належало вже до фабрики і між її забудуваннями й виходом до городця через місток лежала дерев'яна одротована брама, яку й замикали на ніч щільно. Ліворуч від неї — вхід до підвалу, де жили полонені французи. Одротований стережений дерев'яною будкою вартівника.

Але тепер це все було далеке від мене й чуже. Швидко я покинула долішню частину потока, що вибігав з фабричного обійстя, і стежкою піднялась вище. Тут уже починався паркан нашого города, а в ньому на горі хвіртка, що вела на наше подвір'я. От і дімок. Коли взяти праворуч — заходилось на кращу його частину: фронтові мешкання німців. На високому партері і на першому поверсі жили вони дуже вигідно й приємно в великих кількакімнатних хатах. Але ми обходили дімок зліва й, заходячи з чорного входу, спинались нашими брудними сходами на горище. Там ми жили поруч литовської родини й голяндських монтерів.

Філько сидів біля пічки і при півсвітлі з слабкої жарівки палив у пічці. Здавалось, що оце я вперше побачила цю хату, пічку й це господарство. Досі я була там гостем-нічліжанином. Я знала тільки, що там темно та холодно. Палили ми в залізній пічці тільки на ніч, бо не було чим. Маруся крала для нас якісь тріски-відпадки, хоч, ніби, мені належався опал. Але зараз же на вступі заявили мені, що його немає. Оце тепер виринула думка: чим

палитиму без Марусиної крадіжки? Філько потішав, що знайде працю й хату та й якось воно буде. Вранці я вже не спішила вставати. Я лежала на Пішлевому дерев'яному помості, роздумувала над моїм життям тепер і майбутнім. Певно, треба буде якось жити. Оце тепер я зможу здійснити мою мрію: жити в Альпах і писати. А писати маю так багато! Тим і потішав мене Філько. Зрештою, наладнається приватна практика і заживу спокійно подалік від цього підлого режиму усіх тих Штурмів і Пішлів. Відпадало все тяжке, чим давила фабрика, одначе ставало холодно, пусто й беззмістовно. Але ціле нутро заливало почування невдачі та кривди. Окрім втоми, джерелом нервового перенапруження було безробіття. Перший раз у житті я була позбавлена фахової праці. Мала враження, наче б усі мої студії і фахові здобутки відлучилися від мене і полетіли кудись у безодню.

Але окрім тих, зовсім особистих почувань, на перший плян висувалася фабрика й моя праця. Я кинулась до неї з цілим ентузіязмом, з цілим завзяттям. Боротьба заповідалася тяжка, але успіхи, навіть на початках, були такі значні. І оце позбавили мене можности вести цю боротьбу аж до повної перемоги й успіхів, до яких стремить кожен лікар: оздоровити хворого. Але тут не був один хворий, чи кілька! Тут були жінки мого народу і їхні діти. Їм нести допомогу — моє священне завдання. А оце відібрали мені його, як ножем прорізали густу пряжу, яку я заплела і яка мене так тісно зв'язала з Entbindungheim fur Ostarbeiterinnen — будинку породіль для робітниць зі Сходу.

Тепер наче відмежував його від мене густий, колючий дріт. Лежачи ще я дивилась у віконечко нашого горища. Крізь нього я бачила на півдні зарожевіле верхів'я Едера і наче вперше я помітила його. Я встала й дивилась крізь оцю маленьку кватирку вгорі. Разом зі мною простягали туди свої поблідлі витончені паростки мої квіти. Вони так посумніли без розкішного сонця Куфштайну. І я пожалувала, що забрала їх для своєї приємности. Там служниця Мойдель піклувалась би ними, й було б їм добре. А тут разом зі мною нидіють вони без сонця і швидко можуть лишитись, як я, бездомними. Потім я прибрала хату і зараз же на поклик сирени пішла в ліс. Ішла не хапаючись, похиливши голову. На спині я мала наплечник, в якому були необхідні речі з білизни та одягу, на випадок якби після тривоги — і налету, вже не було мого мешкання. Ішла побіч фабричних забудувань і бачила, як у буді при столярні працював литовець-сусід. Дівчата возили цемент, а на подвір'ї перед яслами вештались Уля й Катя, розвішуючи пелюшки. Їм усім не було дозволено ховатись під час алярму, і тому вони працювали.

І хоч я була вже вільна, проте йшла з таким же самим почуванням стиду й вагання, як тоді, коли була на фабриці. Як і тоді, я мала враження, що мені треба залишитись з ними всіми і чекати, що буде.

У лісі ліворуч від фабрики і полудневотірольської оселі я сідала на зрубаний пень і чекала на те, що може прийти. Пречиста синява, прекрасне сонце! Розіскрений сніг рожевів вересовими дзбаночками. Шуміли сосни й стелили пахощі живиці. Праворуч стриміли масивні збочі Гогемунди і величавіли її скельні верхи. На краєвид я дивилась так, як би побачила його вперше. Насправді так і було. Досі фабрика й люди займали вповні мої думки й чуття. Оце вони зникли кудись; у пустку моєї душі входила природа. На своє, зроду застережене, місце.

Але я була обезсилена, придавлена й мені здавалось, що я щойно притомнію після довгої хвороби. Тут у Тельфсі вона тривала тільки дві неділі, але ніколи мені не хотілось вірити й потім не вірилось, що це тільки дві неділі. Але ж за мною була втеча з дому і півроку в Куфштайні. Тепер сиділа серед лісової природи, слухала себе й шуму крил що, вилітаючи з-поза Гогемунде, кружляли над фабриками. Скільки разів вони наче б обнижувались, серце здавлювала мені тривога. Там же були жінки з дітьми, а понад ними вісімдесят сантиметрів цементу й тяжкі залізні машини!

Але я не могла нічого чути й відчувати. Я була майже мертва. Такий стан мертвоти був і тривав і поглиблювався увесь час мого життя в Тельфсі. Від нього я втекла в благословенний Авґсбург.

Після тривоги я верталась додому. Чи я знаю? Щось їлося в ті часи. Філько десь в ресторані їв, а я не пам'ятаю, де і що я їла тоді. Почалися дні пустки й безробіття. Дні, про які віщим способом говорив мій приятель портьєр.

Роз'яснював їх мій зв'язок з своїми, українцями. Вони знали й довідувались один від одного, де я живу, і приходили до мене за лікарською порадою. Часом приносили під пахою кусок хліба, дрібку крупи, чи картоплі. Пам'ятаю, як я втішилась, коли від Квітуна дістала картоплю. Оце кіло я зварила на залізній пічці, і ми їли, як ласощі.

Один з перших «відкрив» мене оцей інженер Радюк. Його дружина кривавила після викидня, а німецький лікар тижнями казав, що нічого немає, що все є «ґут». Зі значним недокрів'ям вона прийшла до мене, і я виконала на напівтемному горищі вичистку на столі, що кожної хвилини зсувався з східця. Я зробила це на їх обох прохання, хоча їм пропонувала піти до лікарні. Жінка після того зараз же видужала, а в мене піднеслась бадьорість і довір'я до себе й життя.

Жили вони в лагері в магістраті. Я вперше була в такому таборі для бездомних. Я входила туди з здавленим серцем і думкою, що швидко й мені туди прийдеться йти жити.

У великій кімнаті без підлоги в сутінках стояли ряди таких нар, як у Пішля. Вони були втиснені в ніші в стінах. Кожна родина жила в такій ніші. Діти, мішки, картопля. Посередині довгий стіл. При ньому доня моїх господарів, Лідка, малювала пильно. Трирічне дівчатко малювало з справжнім Божим даром. Справді оці малюнки були по-дитячому примітивні, але чого там не було! Цілий світ. Про нього теж дівча розказувало своєю щебетливою зросійщеною мовою своєму старшому братчикові. Батько тішився даром доні. Невже його інженерський дар до рисунків перейшов на доню? — А може то буде колись славна малярка чи поетеса, — думала я, нахиляючись над дитячими ручками, що звинно бігали по папері.

Жінка його була гарна. Чорнява, дрібна з вузьким рівним носиком, що мав угорі малий горбочок. Гарно викроєні уста в постійному усміху. Говорила по-російськи. Мусіла бути жидівкою, кавказкою, може грузинкою, бо з цілого її типу так і випромінювала південна краса. Усе це під драними й сірими лахами радянської жінки. В кутку при електричній лямпці сидів старий бородатий «дєд». Він латав черевики, був шевцем.

Було тут тепло: магістрацький будинок мав центральне огрівання. Людей тих викидали відсіля вже безліч разів. Але вони не давалися. Якже з дітьми на вулицю? А мешкання та ще на чужинецьку родину з трьома дітьми ніхто не хотів наймати. І загалом найти мешкання в Тельфсі було просто неможливо, а ще чужинцям. Хоч я не хотіла приймати ніяких гонорарів від наших людей, а зокрема від них, я все ж мусіла прийняти від нього трохи масла. То був безцінний скарб! Треба знати, що при розчисленні з фабрикою у мене пограбували картки. Не було як жити. Хто не перейшов тих часів, може не розуміє, чим було харчування в ту пору. Не зможе собі уявити склепів у яких не те що нічого, але то нічогісінько не можна було купити. В кількох тільки продавали те, що приділювалося на картки. І за тим стояли черги. Ви викуповували хліб, трішки м'яса й цукру, грудку маргарини, часом трохи квасолі чи крупи й це було все. З цього мала жити сім'я, як у нас згодом зложена з трьох осіб. Не було нічого, чим виповнюється шлунок, бо й картопля була на картки.

Ці обставини з дня на день гіршали. В міру розпаду німецького фронту напливали маси втікачів, сім'ї вояків, до того були великі табори полонених, примусово вивезених, евакуйованих різних фольксдойчів та заприязнених «північців» з усіх кінців Европи. Як могла їх прогодувати держава, що сама

ніколи не мала вдосталь харчів? А такою була Австрія. У великих містах стан був просто катастрофальний. Уже легше було щось роздобути по менших місцевостях, але виключно через обмін. Такими обмінними засобами були в першу чергу цигарки — тютюн, далі частини одягу і мануфактурні матеріяли. Існував теж де-не-не т. зв. пасок, тобто продаж на чорному ринкові за ціну, яку визначував продавець. Але й цього було обмаль — засекречене і продаване тільки добрим знайомим. Більшість людности, отже, голодувала. Все ж основою життя були ці картки. Вони не тільки управнювали до харчування, але були разом документом, що свідчив про приписання людини до даної місцевости. Зрозуміло отже, як тяжко приходилось жити нам у Тельфсі і яким добром був добуток кількох картоплин, трохи товщу чи куска хліба.

З родиною Радюків я заприязнилась і жила може краще, як з усіма іншими, аж до самого кінця. Як був він першим моїм тут гостем, так і був і останнім. Вже як речі наші були навантажені на авті…

З'явилась до мене жінка, яку я у Львові ввесь час мала під своєю лікарською опікою під час викидня, а потім вагітности — у неї вже була доня. Недавно приїхали вони й оселились в оселі. Повні щічки доні рум'яніли в тірольському сонці, жінка цвіла в усміху й короні ясних кучерів, а батько, купець, і тут зараз же розвинув спекуляцію. Вона, окрім споминів про мою львівську працю принесла теж деякі харчі і запросила нас до себе на неділю на обід. Від приїзду з Куфштайну був перший достатній обід.

Так я віднаходила батьківщину в душах моїх земляків. З дна зневіри я поволі підносилась до життя. Все ж час біг, пусті безнадійні дні маячіли, як примара. Ми шукали хати, а Філько праці і права жити в Тельфсі. Знайшов працю! Це був радісний день для нас. У Шнайдера, та, на щастя, не до тачок і джагану, а як магазинер; його посвідки зі Львова допомогли йому. Магазину не мала ця славетна фірма, а приладдя валялось на полі і на подвір'ї сусіда селянина. Тож Філько мав створити магазин і доглянути знаряддя. Становище робітника, плата 170 марок. Але було! Було право жити! Ми тішились і піднесли голови. Потім прийшли непевні дні боротьби за право мешкати. Бургомістер не погоджувався дозволити нам жити в Тельфсі. Мовляв, немає місця. Напливало щораз більше біженців, тепер уже з Відня. Не було місця для своїх. Не помагала довідка праці. Казав — їдьте до Іннсбруку, там живіть у лагері для біженців і доїздіть до праці. Жінка ваша нам непотрібна.

Філько цілими днями бігав до поліції, до бургомістра. Метушилась і я та не йшло. За допомогу Філько обіцяв 500 марок

власниці ресторану Цур Пост, де їв. Та вона не потрапила знайти дороги до серця партійної людини Штокмаєра, бургомістра. А дні втікали. Разом з тим ми шукали хати. Тоді ми видряпалися вище в горах до господарств в Гінтерберґ і ще вище до Лєген. Перший раз я була в будинках на альпійських луках, відгороджених одна від одної високими порогами з лісом. Дерешся лісом, правда гарними широкими дорогами, і не передбачаєш, що за деякий час схил гори вибіжить на легко похилу площину, на якій побудовано гарні муровані, кількаповерхові доми серед саду і господарства. Так постають цілі оселі й села. Де є декілька домів, обов'язково один з них гаст-гавз. Усе пристосовано до туристичного руху. Та немає вже ввічливих господарів. Ті самі люди, що до війни, проте з неввічливими тепер і похмурими обличчями зустрічають чужих. Хати — не мають. І хоч радо беруть цигарки — єдине, що поза грішми можемо дати — проте хати не обіцяють. І так скрізь.

Радять шукати хати в іншому селі й доходити чи доїздити до праці.

Ідемо до Пфафенгофен, що разом з Тельфсом становить спільну оселю, хоч було їх дві громади. Пфафенгофен за Інном у просторій Інновій долині. Великі тірольські доми з поверхами і рядами вікон позамикані. Чужих, байдуже чи нас, чи німців, не пускають у хату. Мешкань нема — кричать з вікон або з подвір'я. На Фількову пропозицію йдемо до пфарера, священика. Товстий, старий з файкою в зубах сидить при вині з господарями. Нас приймає, стоячи на порозі. Як жебраків. Радить іти до когось там. Добре ще, що не тиче пфенігів у руку. З почуванням образи йдемо й туди, де зустрічають нас криком і лайкою і на священика й на нас. Мають досить цілий день жебраків. Одні ходять за хатою, другі за хлібом. Сиділи б краще там, де повинні, а то тільки волочаться! Зустрічаємо двох людей, що радо з нами балакають. Вони працюють коло соломи в подвір'ї якогось господарства. Говорять так увічливо й радо, що зразу ж пізнати, що це чужі. А це й справді був віденець Шумах, що згодом стає Фільковим колегою по праці. Балакун, як усі віденці. Втік з Відня, має досить бомбардування й війни й того, що Відень жде. За хату у баверки мусить він і жінка працювати коло господарства, хоч ще й платять. Висловлюється дуже неприхильно про тірольських селян.

Такий саме й війт, до якого приходимо і який нас приймає, теж стоячи в кухні. Мужик, прихвостень партії, Ортсгруппенляйтер[25]. Хати нема. Маємо їхати до сусідніх сіл, але без надії. Там напевно буде те саме, що тут. Тож я вибираюсь до Штамсу. У Штамсі живе моя довголітня пацієнтка пані Качоровська. Ми жили в приязні більшій, як лікар з хворим. Приїздила з села завжди з слоїчком меду. Чоловік її пасічник,

вона вчителька. Довідуюсь про її адресу. Тепер їду туди. Дві станції від Тельфсу вгору здовж Інну. Власне не село, а манастир-дворище. Колись жили там манахи з панських родин. Прекрасні сходи, в мурах всюди бронзова різьба, прекрасні образи. Мадонни ренесансу, янголи. Тиша та ідилія. Що знають вони про борню життєву й жах війни?

Тепер там частина фабрики моторів для літаків. Відкілясь перенесена. В лябіринті будинку мешкання персоналу, там теж кімната з кухнею пані Качоровської. Тішиться моїм приїздом, частує обідом, якого давно я не бачила, але помогти тяжко. Ані праці для чоловіка, ані мешкання вже не може найти, бо наїхало багато німців, тож чужих позвільнювали. Про них самих я не питаю. Знаю, що мати пані Качоровської німка, віденка і що вони фольксдойчі. В останній час приїхав син інженер і став тут керівником виробництва. Мати ставиться до сина з помітною любов'ю і ласкавістю. Може в неї такий характер, бо й про чоловіка згадує з такою пестливою ласкою. Це жінка вихована і випещена чоловіками. В хаті, як і в усіх українців, затишок домашнього кутка, всюди гуцульські ліжники, подушки і вишивки. Тому що до потягу було рано, йдемо на прохід. Син іде завжди спереду і з нами не розмовляє. Має свої думки. Ми переходимо за Інн і горбами прямуємо до каплиці на горі. По дорозі збираємо на південних схилах проліски, що ледве вилізли з землі. З вільх звисають жовтяві котики. Перші бджоли пасуться на них. Був третій тиждень березня. Опівдні так тепло, що треба ходити без пальта. Капличка чудотворної Матері Божої на невеликій скелі-горі над Інном. З неї прекрасний вид на гори Мемінг в кітловині в бічному проваллі, як у театрі. Все ж це ті самі, що їх видно від нас, як дальший тяг Гогемунди. Тільки ж тут вони значно ближче і виразніші. Біля церковці насип каміння і пояснення, що тут була копальня. Раз стіна обсунулась і завалила гірників під землею. Вони молились до Матері Божої, і каміння розступилося: вони були врятовані. З того приводу й каплиця. І написано, що образ цей хоронить від усіх лих світу: від війни, голоду, бездомности, безробіття.

Йдучи до станції Миц, договорюємось, що пані Качоровська буде питати в готелях — є їх в Штамсі два. Тому, що господарів знає, надіється знайти кімнату. Справді в готелях вільно мешкати тільки декілька днів, але якось потім крутитимем. А може щось знайдеться потім. Отже й то добре. То промінь, надії.

БЕЗДОМНІСТЬ

Вертаючи з Штамсу я сіла до потягу на малому перестаночку. Ще бачила гористі вулички села, що вже вспіли підсохнути і доми з морелевими деревами на стінах. Образами розмальований костелик і ратуша з півнем і будні села. Затрималась у коридорі вагона. Ліворуч за спиною були двері до туалету, праворуч вхід до вагона, з поперечними лавками. Та мені приходилось їхати всього дві зупинки, тож і не збиралась я сідати. Стала в коридорчику коло вікна, щоб спертись на нього. Між тим під ногами щось заважало: брудна тектурова коробка, заболочена, недбало зв'язана електричним дротом. Як кожен, що всідав, штовхнула її ногою, думаючи, що хтось викинув під ноги упаковку. Стояла і дивилась на околицю. Хто проходив до туалету, зачіпав ногами коробку і лаявся: «То свинство кидати під ноги якесь дрантя» — і з пересердя штурхав коробку та йшов далі.

На станції Ріец увійшла якась невеличка дівчинка може років 12-ти з великим напівнадгризеним яблуком у руці. Яблуко пахло спокусливо. Дівчині заважала коробка, вона штурхнула її, а потім нахилилась і заглянула, що їй заважає. Відхиливши збоку папір, сказала: «шпек»[26] Далі вона зацікавилась лялькою, що її тримала на руках друга дівчинка, з якою по дорозі увійшла якась жінка. Лялька була велика і гарно одягнена, це правда, і дівча так задивилось на неї, що забуло про яблуко і цілий світ. Зате в мене з'явився гострий інтерес до коробки і знову я забула цілий світ. Як було у нас з харчами я вже писала. Тож думка, що під ногами валяється кілька кілограмів сала, мала для мене просто магічну силу. І сталось таке, що я думала тільки про те. Прохожі відсунули коробку мені під ноги, ще й лаючись при цьому. Тепер не було вже нічого — тільки я й жаданий мною предмет. От я і вирішила: якщо ніхто до Тельфсу не забере коробки — вона буде моя. Але які ж довгі здавалися мені гри кілометри! Які муки, я переживала з страху, щоб хтось не відобрав у мене знайденого добра! А потім пережила внутрішню боротьбу: це ж майже крадіжка. А ще у німців. А що як нестиму, а на станції побачить мене з нею власник і зловить та зробить скандал!? Та ще й чужинці безправній. Боротьба моя була тяжка і хвилююча, але жадоба ще більша. Тож, коли на зупинці люди стали тиснутися до дверей, я пропустила частину, а головне оцих дівчат з яблуком і лялькою, а сама швидким рухом нахилилась і взяла знахідку під пахву. Розбиту, заболочену, що могла раптово розвалитися і показати некартковий, нелегально набутий товар! І тяжка ж до того! Було там яких вісім кілограм сала!

Тяжко мені нині описати, з якою тривогою я наближалась до будки станційного портьєра і як мені здавалось, що всі люди дивляться на мене, і що зловлять мене. Вибігла я з станції та бігла в напрямі магазинів, що стоять на скруті шляху до міста. Ледве добігла: коробка розлетілась і сало почало кусками випадати. Зняла з себе светерок, обвинула ним, зв'язала рукавами і вже відітхнувши з полегшею несла нахідку до хати. Тепер принаймні ніхто не пізнає що в оберемку і крам не розлетиться! В душі танцював радісний сміх і почування великого щастя. Та воно буде повне аж у хаті, як покажу Фількові мій здобуток і розкажу, як то всі штурхали його та лаяли.

Коло Ресля зустрів мене Радюк і запитав, що несу. Сказала, що була в знайомих і дістала трохи картоплі. Тож поміг мені нести — вже був сутінок. Як же я потім не могла дочекатись, щоб він виговорився з Фільком і пішов! Як ділово й поважно говорила, а в собі душила сміх! І як розреготалась потім радісно й щасливо, показуючи приголомшеному мешканцеві горища мою здобич! Мені здається, що я ще ніколи в житті так сильно не тішилась. Стали ми розпаковувати з брудних шматів паперу, обчищати, а потім краяти і смажити на залізній пічці. У сусідів позичили горщик, у пані Шіслінтґ — слоїків та пляшок для зливання смальцю. Робили ми це похапцем знову як злодії, але тішились, тішились! Якомусь швабові[27] певно не буде кривди, коли навіть не помітив, що загубив, а нам, нам проясніло на горищі і здавалось, що соняшний промінь заглянув у його темні стіни. Перша радісна подія від часу виїзду з дому — за декілька днів буде якраз рік з тої пори.

Разом з тим у наші душі вступила якась надія, якась певність, що все таки все якось влаштується. І дивно, так і сталося. Наступного дня Філько обняв посаду. А потім почалась боротьба за дах над головою.

В той час я майже не мала контакту з фабрикою. Маруся перестала приносити дрова, тож ми обмежували палення до мінімуму, спалюючи якісь відпадки, що лежали на горищі. У яслах справи стояли так: Таня мала абсцес під пахою і була сама. До пологів кликала акушерку, яка теж і без того ходила і ординувала жінкам і дітям та відзискала свій авторитет. До окремих випадків Таня кликала лікарів з містечка. Німецький персонал знову став під опіку бетрібсарцта, що раз на тиждень-два приїздив своїм автом з Іннсбруку. Катю, як молодшу повернули назад за ткацький станок, залишаючи тільки Улю. Коли вони обидві з сестрою запротестували, їм заявили, що мусять справитись, бо інакше віддадуть їх ґештапові і до карних таборів.

Знову повернулася гнійна інфекція, вмирання немовлят, гарячкування і навіть смерть жінок. І так було до кінця. На щастя, той кінець був не за горами.

* * *

Хату показав Фількові громадський секретар за добру пайку цигарок, тобто тільки сказав, де є. А разом з тим, повідомив, що власниці хати — дуже погані жінки, що вони нікого не хочуть прйняти і всі розпорядження влади проти них безсилі.

Сестер Найнер було три. Всі три старі дівчата, наймолодша мала 80 літ. Коли уявити собі трикутник, то на одному куті був костел, на другому парохія, а на третьому їхня хата. Це все тісно одне біля одного, бо в тірольських долинах дуже тісно. Оце тепер треба було шукати способу добутись до затверділого серця оцих милих жіночок! Знайшов його Філько через о. Квітуна й німецького пароха, який розповів їм зворушливу історію про бездомних людей і війну та наказав їм в ім'я Боже прийняти чужинців до хати. Алеж бо й справді Божа воля! Оце якийсь їхній родич лежав хворий в лікарні та переказав їм, що снилось йому, що вони не доступлять спасіння і він з ними, як не приймуть чужинців у дім. Очевидно це рішило нашу долю.

Коли Господь надихнув наших Найнерок, то ніяка сила не могла надихнути пана бургомістра. Опирався на своєму, жадав, щоб виїхали з Тельфсу. Люди казали, що це діяння Пішля. Ми перші, проти яких так завзявся. Був же закон, що там, де хто працює, має право жити. Причиною такої упертості бургомістра була його ненависть до фірми Шнайдер, про що буде згодом. Прийшли найбільше хвилюючі дні, останні дні нашого перебування в службовому мешканні. І тут знову несподіванка і надзвичайна подія. Якраз завтра кінчиться термін, а ми не маємо куди йти. Оце входить до мене Шайрінґ та заявляє, що завтра вранці я повинна звільнити помешкання. На те встає штабовий капітан, що якраз був у мене і вислухав мою справу й питається: чи маю сам іти до вашого шефа, чи ви заявите йому від мого імени, що пані д-р не може піти завтра, а в суботу (за два дні)? Шайрінґ змішався і пішов, та за хвилину повернувся зі згодою дирекції.

Якби не те, Пішль викинув би був нас ще того дня на вулицю. Ходив капітан і просив місцевого військового команданта, щоб нам допоміг, та той теж нічого не вдіяв, мабуть не старався.

З цим капітаном була теж дивна справа. Відкіля він у мене взявся? Дивно подумати: д-р Чермак, шеф Відділу Здоров'я, що

примусив мене так поневірятися, тепер посилає цю людину до мене як «першоклясного фахівця» з проханням лікувати його дружину. І боліло і зворушувало мене таке. Тож все таки вони оцінювали мене. Може мали трохи сумління ці гітлерівські прислужники?

Оце цього фахівця вишукують на горищі без прав і завтра — на вулиці. Не помогла Фількові і прихильність місцевої поліції, старого, сивого цісарського коменданта, з яким він познайомився. Там мабуть порадили, щоб їхати до ляндрата[28] в Іннсбруку. Тож у п'ятницю ми були в Іннсбруку і вже від ляндрата Філько дістав наказ, щоб нас залишили в Тельфсі. Потім прийшла хвилююча субота. Вранці я взяла скриню з моїми квітами та понесла їх на нове житло. Та тут же на порозі застали мене господині і заявили, що хвилину тому був секретар і до нашої кімнати дав німку вчительку.

Потім я була в хаті і пакувалась. Швидко скидаючи все разом, забиваючи скрині цвяхами. Філько побіг щось зарадити, десь по заступництво ксьондза і до секретаря. За той час я відгризалась від оцієї собаки Шайрінга, що вже у 9 год. вскочив до хати і лайливими словами став проганяти мене на вулицю. Скінчилось тим, що таки біля полудня він прийшов ще раз з Гофманом і, найобразливішими словами лаючи, витягнув мої речі та скинув їх на горище, а хату перед носом у мене замкнув на ключ.

Так оце я сиділа на подвір'ї на моїх клунках, яскраве сонце огрівало й освітлювало мене, але в душі мені було чорно й тяжко. Сцену бачили німці, що жили в домі й фабричний персонал і обурювалися нею. Оце вже я була безробітна й на вулиці.

Ротенштайнерові оповідання ожили й здійснилися.

У СТАРИХ

Все ж старі не тільки що прийняли вчительку в хату, але й нас. Учительку перенесли до своєї кімнати, а ми таки дістали ту, яку найняли. Вчителька була з Галь, а тому що Тельфський учитель мав іти до фольксштурму[29], вона приїхала його заступати. Та довго це не тривало. Вчителька була теж старшою дівчиною — біля п'ятдесяти років, і таким способом побільшувала контингент «дівиць» у хаті.

Досить, що під вечір ми все таки опинились під дахом. Яка то була хата, який дах!

Тельфс має вигляд латинської літери L, коротша частина — це містечко з його готелями, довша частина — це вздовж потоку фабричні будинки. Отже з цієї довшої частини ми прийшли на коротшу, недалеко «центру» і головної вулиці. Повище оцього коротшого рамени букви L бігла рівнобіжна до нього вузька й постійно забруджена Кірхенгассе — вулиця церковна. Минувши кілька домів, вона доходила до невеличкого горба, на якому стояв костел, і входила між парохію і наш дім. Далі вже були поля. І поміж ними бігла вона широкою дорогою до лісу де будували оцей шпінфазерлябор. Понад усім бовваніла Баба-Гогемунда. Вона виглядала так близько, що костельна вежа наче б була наклеєна на чорний, рідкий сосновий ліс, що росте на горбах її підніжжя.

Наша хата — стара, одноповерхова, мурована. Такий прямокутний будинок, трохи похожий на наші, та не з таким гострим дахом як інші баварські, готичні. Від півдня з малого подвір'я були постійно замкнені двері, біля них зараз брама в стайню і друга брама до стодоли. Внизу хата має світлицю — ді штубе, — де й спали сестри: найстарша Колетта і наймолодша Ліна. Постіль, стіл, лавка в кутку, машина до шиття і велика кахлева піч. Багато святих образів, малі вікна, слабе світло. Запах цвілі й старовини. Праворуч був вхід до стайні, де стоїть латаста чорнява «бинька», така призвичаєна до господинь, як і в нас самітні корови. Великими очима розглядає чужих, нюшить. Їй теж темнаво.

Ззаду кухня, пральня і якісь дві комірчини. Вихідник в хаті, але без води. Дерев'яними скрипучими сходами вихід на поверх. Там до фасаду дві кімнати, одна над світлицею, що править за Лінин магазин, як згодом пізнаю, і друга гарно уряджена і розмірно ясна — Маріїна кімната. Ззаду за ними з входом з коридорчика було ще три кімнати — ліворуч Маріїна спальня, повна старого граття і лахміття, і зовсім ззаду наша — довга й вузька, як кишка, через цілу ліву частину хати. Праворуч була ще

темна й без вікна кімната, де теж повно лахміття і старих меблів, і за нею вихідник. Коридорик вибігав на малий дерев'яний ганок. Поверх такий низький, що чоловік легко досягає простягненою рукою до ганку. Всюди порох, повно старого лахміття, старих меблів і святих образів. Немов у музеї. Усюди темнаво, бо вікна малі й некорисне положення хати до півдня й півночі, через що північна частина, яку заступає Гогемунда, зовсім мало має сонця, а південну знову затуляє вища на два поверхи парохія. Та й відкіля взяти сонця, коли зараз же поза Інном стремить-бовваніє масив Гохедера? Обидві гори так близько одна до одної, що долина лишається певно не ширша за яких 3–4 кілометри. Здавалось мені завжди, що обидві ці гори стремлять як зуби велетенських кліщів: тільки здавить рамена якась потужна рука, і зуби клацнуть і розчавлять людські житла, а з ними й нас. До самого кінця не залишало мене почування тісноти, величезного, темного гніту й ваги. Це мабуть величезний і преважкий альпдрук[30] — як його називають німці. Тиск гір відчувається в глибоких, тісних долинах, у гірських кітловинах. У нашій кімнаті темно й дуже холодно. Електрика в домі є, але в цій кімнаті немає. Кімната належала колись братові. Покійний був професор-катехит і жив тут на горі, ніколи не світив і не палив у хаті, бо вечорами сидів у сестер у світлиці, а на гору ходив спати. Та вже минуло з двадцять літ, як він помер. З тієї пори його хата була наче релігійний музей, нерухана. Каплички, ікони, хрести, примітивні образи в яскравих кольорах з широкими золоченими рамами. Під усіми стінами стояли комоди, тримудки з оцими святощами. Тільки під внутрішньою стіною два дерев'яні тапчани з сінниками, випханими кукурудзяною соломою, прикритою якимись брудними матрацами. Стіни темні. Вікон аж троє, з того двоє до півночі ще й закриті гіллям старої груші. Вікна зовсім не прилягають, у щілини всюди можна просунути руку. Перше моє враження: втікати. Але куди, але ж куди?! Сідаємо при свічці та журимось. Дуже холодно; справді в хаті є цегляна піч, але господиня заявляє, що в ній недопалився б, хочби мав цілий ліс, що росте на Гогемунді. Все ж розпаковуємо хоч постіль та якось влазимо до занадто вихололих за довгі роки ліжок. Накриваємося як можемо, але дзвонимо зубами. Через вікна віє альпійська ніч. Іскряться зорі.

Одначе завтра вже ніхто не викине нас з цієї діри.

ЗАХРИСТІЯ

Вранці прийшлось далі міркувати, як жити в цій «захристії». Отже наша річ — роздобути світло. І тут не легка була справа з старими. Впирались, що не треба. Прийшлось знову апелювати до священних осіб і щойно коли священик сказав, що гріх людям боронити світла, яке є від Бога — погодились на світло, а ще коли ми заявили, що зробимо це своїм коштом, мало того, що будемо платити за цілий дім, аджеж світло всюди було, окрім нашої кімнати.

Так отже через два-три дні ми все ж добились електрики. Зробив її теж наш чоловік, що працював монтером у німецькій фірмі — Любченко. Ще якийсь час прийшлось ховатися з електричною плиткою, бо й варити не вільно було між святощами. Але вже сама наявність світла була великим добром, і пам'ятаю, яка це була радість і як нам проясніло в захололих душах, коли в «захристії» перший раз засяло світло.

Каву ми варили в кухні у старих, але завжди діставали холодну, бо їм було шкода палива. Палили тріскамі під дірою, в якій стреміли вічно закурені горщики. А вони ж мали свій ліс… Тож коли ми заявили, що зваримо собі снідання в хаті, не перечили — була ощадність.

І знову свято: гаряча кава на снідання. А в хаті немає більше як 7–8 ступенів Ревміра! Потім я привела з оселі знову когось зі своїх до направи вікон. Філько позичив пилку, рубанок, і якийсь мудрагель, з професії муляр та всезнайко, що говорив по-російськи, допомагав допасовувати вікна. Усе йому було непотрібне і на все наплювать. Все ж вікна стали замикатись, і в хаті стало аж 11 ступнів Ревміра. Потім прийшли сусіди і зрубали дві старі груші перед вікнами. Діялось це в тайні перед Колеттою, бо груші мали п'ятдесят років, і садив їх батько з якоїсь нагоди, і Колетта була до них дуже прив'язана. Потім уже груші лежали порубані, і Колетта ходила біля них з своїм блаженним усміхом людини з того світу та навіть допомагала рубати. Сестри показували пальцем на її чоло. Але ж вона робила враження «Божої людини» вже не з того світу, проте її усміх і дитяча ввічливість були милі, і я полюбила її. Хронічні ревматизми позбавили її свободи рухів, тож повзала поволі на двох ціпках. Алеж з її обличчя не сходив блаженний усміх і рум'янці молодої дівчини, хоча обличчя було посіяне сивим мохом. З нього дивились довірливо й прихильно сині очі.

Потім ще одне свято, велике свято. За сорок сигарок слюсар зробив пічку на два горщики. Спалахнув перший огонь, швидко по

хаті розійшлось миле тепло. Щойно тепер це була хата! Щойно вогонь, ватра робить людину людиною. Заклекотів горщик з картоплею і чайник з водою, в хаті було ясно й тепло, і ми тішились. Оце ми вибороли собі свій куток, свою хату. Правда: боротись треба було з старими — за все. Але Філько вмів завжди з ними поговорити, коли треба одну і другу поцілувати в руку, що дуже зворушує непривичних до того німок, пожалітись м'яко й мило усміхнутись, де треба допомогти в господарстві, чи то дров нарубати, чи води принести, чи що направити. От так і «оплутував» старих, як я казала. Коли що треба було, я посилала його «оплутувати». Бо з старими завжди була нелегка справа, і тяжко їм було звикнути до новин у хаті, яка вже сотню літ стояла така, як до нашої появи в ній.

В хаті було сутінно й сонця там ніколи не було. Згодом, влітку через полудневе віконечко прокрадалось опівдні з-за Едера декілька промінчиків. Тірольці казали, що так добре, бо літом дуже гаряче, тож в такій хаті найкраще жити. Мої квіти і тут ниділи без сонця. Все ж світла мали більше, як у Пішля. Про них пішла навіть легенда в селі, мовляв, приїхали чужинці, що з хати не привезли нічого, тільки кошик квітів. Легенда зворушувала, і її сприймали люди так, як її переказували всюди уста селянина.

Швидко з «захристії» квіти вийшли на ганок, хоч і він був до півночі, а потім уже на город. На мій город! Все ж тельфської зими більшості з них не довелось пережити… Швидко Філько оплутав старих на харчі: стали давати нам денно півлітри не зовсім збираного молока і двоє яєць тижнево. І знову великий успіх — кава з молоком і якесь одно-друге яйце до тіста. Цей успіх здавався нам величезним!

Снідання я варила. Перші тижні ми майже голодували через брак хліба. Потім Філько нав'язав собі зв'язок з пекарем через робітників при своєму бункері і за цигарки став докуповувати хліб. Стало легше жити. Товщу стільки — що було на картку, тож хліб здебільша був пісний. Обідали в ресторані, там була якась юшка і п'ятдесят грамів м'яса, та до того ложка картофельсалат[31] — холодна картопля полита кислуватою підливою. Вона дуже обридла Фількові, я їла її радо. І як було не їсти постійно голодному? Після такого обіду вставати було легко. Чи були голодні? Мабуть ні, бо обід їли завжди під час алярмів, перед ними, чи після них, і тоді не знали, що й скільки з'їдаємо. І дослухатись до голоду не було часу, коли треба було втікати з містечка. Де хто: до бункерів, до лісу, до пивниці. Або й нікуди.

Вечеряти я завжди варила дома. Це була найважливіша їжа за цілий день. Було трохи картоплі, часом муки, чи крупів. Філько купив у сусіда квасолі і кукурудзяного борошна. Від старих я

навчилася робити коржики й млинці. Перші вимагали багато жиру, а ми дивились на кожну його ложку, хоч тоді зарятувала мене здобич-нахідка. Алеж вичерпувалась вона швидко!

Чого тільки не заощаджували?! Цукор, хліб, борошно. Усього їли трохи. Навіть картоплю, хоч її Філько роздобув десь у Пфафенгофені, п'ятдесят кілограмів, їли обережно. Якраз вистачило до кінця. Перед від'їздом з'їли останню, журячись, відкіля взяти: нової ще не було, а старої ніде дістати.

Он як стали пливти будні пані Волчук:

Вранці, ще поки чоловік встав, вона прокидалась і варила снідання. Спершу розпалювала пічку, потім як уже стало тепліше, варила на електричній плитці. Після снідання, коли пан Волчук ішов «до праці» з шматком хліба з смальцем у торбі — пані Волчук прибирала хату. Дощана стара підлога була повна заскалень і щілин і до того дуже велика. Прибираючи хату, розмовляла з павуками та обіцяла їм не чіпати їхніх сіток в обмін за їхню співпрацю при охороні від мух. Врешті, мали вони тут давні права і їх вона бажала шанувати. Не довго тривала розмова з павуками: сирени кінчили її дуже швидко й радикально. Тоді — залежно від свого передчуття або сиділа у хаті зіщулившись та наслуховувала шуму літаків, або бігла до лісу, звичайно вже під літаками. Були то хвилюючі десять хвилин, заки добігла до каплички під лісом. Аж тут здавалось їй, що вже безпечна. Очевидно то було уявлення, бо під час бомбардування великий обшир довкруги закидали бомби та засипали його відламки металу й палаючі частини фосфорових бомб. Все ж вона не хотіла йти до бункеру, помимо безумовної безпеки там. Надто шкода було сонця й пречистого повітря. Та й не зносила вона сидження в темноті й вогкості підземелля.

Десь пізно пополудні верталася з лісу і тоді варила, чи робила які інші домашні роботи. Часом пані Волчук ішла за чимось до міста, або до неї приходили хворі. Порожні, глухі були ці дні й сірі, як Іннові води. Єдиним їхнім здобутком була наука англійської мови. Сидячи десь у якійсь ямці в лісі, вона держала в руці посібник англійської мови й старалася вчитися. Воно й вдавалося тоді, як голова не була надто стривожена чи зайнята очікуванням бомбардування.

ЛЮДИ В ТЕЛЬФСІ

Були там наші старі та інші німці. Інші цікавили мене менше, а старими я таки цікавилась і мушу сказати, що полюбила їх. Хоч які були скупі й як неприхильно про них люди говорили. Але у них ми, чужинці, найшли куток і селянську привітність, нічим не затьмарену привітність людини до людини. Що до інших — їх я стрічала мало. В склепах, ресторанах люди були тверді, непривітні й похмурі. Може війна робила їх такими. І була фабрика Пішля з цілим чуттєвим комплексом. Мені боліло від неї. Нерадо я проходила повз неї. Я старалась забути, що існує вона, але нічого не могло допомогти мені в цьому. І цей біль, ці чуттєві комплекси тримали мене в постійнім пригнобленні, напрузі, в постійній депресії. Люди там потребували мене. Але я йшла до лісу, і дні мої були повні болючої пустки. Я до кінця не знала, чи не треба мені було таки залишитись там хоч безкоштовно й проти волі всіх, що мене не хотіли. Що я робила, що я не думала — між мною й фабрикою тягнулись постійно тяжкі пута, які боліли мені.

І були наші люди. Оця тельфська громада. Тепер я належала до них. Інстинктивно я стала шукати їх. Я була дуже самітня. Філько цілий день був при своєму магазині. Приїхав потім Роман, але від того не стало легше. Все одно я була цілі дні сама з собою. Самітно я мандрувала горами, блукала лісами й полями, інколи цілими днями, покинувши хату вранці. З моєю давлячою пусткою я скиталась по гірських схилах і, припавши до сухої землі, я не вміла навіть скаржитись. Але мене давило й гнобило й смоктало…

Дещо про наших людей. В парохії жило священиче подружжя Квітуни. З ними ми інколи бігли до лісу під час сполоху. Молоді. Він чорнявий, на чолі завжди виразка — його шкіра не зносила сонця. Вона — мала, худа, нервова. У Ґрацу пережила декілька налетів, і це зробило її надто боязкою. Вранці, не чекаючи сирени, вона одягалась і бігла в ліс. Її очі були завжди повні жаху й бігали нервово. Вдачею її чоловік не підходив їй — був повільний, отяжілий, сонний. По дорозі завжди лаялись: вона лаяла його, що не хоче вставати, що не поспішає до лісу і т. д. Він відповідав ліниво кількома словами, і це її ще більше дратувало. В лісі вона не переставала цикотіти й уїдати на всіх і на все, а найбільше на нього. Я навіть не розбирала, за що. За його лінивство, нерухливість, байдужість? Він лягав десь оподалік і засипляв сном праведних. І тоді вона скаржилася, що він так просипляє ціле життя. Він оженився з дочкою багача, що мав її одиначку та десятки моргів ґрунту. Мав добру парохію й не господарив: усе

робив її батько такий «панє вуйцє», як ми його називали. Очевидно селянськими руками. Була між ними одна дуже мила людина, її мати. Селянка в хустині й чоботях та сірому одязі. Навіть під час небезпеки не йшла до лісу, а лишалась у хаті. Прибирала тоді хату, сходи, коридор, варила. Коли тривога тривала довше, несла дітям їсти в ліс. Як статечна, порядна господиня. Мала більше тридцяти років, до міри струнка й з спокійним обличчям. Ніколи не втручалась до розмов. Коли була в лісі, не сиділа даром: завжди збирала ріща, збирала шишки. Так діловито, як жнуть збіжжя, чи садять картоплю у себе дома. На її спокійному обличчі було завжди погідне скупчення й гармонія. Я полюбила й шанувала її. Сам священик казав, що вона одинока з них, що працює. Тесть теж спить цілий день.

Їхали вони здому фірами. Десь мали ще коні в горах у селян. На фірах було всякого добра. Пані лікувалась у мене спочатку. Потім перестала, маю враження. що перейшла до лікаря, який жив у недалекому Рієці. Шептали про нього наші, що він фольксдойч, жонатий з полькою. Як-не-як, дістав дозвіл на вільну практику в Рієці, чого ніхто з нас чужинців не міг доборотися.

Тут власне мушу згадати про цю справу. Отже нам, чужинцям, не вільно було практикувати в Австрії, а головне в Тіролі. Дозвіл, який ми мали чи могли мати з міністерства в Берліні, не управнював до практики в Тіролі. Він був екстериторіяльний і оборонявся від чужих лікарів, навіть як ними були німці. Тож ми, чужинці, могли працювати тільки в установах, а приватно ні. Рецепт не вільно було писати. Тож і є причина, що я не ординувала в Тельфсі. Неофіційно приходили до мене наші люди, і їм я писала рецепти, аптеки видавали ліки або ні, як їм хотілось, але ніхто не протидіяв тому.

Місце, де я ходила ховатись від небезпеки, було приємне. На підніжжі Гогемунда була поморщена, і так спадала в долину Інну. Це оці моренові зсиписька, що їх з часом покрив сосновий ліс і мій улюблений верес. На одному горбку я вишукала ямку між двома вищими горбками, закриту з боку містечка схилом, а довкола лісом. Здавалось, що там безпечно — одна з ілюзій — і в тій ямці я сиділа, вигрівалась на сонці й училась англійської мови. Брала я туди з собою оце подружжя. Та з часом вони мені так набридли, що я залишила їм ямку і забралась далі в ліс. Найчастіше я мандрувала далі до кринички, що пречистою, холодною водою била зпід каміння серед лісу. Це моя «криничка спокою». Плеще вона і дзюркотить джерелом на краю пустої доріжки, висипаної білим каменем. Його розпекло горяче сонце. Оце біжить вона від каплички й костела та в ліс. Телеграфні стовпи, вітер від Гогемунди і потік співають своїх пісень. Над

порожнім камінним руслом пахне жереб широко, вільно. Пахне мандрівкою, верхами й вітром, що гуляє на висотах. Пахне так відсвіжливо, помаранчево, тепло.

І сосни. Низькі, нерівно-креслаті. Їм вітри стесали пласкі вершки й сніги придавили їх гілля до низу. Пахнуть тугою й пусткою полудня, пахнуть сном римських доріг, що дрімають у жарі сонця.

Між двома сосонками — лавка. Праворуч плеще криничка. На цій лавці я часто відпочивала, втікаючи від хижих літаків. Тут ставало затишно й безпечно, тут у Гогемундиному гирлі. Криничка освіжувала й плескала примирливо і гора наче б казала:

— Ні, ні! Не бійтесь діти. Притуліться до мене, сховайтесь у складках моїх узбічч, нічого вам не станеться, захищу..

Тож присівши на лавці, я дивилась на тополі, що біжать у два рівні ряди рівною тятивою через Іннову долину. На мачок розсипаних сіл, що біліє й червоніє під лісами. Соковита зелень Едерового лісу, пісок і каміння Гогемунди. Великі ночви між ними обома, з Інном як рискою на дні.

І дороги. Спинаються гадюкою по збочах аж по Бухен, зеленіючий луками, і Мезерн, що біліє стрілчастою вежичкою костела там на своїй тисячметровій висоті.

Дороги на схід і на захід, і рейки, що протяли долину між Едером і Гогемундою наче гострим, сталевим ножем. Разом з Інном поділили її на дві нерівні частини, що їм не зійтись уже ніколи.

Десь, недалеко ревли вибухи бомб, що виривали оці рейки, руйнували дороги.

Але біля кринички царив сон і тиша. Тільки пахло жеребом і сосною й спекою. Пахло вітром і пусткою гір.

Під вечір, коли вже покінчилися тривоги й небезпека змаліла — поночі не було звичайно налетів — я верталася з лісу.

Проходячи попри будинок парохії, я сходила нижче костела і ставала перед віконцем Траченчихи, щоб з нею, а ще більше з ним поговорити трохи. Він був як завжди і всім казав, інженер. Працював монтером. Людина бліда, худа, хвора на туберкульозу. Свідомий балакун і політик, як рідко хто з радянських людей Визнавався в усім, цитував цифри американської продукції так само, як радянської. Подавав завжди вістки з радіо, часто несправжні, як потім з'ясовувалось. Вона мала батьків у Філадельфії і мріяла про виїзд туди. В малесенькій кімнатці жили вони так, що тяжке було розуміти, як поміщаються: ліжко над ліжком, речі під ліжком. Перед ліжком скриня, що правила за стіл. На ній кравецька машина жінки. Пів дня вона працювала в

кравецькій, а другу половину — шила приватно. За харчі. Поводилось їм добре, працювали обоє й заробляли те; чого ми не мали: їжу. Жінка дуже нервова з неврозом серця. Синка мали більш десятилітнього, що був інтелігентний і спритний, помагав носити й роздобувати харчі, а найбільше бився на вулиці з німецькими хлопцями. Можна сказати сміло, що Траченки були найсвідомішою наддніпрянською родиною е Тельфсі. Говорили виключно по-українськи, коли інші в той час говорили і між собою по-російськи. В містечку жили дві сім'ї з галицької інтелігенції, з якими ми ближче познайомились. Це інженер Плавець з родиною, шеф Філька і його дружина, моя пацієнтка зі Львова, при пологах якої я була в клініці, та родина Мітельських — жінка була теж моєю пацієнткою з дому. Перші жили на вулиці, що вела до мосту, і замучувались вихованням дуже норовистого хлопчика. Другі жили в Ресля в партеровій кімнаті, мали словацьке підданство, повні скрині добра, як люди шептали, якісь образи, забрані з музеїв, якісь рідкісні видання з бібліотек. Він постійно вихвалявся своєю проробленою політичною кар'єрою за поляків, отже — організацією, Березою. Політикував пасивно теж і по розвалі, не стараючись чомусь вийти на світло. Мали доню. Він був «закохався» в… Фількові та на кінці погнівались. До них можна було зайти на радіоновини, бо під ліжком мали мале радіо, що надавало дискретно і тихцем. За німців за слухання закордонного радіо загрожувала смерть. Та він слухав, разом з ним ціла група людей, і між ними їхній постійний приятель поляк, що завжди тримався українського товариства. Поляк цей «працював» разом з Фільком, але ми не мали до нього довір'я. Говорив по-українському, покинув край, втікаючи від большевиків. Я мала враження, що він робить розвідку про українців на користь поляків чи німців. Оці з Ресля говорили з ним по-польському, хоч він говорив по-українському. Я не заходила туди майже ніколи. Вже швидше — Філько по радіоновини. Правда, були ще інші громадяни. Вони гніздились по домах селян, це ті два студенти, що перші зустріли мене, це були дівчата, наддніпрянки, що працювали по готелях і ресторанах чи в кравецьких. І другі, яких я загалом не знала, робітники у кравців, пекарів чи деінде. Українську мову чули ви всюди й завжди, а ввечері часто залітав з вулиці тужний спів. Десь за хатами зустрічались хлопці з дівчатами, як колись дома…

Другою поширеною мовою була італійська. Італійців-робітників було багато, вони вели себе голосно й сміливо, як недавні союзники. Нині, хто з них не погодився вступити до війська, працював як вони казали «остарбайтером». Але «ости» це були тільки наші люди, що мали найменші права. Чути було й

французьку мову, часом котрусь із слов'янських мов: польську, хорватську чи сербську. Серед мішанини чужих мов часто недочувалось німецької. Німецька молодь вся була на війні, так дівчата як і чоловіки. Мільйони чужинців працювали за них і на них.

За фабриками була територія південнотірольського виселку. Тут жив, так би мовити, інший тип українця. Це були здебільша галичани, дома інтелігенти, яких ще у Відні завербував якийсь інженер Госп до будови при цім виселку. Давав їм дуже добрі умови, бо те, чого не можна було дістати: мешкання в тих нових будинках, розмірно легку працю — зарплату за тарифом. Там жили оці мої ясноволосі Сапруни з донею, жили Грабарі та декілька інших сімей та студентів. Там теж зажив Радюк з своїми дітлахами, як його таки викинули з магістрату. Жили здебільша в зовсім неготових домах, без сходів, вихідників, підлог. Але й ті доми, що мали тільки мури й дах, були вже електрифіковані й мали дуже гарні електричні кухні, пристосовані теж для палива. Цей виселок був на самій поверхні довгого схилу втиснений щораз вище між дві відноги Гогемунди, тому він був досить високо і найкращий в Тельфсі. Тут уже не було почування такої тісноти, як у долині. А Едер трохи віддалився, в міру, як виселок пішов углиб провалля. Ці тут жили інакше й краще від інших. Вони вже не були в неволі всесильних баверів, тільки найчастіше діставали житло безпосередньо від підприємця і були зовсім самостійні. Працювали як усі під кінець війни — аби до вечора. Зрештою відпочивали під час сполоху, йшли собі до лісу «організувати» дерево, до бункеру, чи до хати. З цього кінця публіка загалом мало рухалась під час сполоху, не вірячи що їх мав би хтось непокоїти. Та до фабрики Пішля від перших домів було може 5 хвилин ходу…

Тут я заходила часом відпочити. Вітали мене прихильно чоловіки в гарних, чистих комбінезонах, в беретах, спершись на лопату або десь біля тачки. Її часом треба було теж потягати… У вільний від праці час вони були гарно одягнені їхні чисті руки не зраджували чорноробів. Позатим займались паскарством: ходили по селах і міняли на харчі різні привезені речі. Їхні жінки були добре відживлені, усміхнені привітно й задоволені. Так, часто я дивилась, як Сапруниха грається з донею або готує харчі, щебечучи, або як Грабариха вештається справно, не вважаючи на свою вагітність і повноту, вся рум'яна й задоволена з свого малого чоловічка і малого світика в цій кімнатці. Я заздрила тим жінкам. Їм не бракувало нічого в житті, і вони були такими жінками тут, як і дома. Ніяких комплексів, ніяких фабрик, чи чого там. Візочок і чоловік, дім і харчі. Це були молоді матері й молоді

дружини.

Вкінці я заходила до Радюків, що жили під кінець війни в зовсім не готовому будинку в підвалі. Було вогко й «бетоново» — всюди свіжий бетон. Але їм стало просторо, позастелювали долівку мішками й мали своє вогнище. Лідка далі малювала-мріяла, хлопець ганявся кудись з старшим дівчатком. Він, Радюк, якого викинули з праці, бо був надто розумний і надто небезпечний для цього законспірованого лябору, добував харчі для родини без труду. Вона казала: «мне нікагда в жізні не било так харашо жить, как теперь», а коли я його питала, як дає собі раду, казав «вовка ноги годують», що мені дуже припало до вподоби. Після розвалу ноги таки й добре прогодували цілу цю вовчу родину, коли в людські руки пішло Пішлівське майно…

Виселок майже щодня більшав, хоч нової роботи й не було і стару припинювано. Українці напливали, так, що безпосередньо перед розвалом і потім було їх доволі багато.

Були ще «замісцеві» з Пфафенгофену і з Ріецу. У Пфафенгофені дві родини: одного теолога, що працював у шевській фабриці, вбиваючи в підошви цвяхи, і ще інженера волиняка. Перший, молодий, червонощокий чоловік, жонатий, якого жінка теж їздила з візочком і усміхалась. Мав теж матір, що в'янула з туги по батьківщині, й сестру. Сестра гарна й мила, працювала у чоловічого кравця теж у Пфафенгофені. Родина ця — з дому мої пацієнти — помітна своїм мешканням. Жили високо на полонині під Едером у т. зв. Гелю. Було це велике дворище якогось наці-бавера, що купив його за 10 тисяч по жидах. Безкраї полонини, ліс, поле просто частина Едера. Будинок великий, кільканадцять кімнат, які замешкував сам, відступаючи їм дві кімнати в партері. В хаті було затишно й по-українському, їхали вони теж фірами. Вид мали такий чудовий вже на верхів'я Гогемунди, що я приходила часом до них любуватись ним. Незрівняної краси положення високо на горі. Понад селами й містечком. Залізний міст виглядав від них як стрічка. Коли його бомбили, то літаки були нижче їхнього дому, завислі над долиною.

У волиняків, що жили нижче в готелі Губертус, я не була, вони були теж моїми пацієнтами і приходили до мене. У Ріецу жив і ординував українець лікар, пристійний дещо шпакуватий чоловік, що ставився до мене завжди з пошаною і посилав мені гінекологічні випадки. Жило там теж доволі чужинецької аристократії: мадярські й балтійські біженці, про що мені розказували потім після розвалу. Правда, була ще в Тельфсі одна сім'я, якої жінки звертали на себе загальну увагу яскравим малюнком губ, пляжовим веселим одягом і російською мовою.

Чоловік не молодий, стрункий, в окулярах завжди елегантно одягнений. Серед усієї робітничої збиранини вони робили враження туристів з давньої російської інтелігенції, що приїхала до Европи для розваги, й треба сказати, що цей світ їх бавив. Поводились як купелеві гості і подекуди навіть було приємно дивитись, як панночка викидає в бігу зручні ніжки і кокетує цілий світ. Тільки ж були вони колишні українці. Виемігрували як руські, прийняли мадярське підданство і пан носив мадярську трикольорову емблему в кляпці. Поки були німці, добре було бути «фербіндетер»[32], потім стало прикріше… Чим себе почували? Панночка, з якою познайомились наші хлопці, казала, що нічим і що вони бідні. З українцями говорили по-українському, з іншими по-російському, з мадярами по-мадярському.

Усе це людське збіговище опинилося в малому «флєку», і було дивно, де вони на мапі його відшукали. Оцю справжню точку, що ледве вміщувалась між Едером і Гогемундою. Усі вони були, безумовно цікаві, й якби час, варто було б послухати їхніх історій, а головне причину втечі зі сходу. Кожен розказував про свою батьківщину, хто своєю мовою, хто, як балтійці, ламаною німецькою. З балтійців була оця литовська родина, що жила в Шіслінггавзі, у них большевики заслали й повбивали рідних, бо були куркулями. Родина з усіх мір цікава своїм типом і поведінкою. Це були нордійці, ясноволосі, він високий і дуже спокійний. Нагадував Ісака з Гамсунового «Благословення Землі». Так само статечно й розважно йшов на столярську працю, як колись на свої тисячі гектарів. Жінка була дуже гарна, тонконоса з рівними північними рисами й усміхом, що нагадував зимові казки півночі. Веселі й рухливі дітиська, теж троє, як у Радюків, бавились завжди весело на горищі, сходах і подвір'ї Шіслінггавзу, і жебоніли своєю дивною, на жодну непохожою, мовою. З ними ми говорили по-словянському, вони по-російському, ми по-українському. «Бабушка» допомагала господарити й виховувати дітей та бігала з ними до бункеру. Була ще одна литовська родина, що жила на дворі Шіндлера в лісі під Гогемундою. Під час прогулянки я познайомилась з жінкою, сидячи біля моєї «Печерської Лаври» — церковці, про яку ще згадаю, з цибулястими банями, що стояла на прекрасному горбі, якого збочі, як коло Лаври покривав сад, а внизу вився Інн. Там було чудово, в тій Шіндлерівській посілості. Сидячи під розлогим каштаном я слухала про життя на Литві за большевиків і про всі пригоди, які знала і з дому. Та вражала більша відсталість і разом з тим ще гірші відносини. Оповідання про старовірів, які служили режимові, як донощики і провокатори, були темні й відразливі.

Нагадували подекуди повісті Мережковського про цілу цю темінь глибокої, північної Росії. Ще більше вражали ці оповідання під сонцем, що своїм травневим теплом заливало покриті снігом гори, а тут унизу дозволяло бузкам розливати ніжні пахощі. Великі добірні китиці їх ніс служник до престолу Матері Божої в оцій каплиці, під якою ми думали про наші батьківщини й недолю наших народів. На свічах лапатих каштанів бреніли бджоли, а соснові ліси пахли широко й тужливо пахощами півдня. Литовські й німецькі робітничі діти грались на подвір'ї й балакали кожне своєю мовою.

На фабриках оці наші Каті й Марусі мотали довгі нитки на шпулі й снували їх на ткацьких варстатах, проклинаючи неволю та з тугою згадуючи колгоспні дні на батьківщині. Чи не хотіли признати чи й справді було їм вже й там добре, бо ж, всетаки жили вони там на волі й були людьми. Вже новими, совітськими молодими.

Тут, в цьому розділі містимось і ми в вужчому значенні, тобто мій чоловік Пилип Волчук, я і наш син Роман. Справді про всі ці три персонажі часто говориться проте для ясного образу треба ще деяких відомостей про них.

Пилип, якого називаємо Філько, примандрував до Тельфсу разом з дружиною і разом з нею, як знаємо, переживав події в фабриці Пішля і потім ми зустрінемо його в третій частині нашої книжки на позиції «політика» на тельфському загумінку.

На ділі він умів краще достосовуватися до тих воєнних обставин, як його дружина. Сам він вийшов з дрібноміщанської сім'ї в містечку Маріямпіль біля Галича і пройшов тяжку школу життя. Вже малим хлопцем він пробивається крізь нетрі життя сам, без нічиєї допомоги й пройшовши молодечі роки на чорних і тяжких працях для заробітку, він кінчить школи і стає спершу вчителем. Учителює на селах Жовківщини. Згодом покидає це звання і вступає на студії агрономії в Кракові — двері львівського університету були для нього зачинені, бо брав участь у боротьбі за український університет. Покінчивши студії, він йде на посаду меліораційного інженера в маєтку графа Потоцького в Ланцуті, Перемиського повіту. Там має можність співпрацювати з українським боєвим націоналізмом, допомогаючи укривати боєвиків й переводити їх через Карпати. Його зовнішня поява, прикмети його характеру з'єднують йому симпатії своїх і чужих. Як вислід цього — його відрядження до цукрового банку, який польські шляхтичі закладають у Львові швидко по першій війні. Був одиноким українцем, що працював у такій установі й вибився на чільне місце як спеціяліст продажу. Все ж його шлях не був позбавлений труднощів і прикростей. Він допомагав українським

установам, таким як Народня Торгівля, Центросоюз та іншим, які купували цукор за його допомогою дешевше і на догідних умовах. Це й було причиною цькування з боку польських газет та труднощів з боку наставників, так що здавалося, що його посада загалом під загрозою. Але в повітрі висить війна, все те якось «присихає». Врешті ця людина відзначалася великим організаційним хистом і це мусіли оцінювати свої й чужі. В тому часі, між обома війнами, він разом з дружиною веде український протиалькогольний рух в рямцях товариства Відродження, потім займається видаванням творів дружини. Так в цій ділянці як і в кожній іншій — до чого прикладе руку те росте й розвивається.

На жаль ця людина від років хворіє й появляється в Тельфсі на останніх місяцях свого життя. Все ж, коли по розвалі Німеччини заходила потреба нашої організації й самооборони від большевиків, він стає в перших рядах організаторів нашого життя. То ж у третій частині цієї книжки ми читаємо про нього більше, як у попередніх.

Про себе не писатиму. Багато читачів знає мене з лікарської практики, дехто з моїх книжок. Врешті й тут ми зустрічаємо цей «персонаж», головне в першій частині цієї книжки.

Син, Роман. Появляється в Тельфсі коротко перед упадком Відня, тобто з початком квітня 45 року. З цілого свого студентського добра він привіз двоколес (бісикль) і ранець (наплечник). Мав він справді валізку та ще й синю, з одягом, білизною, книжками й харчевими засобами, але її дав у багаж, бо дістатися до потягу коштувало тяжкої й завзятої боротьби. Ця валізка йде і ще досі не одержана…

Як і батько, Роман високий, тільки ж коли батько темноволосий, кароокий — син ясноволосий з синьозеленкавими очима. Був засмаглий і добре відживлений і з радістю батьки дивилися крізь вікно, як він мився на подвір'ї. Там була криниця, з якої вода стікала до жолоба, призначеного для напування худоби, так як то є в Тіролі, але й у нас по селах. З неї не пили тварини, бо одинока корова не виходила зі стайні, але зате під нею мився-купався Роман.

З Відня він приїхав в стані тяжкого пригноблення. Як і більшість нашої молоді, він мав труднощі зі студіями. За більшовицьких часів зачав у Львові студіювати техніку, коли прийшли німці замінили її на якісь технічні курси, й батьки вислали його студіювати за кордон, до Відня. Оце тепер провалюється все, з таким трудом построєне, та пропадає усе, добуте з таким зусиллям. Молода людина цілком зайнята наукою, западає в пустку тельфських днів, без виглядів продовжувати студії. Тож єдине, що міг робити, було — ходити по горах, тим

більше, що був завжди завзятим альпіністом. До малого життя тельфської громади він не вмішувався, але коли треба було виконати якесь завдання пластунського типу, як ото теренова розвідка, поїздка «на чорно» чи перехід через границю, він виконував радо й краще, ніж би це був зробив хтось з старших громадян.

Роман зажив у старих над стайнею. Його прийняли вони радо й примістили на горищі, бо в «захристії» третього ліжка не вдалося вмістити. Просторий, ясний оборіг над стодолою з запашним сіном став його домівкою. Відтіля виходив на свої самітні проходи й тури в гори.

Увесь час ми боролися з харчовою скрутою, що тепер сталася ще дошкульніша. Тож усі ми похудли, потратили по кільканадцять кілограмів ваги. З Філька «повтікали» всі сорочки, шия йому поморщилася як індикові, штани закладав одним боком на другий та підперізував поясом. Виглядав як морква з гичкою — як ми сміялися. Хлопцеві похудшав карк, лице потягнулося, я втратила дванадцять кілограмів ваги. Недожива, гіпертиреоз викликаний надміром ультрафіолетових променів гірського сонця та чинниками властивими для терену, що спричинюють воло й хворобу Базедова — давалися взнаки. Кожен став більше нервовий. Може були й ліки проти цього, та хто приймав би їх, коли над головою літаки. Час ставав щораз прикріший і критичніший. Сполохи й разом з тим бомбардування тривали щораз довше. Ми були як у центрі урагану: на півдні Бреннер, який били без-настанно, за спиною мітенвальдська залізниця, праворуч залізничні шляхи через Лермос до Баварії. Цей і східній шлях та два вгорі вичислені бомбардовано безнастанно. Детонації глушили й тривожили нас вдень і вночі.

ВОНИ

Мешканці цих гір то були вони. Осторонь від них ми жили на їхній землі, що не була для нас доброю господинею, яка радо вітає гостей. Вона терпіла нас так, як і вони. І чекала, щоб ми вже пішли собі кудись. Хоч ми власне не були їй тягарем тільки робітником, що тяжчим чи легшим трудом заробляє собі на цей мізерний кусок хліба та ще й привезеного з наших країн: України, Польщі, Мадярщини. Але вони терпіли нас, бо терпів нас режим, що затіяв оцю божевільну війну й цю безглузду мандрівку народів.

Вони то були: Пішлі і Гофмани, невідродні сини своєї землі з усім злом в твердих душах. То були мої старі: закістлявілі старі дівчата, у яких під твердою шкаралущею все ж було жіноче серце й душа. То були оці бавери, що сиділи радо на призьбах своїх великих мурованих домів і курили люльки та розказували собі всячину, вечорами ж доїли коров. Але їхні жінки високі, широкості й зчоловічілі так само добре родили дітей, як косили, орали, їздили в поле на двоколесі з косою, перекиненою за плечі або з граблями. Вони косили безмежні полонини й готовили сіно й сіно і ще раз сіно для тих славних тірольських коров, що давали оце молоко, якого до речі ні разу не вдалося нам покуштувати. Ми діставали в склепі на картку майже воду, зовсім збиране й сине, а від старих — зібране, хоч не зовсім. Справді, часом Марія або Колетта давала нам горщик молока, завжди за якусь вдячність від чоловіків, при чому Марія з притиском казала: фольмільх[33]; але по-перше, їхня корова стояла ціле життя на стайні і їла траву з города, а по-друге, ми не вірили, що молоко не збиране. Правда, під час прогулянки на Гогемунду ми дістали в Бухен кисле молоко, густе й дуже добре, мабуть воно одиноке й було справжнє, хоч збиране.

Вони мали дуже гарні доми. В містечку при тісноті цього так не помічалося, як оглядаючи будинки по луках і горах. Я вже не говорю про такі часті готелі й «язвенстаціон»[34] тільки про звичайні господарські будинки. Були ми раз з Грабарихою в таких будинках на Леген. То справжні твердині. Окрім добрих брам і замків, вони ще тим були твердині, що міцно муровані й завжди щільно зачинені. В середині багато кімнат. Усі члени родини мають свої приміщення — отже доньки, сини, наймити. Наші робітники признавали, що переважно бавер дає їм дуже чисту й гарну кімнату. Правда, були й нещасті жінки, що мусіли спати в сінях чи десь на стайні й потім приходили до лікарні з повідморожуваними ногами. Але загально житлові умови в них,

навіть для служби були добрі. Тож захланно берегли вступу до своїх домів, хоч безлічі біженців тиснулись у містах, жили в руїнах та щоденно бомблені залишались без даху над головою. Не боялись насильства влади. Було пізнати, що селянина свого, того бавера, який виробляв для них харчі, вони не хотіли дратувати. Отже не робили жодного «уплотнєнія», і коли він наймав мешкання, то найчастіше за «паскарську» ціну, чи які йому потрібні речі.

Варто було подивитись до їхніх жител. Ті, що я бачила, були дуже гарні. На горі в Леген уже само положення прегарне й вид з вікон світлиці на Едера й долину Інну був чудовий. Можна було сидіти й сидіти та дивуватися красі. Але ж кімната була простора, чиста, підлога лякерована, на вікнах занавіски. В кутку велика кахлева піч з ямками для печення яблук у горішній частині. В кутку лава, така як у нас бувають і круглий великий стіл. Господиня, чисто одягнена в широкому хвартусі, сиділа біля машини й шила, на поличці елегантне шестилямпове радіо грало якийсь концерт. Бо радіо вони мали, окрім свого, з цілої Европи пограбовані й «бешляґнамт»[35]. Багато причинювалось до збільшення культури вживання електрики. Її мало кожне, навіть найдалі в гори закинене господарство. Нею гнали всілякі мотори для господарства, різні там молотарки, пилки для різання дров, що так вищали на подвір'ях, видаючи цей характеристичний металічний звук циркулярок, та інші машини.

До таких господарів належав теж швайцарець Шіндлер. Не мала я змоги довідатись його історію та й не цікавилась нею та ще в ті дні постійних сполохів і налетів. Але дійсно, варто було пізнати, як забагатіла фірма «Шіндлер і Дженні». Перше: він, Швайцарець, друге: його жінка англійка. Фабрика його була найкраща і найогрядніша з усіх, харчування робітників краще, як у Пішля — загалом, я не чула нарікань. Під час тривоги робітники ходили до бункеру, що був получений безпосередньо з фабрикою, яка стояла під горбом. Та налетів не дуже боявся швайцарський громадянин, тим більше, що на фабриці в останній час висів великий білий хрест на червоному полі.

Під таким самим знаменом — швейцарським прапором — було й дворище. Шіндлера, там у лісі. Треба йти в напрямі на схід лісом через мій потік. Уже вздовж дороги було щось характеристичне для Тіролю: час від часу каплички з образами з життя й мук Христа. Йдучи вздовж тих капличок, ви доходили до містка на потоці, а коли пройти його, починалося величезне господарство Шіндлера. Був то кусок підніжжя Гогемунди, з півночі заслонений сосновим лісом, відкритий до полудня. На збочах горба, ліс і сад, доми, великий двір з безліччю вікон і

великі стайні та стодоли. Стояли там десятки чи сотні корів: було літо, як я туди зайшла, і вони були в полонинах. Добірні вівці паслись у городі цілим брудно-білим, кучерявим стадом. Сад цвів як казка, внизу сріблився Інн, напроти Едер білів снігами. Серед будинків стояла церква, про яку я писала, що вона похожа була на Лавру так своєю маківкою-банею, як навіть трираменним хрестом — в Тіролі такі дуже часті.

Місце те було чудове, можна сказати найкраще в Тельфсі. Там жити! Як мені казали, Шіндлер був власником мало не цілого Тельфсу. А який чудовий був його палац у самому містечку біля фабрики! Проходячи біля нього, я не раз заглядала на подвір'я крізь вишукані брами й штахети паркану, любувалась рослинністю, бальконами й будовою палацу. Прегарний палац мав і Пішль в нефабричній частині містечка. Вже за американців я довідалась, де він, і потім навіть раз була там.

Що ще про них? У самому містечку вони були власниками ресторанів, різниками, крамарями, лікарями, аптекарями. Прізвища повторялись, і видно було, що родини були закорінені й уросли в грунт, як те каміння. Видавали лікарів, готелярів, і різників та тримали, так би мовити, в своїх руках усі нитки прибутків чи то з туристики, торгівлі та з промислу. Найбільший рестарон «Цур Гогенмунде» мав один брат, другий був лікарем, третій бургомістром і так далі. То були клани, до яких мабуть чужим не було доступу. Знову ж бавери по горах і полонинах творили свій клан, старий, закорінений і гордий. Між ними роїлись ми, чужинці, сірою робітничою масою й напливова німецька інтелігенція. Якщо чужинець для прописки й одержання карток мусів мати працю, вони цього не потребували. А ще в останній час.

І вся ця людська мурашня чекала зміни.

ФІРМА ШНАЙДЕР

Чим була ця фірма, де працював Філько? Тяжко назвати її якнебудь. Швидше робило це все враження якогось фарсу чи оперетки, як фірми, й праці, яку мала виконувати. Але давало найважніше — Шнайдерові можливість мати підприємство і заробіток та затруднювати людей. Вони мали «айнзац» і право на життя, а чи платив він їм тих 0.60 марок на годину чи ні, було і їм і йому байдуже. Та якраз ця несерйозність фірми робила її дуже симпатичною для працівників. Що робила фірма Шнайдер? Будувала бункери. Один з них почав хтось, другий не докінчив, тож люди ходили до незакінченого. Другий будував власне Шнайдер. Окрім того було ряд бункерів: Шіндлер мав добрий бункер для себе біля фабрики, Пішль, як я вже писала, «будував». Окрім того були бункери на виселку, куди ходили селяни. Останній бункер взявся будувати Шнайдер. Був то неясного походження й фаху чоловік, та й не знати якої політичної орієнтації. Мав бути будівничим, віденцем. Потім, як над Віднем стали стягатись воєнні хмари, дотепний підприємець перекидав свої підприємства далі по країні, головне по Австрії. Брав різні будови й, залежно від роду роботи, був то землеміром, то знову інженером, електриком, чи гірником, хоч інженером взагалі не був. Будова бункерів була не поганим заняттям. Підлягала вона державному товариству ОТТ, що на кошти відповідних громад будувало в їхніх місцевостях. Що при цьому заробляли всі, було ясно. Але Шнайдер був спеціялістом всіляких дурничок, тому такий інтерес був ніби для нього створений.

Свою фірму цей «завберер гер»[36], як кажуть німці, почав ще в Польщі — ГГ[37]. Коли там зробилось тепло, пан Шнайдер зорганізував плановий відступ на захід. Взяв те що найцінніше: кілька вагонів інструменту й робітників. Тих останніх набрав у Польщі й Галичині, а тому, що багато декому не всміхалось залишитись під большевиками, робоча сила найшлась, і то дуже вигідна й дешева. Він віз з собою й багаж — наче б робітників. Та у вагонах в робітничих багажах було зверху дещо потрібне фірмі для праці, а насправді всякі цінні матеріяли, до яких п. Шнайдер невідомо як дійшов, і цілі скрині сигарок та тютюну та харчових запасів. Пан Шнайдер умів евакуюватися.

Робітники були частинно українці, а ще більше було поляків, бо централею цього «руху» був спершу Краків, а потім Відень. У Відні пан Шнайдер кинувся на будову життєспасаючих бункерів і, вимандровуючи відтіля, створив собі знову два центри, в Лінці та Іннсбруку. Коли в першому місті очолення й керма гешефту була

в руках якогось москаля, старого емігранта, одруженого з полькою та в обсаді бюра були майже самі поляки, то в Іннсбруку всевладним паном був дуже симпатичний молодий чоловік, віденець Клепетаж. Решта персоналу — поляки. Правда, була й секретарка, спільна для шефа й Клепетажа, дуже приємна панночка. Іннсбруцька «централя» завідувала працями в Тіролі. Їх Шнайдер набрав усюди, бо бункерів було дуже потрібно. Біда тільки, що поперше він сам повинен був іти до війська, а згодом хочби до фольксштурму, а далі, що й в Іннсбруку погано сиділося через постійне бомбардування. Від війська хоронив ОТТ — воєннопотрібні праці, а далі, коли людина мандрує з місця на місце і є всюди й ніде, то не легко її приловити й пришпилити. Що ж до Іннсбруку, то спеціяльно цінні валізи були в опіці вірного Клепетажа й секретарки та одного поляка, що під час сполоху зносили їх в підвал. Дещо теж і вимандровувало в безпечні сховища в горах.

У Тельфсі будували бункер в дуже приємному місці на південному збочі горба, дещо поза містечком і позаду фабрики Шіндлера. Він підіймався лагідним схилом понад робітничими будинками фабрики й з півдня мав добрий доступ та широкі дороги з містечка. І був розмірно близько. Та знову було двоє «але». По-перше: фірма не мала зовсім приладдя. Кілька молотків і одно-двоє доліт. Чим тут довбати скелю?

Треба було позичати. Трохи в громаді, трохи в Пішля, чи в когось іншого. Про електричний мотор до верчення й не говори! Був такий в Тельфсі один і то належав — власне тяжко сказати кому. Отже була цегельня пані Остертаг, яка тепер мала непогану посаду при розділі харчових карток. До цегельні належав мотор: внутрішня конструкція. Але що був зіпсований, то направила і покористовувалась ним фірма Пішля. Дивіться, дивіться!: колеса і внутрішня рама належала Шнайдерові! Такий мотор з'явився десь у квітні й тоді був новий клопіт: не було динаміту! Але як впала бомба, що була настільки ввічлива, що не вибухнула, її розібрав наш славний Шумах і видобув динаміт! Та він якось не хотів вибухнути…

Але змонтували. Шини частинно позичили в Остертаг, частину теж у громаді, пороги дістали в громаді, а цвяхи дав сам таки Шнайдер. На шинах їхав собі вагоник, що висипав відламки.

Праця була ручна, бо згаданий мотор приїхав на три неділі перед кінцем війни. Отже робітники довбали скелю долотами й молотами. Тому що це був вузький коридор, могло разом працювати шість чоловіків. А що їх було вісімнадцять, то інші вештались, виносячи відламки, другі дрімали на сонечку чи десь по хатах чекали на другу зміну вночі. Та не лиш другої зміни не

бувало, але й перша йшла пиняво: раз зломився «майзель»[38], то знову ручка від молота. Йди тоді до коваля й давай направляти! А без інструменту, звісно, нічого не зробиш. Була біда Шнайдерові без магазину. Усе це цінне робоче приладдя робітники так і кидали там, де кінчали роботу. Тож випросив він собі у сусідів у городі місце під парканом. Потім поліз до комірки. Якже інструмент помножився, заангажовано справжнього магазинера з практикою пана Волчука, щоб якось зібрав до купи усе це і зробив з ним лад. А то розбігалось усе, як блохи. Часто не могли робітники почати праці, бо все десь порозлазилося, й треба було наперед шукати, відбирати, тощо. Терпіла через брак магазину фірма, терпів і бідний сусід — трохи селянин, а трохи залізничний робітник. «Остяки» разом з приладдям витягли з його комірчини й дуже порядне колесо. І по нинішній день! Але праця йшла, бункер ріс як кротяча нора в землі. Правда: повинен був поступати з швидкістю півтора-два метри денно, а поступав з швидкістю 20 см. Алеж годі, що можна зробити ручно?

Дуже приємну роботу мав Волчук. Сидів собі перед бункером на сонечку й вигрівався. Дуже корисна праця. Балакав з робітниками та інженером. Правда, правда, інженер! Це ж був той самий батько малого Славка, якого виховання так абсорбувало інженера, що для будови мав мало часу. І як же, справді — по молоко на Пфафенгофен піди, картоплі роздобудь, хліба достань. Ну й виховання сина. Пан інженер мусів дбати, щоб і на тій ділянці був лад. Врешті радіо й мапа були дуже важливі й потрібні. Бувало Волчук, звертав йому увагу, що робітники криво б’ють тунель. Та він дивився на нього своїми невинними синіми очима і казав:

— Най б'ють як хочуть! І так бункер буде готовий за десять літ, — та показував на мапі, скільки підійшли американці, де вони вже є, й дуже поважно обмірковував, хто з трьох союзників швидше прийде до Тельфсу. Бо як уже інтернаціональна публіка зібралась тут, то союзники мусіли теж хіба прийти. Тільки питання: хто? Питання кардинальної ваги, зрештою для всіх, що там жили в Тельфсі, і що працювали при бункері. Але вертаймось до пана Волчука. Він познайомився з жінкою сусіда, і хоч колесо пропало, все ж приємний магазинер тому не винен, а зате він любив молоко, й чому йому не було час від часу дати «гафелє»[39] молока напитися? Потім була тривога й знову праця у Шнайдера була дуже приємна — не треба було бігти до бункеру, бо він був тут же. І коли інші бігли, захекані, з міста, робітничий персонал з блаженним почуванням кидав струмент і лягав на сонечку та грівся й відпочивав. Інші мусіли сидіти в дірі, але робітники могли бути надворі. Як літаки надто вже летіли низько, або надто

були близько тоді тільки шусть і в діру! На полудень була знову перерва, й тоді Волчук ішов до ресторану «Цур Гоген Мунде» з'їсти своїх п'ятдесять грамів м'яса і картофельсалат та побачитись з жінкою. Увечорі він дбав, щоб струмент замандрував до сусідової комірки, щоб прийшов нічний сторож, і, взявши під паху мішок з вугіллям, потрібну собі до господарства бляху, цвяхи, мотузки чи що друге необхідне — інколи брав навіть візок з дровами чи з вугіллям — ішов до хати.

Окрім того провадив він скрупулятно книги й записи, й шеф був дуже задоволений з магазинерської «перлини» та в захопленні обіцяв йому працю навіть по війні.

За працю Волчук діставав 0.80 марок на годину та працював так цілих десять годин денно. Хоч при бункері — проте праця дуже гігієнічна, що було дуже корисне для його здоров'я.

Ех! Фірма! Про неї можна б писати й писати і розказувати без кінця. Я любила прийти погрітись на сонці та подивитись, як «працюють трудящі», й побалакати з ними. То була мішана публіка з клясичними типами наддніпрянців, що «плювали» на всіх і на все, з поляками, що постійно були хворі і приходили до компанії тільки з товариської ввічливости — народ добре вихований — з галичан, що були недавно студентами й вчителями, а тепер продовжували свою професію при бункерах, мудруючи й політикуючи та примиряючись до поляків, і з клясичного і неоціненого віденця Шумаха. Це той самий, що ми зустріли його в Пфафенгофені, низький, рижий, веселий товстяк. Він балакав, розказував, сипав дотепами й насмішками з режиму. Був наглядачем над робітниками, але він орієнтувався в становищі й тому не наглядав над ними, тільки помагав їм абияк провести час та забавляв їх віденською балачкою, яку розуміли на диво всі. Навіть коли приїхав сам шеф подивитись, як то працюється на цьому відтинку, Шумах боронив робітників, бо як вони без бормашини змогли б зробити більше? Так ото, ця назагал весела й добродушна фірма тішилась прихильністю своїх працівників. Та не всі були до неї прихильні. Ото пан бургомістр просто не міг дивитись на неї і цю свою ненависть переносив на її робітників. Причиною ненависти було приблизно те, що він сам був заангажований в справі другого бункеру з іншою фірмою. Так, так, давніше достави військові робили воєнних доробкевичів, а в цій війні було ще нове, модерне джерело заробітку: будова бункерів. І публіці була користь, бо якщо бункер був би готовий, то вона могла б ховатись, і тим, що вели роботи, й навіть трохи робітникам, бо мали айнзац і карти. Треба сказати, що під кінець війни головним тереном праці українців, чи то робітників чи інтелігентів, були якраз ці бункери. Іншої праці дістати нелегко

було, а то й загалом неможливо.

Тож і Філько «робив» при бункері, треба сказати, що то була одна з найприємніших його посад у житті. Окрім інших корисних речей, приносив він з собою до хати точні радіовісті, плітки та анекдоти й не одне веселе оповідання про фірму. А ще під кінець стало там зовсім весело. Але завдяки такому то айнзацові могла його родина жити в Тельфсі. Я, як жінка робітника, а потім і син. Там ми й залишились до кінця війни.

ВЕСНА

Коли, справді, починається весна в Альпах? Опівдні. Ще в січні, в Куфштайні опівдні сонце пригрівало так тепло, що я зовсім роздягалась і лягала в моїй кімнаті напроти вікна та вигрівалась. Вночі може собі бути мороз, та вдень є ясно, синьо й золотно. Потім уже на початках лютого, сидячи на Дуксі, ми чули в свіжому теплому леготі наближення весни. Тоді пташки пішли собі з мого вікна, а на лозі засріблились котики. Не було в Альпах вогких, мрячних і слотавих днів з тою березневою чи там квітневою погодою. В чудові ясні дні з стрімких стін Гогемунди й Мемінгу сипались з гуркотом лявіни. Вони сипались так само в березні як і в травні тільки з щораз вищих місць. У березні цвів верес на низьких теплих збочах, а в травні під вершками, рубаними в сірому камінні. Потім ще пізніше цвів він високо на камінні, карлуватий малесенький, землеприклонний. Та твердо й жилаво він тримався скель, мало того, він кришить скелі й виробляє з них найпухкішу, найлегшу чорну порохняву. Вже в березні південні збочі Гогемунди втратили сніг, а в квітні були вже такі теплі місця, де я, роздягнувшись, вигрівалась на сонці, хоч кільканадцять метрів вище лежав ще сніг.

Ще живучи на фабриці, я находила під парканом вище положеного господарства сині проліски. Вони простягали до сонця свої голівки на тонких ніжках і синіли назустріч альпійському небу, хоч на дорогах і в лісі лежав сніг, з вільх і ліщин капали золоті базі, а поміж ними сріблились лозинові котики. Розкішне гірське сонце будило природу швидше й нагліше, як у нас.

Потім дні зробились ясні, широкі й прозорі, й було майже літо. Тоді Тіролець орав і сіяв, як і в нас, і жайворонок співав над полем. І хоч із Гогемунди з гуркотом сипались лявіни, внизу цвіли рожевим цвітом морелеві сади, а потім білі яблуні. У сухому Гогемундиному лісі зацвіла синя весняна генціяна. Була малесенька й прекрасно блакитна і виглядала так, ніби в деяких місцях хтось висипав сині коралики. З білим очком в середині, вони аж просились, щоб з них зробити намисто. Майже разом з нею зацвіли дикі фіялочки різних кольорів, щоб швидко уступити місця конваліям і білим орхідеям. І тоді вже було літо, майові хрущі казились масовими оргіями на байбарисових кущах, і травень біг назустріч червневі, що цвів багрінню рододендронів на вапняних проваллях і стінах Гогемунди. А потім цвіли мої укохані ванілеві орхідеї, і ми покинули Тіроль.

Але ввесь час було ясно, тепло й прегарно. Тяжко було

відрізнити, чи це весна, чи літо, чи може така дивна зима. Бо ж сніг падав ще й тоді, коли відцвіли овочеві сади, а на вершках лежав навіть тоді, як ми від'їздили: з початком липня.

І я під час моїх самітніх мандрівок припадала на берегах альпійських лук закохана в шафірові келихи безстеблої генціяни, в золото тролліюса, рожевий кольор і ніжність первенця і альпійську стокротку на високому волохатому стеблі. Тоді я находила хвилини спокою й блаженства. Рослини, що завжди були моїми наймилішими подругами, були в Тельфсі моїми найдорожчими товаришками, моєю потіхою й розрадою. На луках Лєген я обожала свічурник, в Гогемундиному прудкому потоці я тижнями, день у день, чекала, щоб розцвіли ванілеві орхідеї, а потім кохалась у їхньому бордовому фіолеті й прекрасних пахощах, в їхньому ніжному й елегантному стеблі. Серед бердулянових гаїв я западала в чар забуття. Єдині щасливі хвилини моїх пустих і давлячих днів у Тельфсі.

Але в селі йшли весняні роботи. Там того поля не було багато, і тому тіролець обробляв його дуже дбайливо. Це й було нашою розпукою — оте воження «меду» — гноївки з вихідників. З тих відразливих запахів і починалась, власне, буденна весна. Довгі бочковози везли їх кіньми чи волами, й вони покапували собі на асфальт головних вулиць. Тіролець черпав це добро з ями під хатою ручною варехою або й електричною помпою. Оцю довгувасту бочку, схожу на труну, мало кожне господарство. До Великодня повозили вони це добро й покропили ним поля. На полі відтикають чіп ззаду бочки, коні йдуть поволі, а «медок» виливається. Наддніпрянці обурювались таким господарством, вважаючи його за доказ особистої відсталости й некультурности тірольців. Мені було ясно, що гірська шутрувата земля потребувала їсти і ще раз їсти. Тільки ж оці пахощі отруювали повітря. Оцього прекрасного альпійського повітря не було ні в містечку, ні поза ним на полях. Щойно треба було йти в ліс і в гори.

Але ми потішали себе, що, нарешті, вивезуть і буде вже кінець. Тож як перед Великоднем заїхали поливачки й щітки та помили вулиці й позамітали, як хату, ми аж відідхнули. Ба, але зараз же після свят наступив дальший транспорт рідини і так було завжди, мабуть аж до зими. Треба було погодитися з цим.

Прокинувся і в мені «прахлоп», як казав Гамсун. Мої старі відрядили мені «клозетик»: маленький кусочок грядки за хатою, що був огороджений з трьох сторін високим дощаним парканом, а від півдня сіткою, від старого курника. Був такий широкий, що від паркану до паркану я могла досягнути простертими руками, а довжиною в десять метрів. Там й я поробила грядки й сіяла та

садила на них усе: квіти, городину, а в першу чергу мої гордощі — помідори. Зробила навіть маленький куточок для альпійських квітів, де поміж камінцями садила все, що викопувала на проходах альпійськими луками. Коли вже стало рости, я наче справжній тіролець — носила туди в підливачці «медок» та угноювала землю. Мої бідні горщики з цикляменами і первенцями, умираючі від браку сонця, знайшли там теж приміщення. Було неймовірно, що там усе росло і «бралось за лоб»! Це було майже одиноке, що я в той час любила в Тельфсі і до чого мала зацікавлення. Інколи здавалось мені, що якби не потреба полити городець, я не мусіла б загалом жити. І робила я це все, хоч наші переконували мене, що й так не користуватиму. І справді залишила я зелені кульки помідорів і гвоздики в пуп'янках, навіть не побачивши, як цвітуть. За ними мені найбільше було жаль.

При цій роботі ми заприятелювали з Ліною, наймолодшою з наших старих — міністром кухні й городу. Зближувала нас любов до городу й квітів. Пригорблена, худа й сивувата, найприкріша з трьох дівчат і найскупіша, вона варила запашні страви і піклувалась городом. Без неї ні одна сестра не сміла ні до чого доторкнутись ні в хаті, ні на городі.

Коли давала нам молоко, її руки вимірювали з математичною точністю півлітра і ні на міліметр не більше. Тож молоко сягало по дзюбок. Але коли молоко давала блаженна Колетта чи мужеська Марія, то наливали повно або казала «гішен зі іна фоль»[40], при чому оглядались чи немає де Ліни. Все ж з усіми, а зокрема з Ліною, я жила добре й радо ми балакали про рослини. Їхній тірольський діялект з оцими двозвоками — оа, уа, уе, отже штоан, ґуат, буа, лієхт[41]; зовсім іншими словами — був тяжкий до зрозуміння, і хоч у Куфштайні я його вивчала від хворих, він до кінця був мені менше зрозумілий, як скажімо, італійська мова.

Коли Колетта сиділа на лавці перед хатою й вигрівалась на сонці, Марія йшла великими чоловічими кроками в поле. Хоч їй було більше 80 років, проте вона робила в полі всю чоловічу роботу: орала, сіяла, полола й косила. Кошення в Тіролі — жіноча робота. Робила її навіть бідна Колетта, що на своїх ціпках виповзши на город, косила його вміло й радо. Переконувала мене, що це одна з найлегших і напростіших жіночих робіт. Зате корову мусить доїти чоловік, бо це чоловіча справа. Тож приходив до цієї роботи сусід. Бідна Колетта рубала дрова, стоячи на безсилих ногах, як на двох дерев'яних дрючках. Часто з місця праці прийти до хати помагав їй Філько, що приймала завжди з ввічливим, блаженним усміхом.

Але Марія — міністр зовнішніх справ — була найсвіжіша з

них і найліпша. Між нею й Романом нав'язалась дружба, він же спав на її оборозі на сіні, помагав ловити їжака в стайні й потім повибивав цвяхи з її черевиків. Тірольські черевики й без цвяхів?

Нечуване й неможливе. Але Марія, хоч і лаялась, мала завжди усміх біля поморщених уст, а її чоловічість була мені приємна. Часто, обнявши мене за стан, вела з собою в поле показувати, як ростуть буряки чи картопля й розказувала про полонини й гори. До давання і вона не була скора, але власне ми від неї нічого не потребували, і не просили. Тільки Колетта майже щоранку вручала мені малий пакуночок дбайливо завинений в газетний папір і зв'язаний шнурком. При чому казала «фравлє, дис го іх іна цимбрахт»[42] і оглядалась, чи не бачить Ліна. Була це завжди в'язаночка дерева на розпалку. «Цум анфаєрн» — як вона казала. Філько вважав це за доказ її умової слабости, але мене завжди зворушував цей дарунок. Бідна Колетта не мала в хаті нічого говорити й давати, як хвора й непрацююча. А Ліна рядила й була сувора. Тож Колетта давала, що мала, бо ці патички збирала на подвір'ї і зв'язувала дбайливо сама. В своїй кімнаті вона літом палила, бо було там завжди холодно й сутінно. Тож могла дати з свого засобу патичків.

Було питання: чому ці порядні, господарні й працьовиті дівчата не одружилися? Бо ж у селян забезпечення господарства нащадками таке важливе. Люди розказували, що виною був їхній брат «професор», який був релігійним фанатиком і впливав так на сестер. Одна пішла до манастиря в Пфафенгофені і там померла на п'ятдесятому році життя, а ці залишилися дівчатами, хоч женихи в них були. Потім уже манастир у Тельфсі пильнував, щоб майно не дісталось якій своячці, тільки йому.

Під час сполохів вони ніколи не покидали дому. Були так тісно з ним зрослі, що й не думали жити без нього. І під час бомбардування, коли ми випадково були дома і збігли в підвал, хоч я їх просила, не пішли туди. Не помогло пояснювання, що підвал нас і так не врятував би, але зате охоронив від поранення черепками і відламками. Вірили в Божу волю і їй вповні корились.

Так отже була весна. Як гарно цвіли морелеві дерева, розіп'яті на стінах домів! А яка то потім краса оці доми, обвішані морелевим овочем! Я обіцяла собі, що якби колись мала дім, перша річ, яку зроблю, посаджу під стіною морелі, але й бросквині. Так як потім у Баварії мріяла про альпійський краєвид, горбик каміння, порослий альпійськими рослинами, ще бачимо у Баварії майже в кожному городці перед кам'яницями. Навіть маціцькі озерця з островами, на яких величавіють руїни равбріттерських замків. Усе таке мале, але й таке велике разом. Оці городці розказують казки, і мені теж хотілось би мати

городець-казку. Там були б Гогемунда й Гехтзе, хоч одно в Тельфсі а друге в Куфштайні і наймиліші свічурники бердуляни і мій верес і жереб і… Та хіба матиме коли хату скиталець бездомний? Це тільки казки такі.

Між тим залишки фронту ломились і розсипались у пух і прах. Не було ніякого Карпатенваль (оборонна лінія Карпат), програвши на Україні, німецькі війська місце за місцем і лінія за лінією кривавились і відступали. У березні після шеститижневої облоги і вуличних боїв упав Будапешт, потім Братислава і тоді прийшла черга на Відень. На Заході сполучені сили аліянтів дійшли до меж Німеччини після тяжких змагань у північно-східній Франції. Але через радіо все ще було чути голос Гітлера, що обіцяв перемогу завдяки новим родам озброєнь. Газети ще якийсь час писали про успіхи ракетних бомб, але згодом і про те замовкли.

Покликали фольксштурм: дідів шістдесятирічних і дітей та людей, що досі не належали до війська. Теж усім тим Шнайдерам і Шумахам стала загрожувати військова повинність. Шумах порадив собі дуже просто: одного дня сказав: «їх шайсе ауф аллес»[43] украв вельосипед у одного з наших робітників, до речі теж украдений у німця, і примостивши на нього свою товстячку жінку та мішок харчів, поїхав, куди очі бачили. Робітники посміялись та залишились без «керівника». Ще одна зміна настала в фірмі Шнайдер, що мала приємний посмак сенсації. Коли Відень був уже безпосередньо під загрозою, милий пан Клепетаж взяв оцю валізку свого шефа, що як розказували, були в ній брил'янти, отже валізку в одну руку, секретарку, спільну з шефом, другою рукою і поїхав до Відня. Назустріч бурі поїхав той смільчак. Як казали був то жид і ще й комуніст. Та чеське прізвище і вигляд якось про те не говорили. Коли ми ходили домагатись права на хату в Іннсбруку на сходах у ляндратамті я розказувала йому, як живеться під більшовиками, слухав він про те з зацікавленням, але й з недовірою. Його вчинок он такий був за найліпший доказ, що моя «лжепропаганда» не мала на нього впливу. Правда, з валізкою брил'янтів і любою дівчиною кожен режим не такий поганий, може й комунізм можна б витримати. Ну, раз таке сталось і шеф відболів втрату таких ціннощів — як вірний помічник, вірна секретарка та ще й валізка брил'янтів до того, то й фірма мусіла погодитись з таким станом. Все ж робітники мали з чого тішитись при своїй тяжкій праці.

Такі ластівки літали в квітні на тлі гарного альпійського краєвиду. Алеж вже 7 квітня упав Відень, разом з тим зростав хаос і розтіч.

Сполохи стали щораз частіші, і праворуч і ліворуч від нас

гули вибухи бомб. Раз били Іннсбрук, то знову Ляндек, чи залізничний шлях по дорозі. Наприкінці прийшла черга на високий шлях горами через Зефельд до баварської границі, цю прегарну Міттенвальдбан. Тоді з нашої долини ми бачили й чули ціле пекло й бачили цілу сцену жахливого знищення. На горах тоді горіли пожарища, й ще пізно вночі вибухали тривалої дії бомби. Діялось це все майже за нашою спиною, тільки на висоті понад тисячу метрів на горах, куди й вела ця залізниця. Перекидається вона з гори на гору високими віядуктами, щоб зараз же зникнути внутрі гори в довгих і глибоких тунелях. Прегарний туристичний шлях з Іннсбруку до Ґарміш-Партенкірхен, місця світових зимових спортів і олімпіяд.

У нас по долині садили кукурудзу. В нагріті поля втикали її приладдям, яке я називала «панцер-фавст» бо так і виглядали оці довбеньки на жердках. Маруся садила кукурудзу, до неї підходив Петька і запитував — садиш? Та чи будеш ти їсти її? — Маруся знизувала плечима, позирала на баверів та й казала: от, мабуть що не буду та садити треба. А селянин як на цілому світі йшов за кіньми, покрикуючи та посмоктуючи люльку.

На Гогемунді й Мемінґ ще падав свіжий сніг, але на її збочах між темними вічнозеленими соснами зеленіли ніжно берізки і де-не-де модрини. Їхня препишна зелена чуприна була така гарна тепер, як і восени, коли вона палахкотить золотом і червінню серед темної зелені шпилькових лісів.

БАБА

Гогемунду ненавиділа я. За те, що бовваніла непролазним масивом перед моїми вікнами і не допускала до них світла і не дозволяла бачити світ. Вона замикала кругозір так щільно, що здавалось наче б становила між світом і цим «флєком» тут, мур через який не можна пройти. Її вершки висіли сірим пустим камінням понад оцією нашою дірою, і здавалось, крига впаде на неї і роздавить. Ах, здавалось, що не стало світу і що тут і прийдеться погибати, що одного дня тільки клацне замок і кліщі здавлять та розторощать село в Інновій долині.

День і ніч душила вона мене, і я мріяла про світ. Не раз сидячи при столі я примикала очі й дивилась поза неї, чи через неї. Бачила міста, рух, життя і світ, на якому я є тим, чим була досі, а не отим останнім нулем, що в нього дні не мають ні значення, ні рахунку. Я бачила Львів, моє рідне місто, його посірілі від старости доми, його вулиці й будинки. Площа Пруса лежала під струнками ясенями й на неї вбігали три важливі дороги. Он будинок, в якому я жила. Лікарська таблиця на брамі, над нею балкон який тонув серед моїх квіток. Зараз же ввійду на сходи, подзвоню, і мені на зустріч вийде Зося і мій гарний котик, мій Бицьо. В ждальні сидять хворі, я за столом у приймальній і там години праці, там моє життя. Скільки скарг, скільки страждань, скільки життєвих ускладнень вони приносили до мене одної! Я слухала й розуміла їх та, знімаючи вантаж, що давив їх, допомагала гоїти їхні фізичні й моральні терпіння.

Гей, де ж я забарилася так довго?! Вакації й вакації, мандри без надії, без виглядів на поворот. Будь вони прокляті порожні дні, без змісту, без потреби жити й бути потрібною комусь! О, ці мандри порожними днями без завтра!

Але Гогемунда позіхала своїм розкритим ротом на самім своїм вершку. Бувало, хмари впадуть низько на її збочі, тоді я дивлюсь на їхню білу чи сіру габу. І я мріяла: вони швидко розплинуться, оці тумани й на місці цього чорного боввану розкриється простір. Безмежний осяйний, п'янливий неозорою даллю, роззолочений сонцем. Він зливатиметься край кругозору, з синявою неба й простору і співатиме переможну пісню свободи й безкраю.

Я, що не любила низин, мріяла про них і тужила за ними. У тих хмарних занавісах я бачила міражі: Янівський став синьо-срібний, що хвилював дрібними брижками і грався легкою хвилею, колишучись між комишем поростими берегами. Потім моя думка летіла до Яворова, на той другий став, що співав

увечорі жаб'ячі концерти, а простір і ліс розказував на його берегах казки, яким не здійснитись ніколи.

І мені здавалось, що я припала б до підніжжя оцієї Гогемундигори ії плакала й плакала б і била б кулаками об її тверді, старечі груди і скаржилась би їй на лиху долю. І хоч так часто я це й робила, гора стояла німа й глуха та пустельна.

Щойно коли на її луках я найшла оці чарівні альпійські квіточки, я трохи примирилась з нею. Я навчилась тулитися в рясах її широкої спідниці і, задивившись на їхні тірольські гапти, забувати потроху лихо життя.

Оця гора, мов баба розложиста, гордовита. Яка вона з себе і як одягається оця кремезна тиролька?

Обличчя її все поороване, в зморшках. Порили його негоди, пошмагали вихори буйні й покарбували люті бурі-сніговії. Розороване глибокими борознами, тяжкі повіки її очей так і нависли на лице. Товстий посірілий підборідок — рапавий від бородавок та щілин, що від віків загосподарились на ньому.

На голову Гагемунда накладає собі майже завжди білу пухку хустку снігову. Льодовими торочками вона пишається зимою. Інколи, вліті гора-баба замість снігово-льодової хусти накладає крисатого тирольського капелюха з великими білими струсиними перами і тюлями снігових хмар. Вони спадають на її шию, і тоді Баба має снігову кризу, як тиролька при каптанику. Алеж вона рідко показується вам в цьому уборі, хмари бо закутують її зовсім і з них падуть сніги-дощі. Баба одягнула свій дощовик, веттермантель і вся зникла-закрилася та пірнула в холодну негоду.

Сорочка в Баби біла, морщена довкола глибокого викрою кругом шиї. Хустина-бузентух стидливо прикриває груди. Вона ціла гаптована дрібнесенькими квіточками. Вони такі малюсінькі, такі дрібнесенькі, як мачок. Це білі снігові проліски, білі й жовті кашки, що ледве відстають від каміння. Це цілі мурави льодового гвоздика, що рожевіє на скелях та вливається в щілини, між каміння. Чи взяв він своєї червіні від заходячого сонця? Поміж ті рожево-біло-жовті гапти потрапляє маціцька синя генціяна. Вона взяла свою синьку від неба і голубої далі і білий хрестик в чашечці — льодовий кришталик.

Сорочка в Баби в найкращих вишивках високо-гірських полонин. На ній горить намисто рододендронів проткане дукачами-пролісками. Вишивані пазухи, широкі уставки й смуги гаптів і квіти розкинуті сяють усіма кольорами веселки. Від майже ультра-фіялкової безстеблої ґенціяни, з її великою тугою в простір і до сонця, до рожевого первенця і червоного рододендронів — аж до майже чорно-бордового брунель та ванілевих орхідей. Там біле ромену й стокротки обшите

чорноземом, з бутвіючих рослинних поколінь. Що нижче то пишніше вишивані пазухи різноквітом альпійських лук, пишних пахощами і кольорами, нагрітих сонцем, вигладжених теплим вітром, що дрімає у глибоких скельних кітлах вигріваючись у гарячому сонці.

З сірого оксамиту скель керсетка Баби. На ньому аплікації з едельвайсу, пов'язані темною зеленню жеребу й гафти з золотих сонць арніки та китичок білих орхідей-щиротів.

Спідниця Баби з зеленого льодену[44] лісів. Густо збирана, місцями вилиняла то знову підточена: визирають з-під неї висірілі гальки або й жовтяві трикотові єгери[45] пісків на зарінках і моренах. Але Баба бадьора та гульвісна: в неї аж дві водяно-сині стрічки, що падуть зі стану, та розбризкуються водопадами понижче колін. Де-не-де — лелітки й намистини джерел, що сяють у сонці, весело вибігають на луки та з шумом і співом стремлять в гірські провалля, що між складками Бабиної спідниці.

Так прибрана, так замаєна стоїть Баба над Інновими водами та й приглядається собі в дзеркалі.

До її ніг туляться села й оселі і в них цвітуть рожево морелеві сади та біло груші й яблуні. Там же дрібний мачок людей.

НАРОД ГУЛЯЄ

Увесь в горі описаний народ, його несамовита мішанина, робив враження тих, що збереглися від потопу. З громом і гуком потоп заливав клаптик землі на якому скупчились оці зразки народів. А ворог наближався швидко. Отож, вирішили, що повні сировини чи продукції фабрики ворогові віддавати не треба, чи не можна. Чи то було розумно — не знаю, бо американська армія прийшла така забезпечена, що нічого не потребувала. Чи брали американці в фабриках продукцію — не скажу. Але в нас вони зовсім не цікавились обсягом фабрик і залишили їх потім приватним підприємцям для цивільного населення. Все ж ішов ворог, правда, дехто чекав його з тугою, а всі були раді, що війна скінчиться та ще й без втрат для місцевого населення і його жител.

Отже два дні перед приходом американських військ на мурах міста з'явились оповістки підписані бургомістром, які заповідали: кожен хто має «гавз-гальтспас» (це була картка, на яку можна було дістати речі для домашнього господарства) а також «кляйдеркарте»[46], може дістати в фабриці Пішля по десять коців на господарство. Закликали одночасно не товпитись, бо коців є досить і вистачить на всіх…

Вже вдосвіта розійшлась ця вістка по місту, а небавом з цілої околиці нарід біг до фабрики. Оце тепер вона розкрила гостинно свої комори і, як добра мати, буде обділювати діток своїм добром. При брамі стояли службовці й били на картці печатки фірми. З такою печаткою входив громадянин до магазину. Тут йому при першому станку давали десять коців. Коци тяжкі з бавовни мішаної з чимось, як ми казали — «пішлівські». Під оцим крамом кожен гнувся. Зараз же при черговому варстаті кидали йому на друге плече оберемок сінників, потім простирал — і громадянин зігнутий під тягарем аж стогнав. З тим повинен був іти через магазин до виходу. Що ж, коли йде, а тут дивиться: мішечки, там рушники, тут лямпи, далі домашній посуд і чого там не було! При одних станках стоять робітниці чи службовики, при інших — нікого. Так і проситься: бери! Тож очі аж світяться: беруть! Варехи, казани, свічки, мило, матраци…

Беруть, але усе це тяжке й не міститься в руках. Одно закидають на спину, друге беруть під пахи і до рук. Скидають простирала, до них вантажать набір. Що ж, коли пробують завдати собі на спину — тяжке. Мучаться, борсаються…

Між тим публіка пливе, як гірська річка. Бити печатки — йде швидко, але потім, ого, потім робота не легка! Народ товпиться,

один лізе на одного. Комусь падає набір на землю, через нього скачуть люди, топчуть коци й полотна, бряжчить посуд. Якраз того дня ішов дощ і сніг, і люди входили мокрі й з болотом. Оце жінка наладувала повне простирало, стала біля нього і ніяк не підніме. Просить, щоб їй завдали. Але кому то в голові? Кожен біжить спершу обвантажений коцами. Вони обтяжують. Тут хтось крикнув: «Що вони дають нам такі коци? Он там є кращі!» — І вже кидають ці коци на землю й біжать за ліпшими. Хапають їх, білі вовняні коци, але й тих багато не піднесуть. Одні виносять поспіхом набір та скидають його в сусідніх хатах, але другий раз їх не хочуть пустити на фабрику. Другі вживають іншого способу: під вікнами стоїть родина й вони кидають через вікна все, що попаде під руку. Родина ловить, ловлять і сторонні. Вже поприїздили з ручними возиками й ладують добро. Інші, що без возиків, нагромадили скирту майна посадили дітей пильнувати й далі пішли брати, або пішли по транспорт. Іде сніг, дощ, мокнуть діти, коци й усе.

Нова й нова хвиля людей пливе до фобрики. До магазинів входять і містком і кладкою через потік. Під натиском людей ламається поруччя містка, декілька людей падає в воду. Та це нікому не шкодить. Публіка жвава, очі сяють радістю і жадобою. Кожен біжить і скаче наперед, штовхає другого. Людський натовп затіснюється, з магазинів летить усе, як пір'я з розпореної перини.

Оце хтось крикнув: шпек! (сало). Це магічне слово електризує всіх. Справді, де магазини харчів? Кидають усе й біжать в другий, третій чи дальший магазин. Публіка не визнається де і що, тож хапаючись, мішаючись, біжить через фабричні залі, вламується до складів, риється в тім, що там знаходить і бере, бере, бере! Хапаючись, з гамором і криком. Інші тихо, діловито з премедитацією. Жінки виказують якнайбільше жадоби. Їм трусяться руки, палають очі, на обличчі в них гарячкові рум'янці.

Порядок, який фабрика завела, не дасться втримати. Організовано грабити ніхто не годен. Тож публіка зіштовхує й тих, що штемплюють картки й тих, що видають, впадає гурмою в фабрику й господарить, гуляє сама. То радість, то життя! Під'їздять візками, але вже й фірами. Тут воли, там корови чи коні. Ладують повні вози, не в'яжуть, падає по дорозі, розкидається. Вантажать навіть коровам на спини, зв'язують кінці простирал під черевом. А оберемки танцюють, повертаються і валяться. Господарі ловлять, кричать, бідкаються. Над'їздять сусідні села з солідними господарськими возами. Народ вдирається до магазинів і бере все, бере скільки може, скільки дасться. Народ гуляє!

Що роблять «ости»? Їм, як тим, що не мали гавз-гальтспасів

не належиться нічого. Тож, спочатку вони стоять і приглядаються та тішаться з гармидеру. Це розпорядження проти чужинців, проти тих, що найбільше працювали. Вони не повинні дістати нічого. Але ж згодом робиться безладдя, і вони мішаються в юрбу та переможним натиском вдираються в фабрику. Тут ви побачите і Радюка і Петька і Сапруна. Приходять цілими родинами. Ловлять речі, викидають і вантажать як і німці. Інколи хтось із німців вигукне щось проти «авслендерів»[47], але ж зараз же мовкне, бо й наші вміють скалити зуби. Зрештою не час на сварки. Кожен бере, діловито й швидко хапаючись. Пишу — бере, бо коли фабрика й сама відкрила брами, а бургомістр закликав брати, то не повинно б це називатися грабунком. А насправжки — грабують.

Дивіться! Дивіться! Оце Петькові накидає Нюся на спину коци, він викидає крізь вікна. А Вовк вантажить на тачки. За хвилину тачки від'їздять. Петько хвилину відпочиває, витираючи спітнілого лоба. Але ж поки приїдуть другий раз помагає Сапрунам. Їхня ціла родина нині за ділом. П'ятеро осіб працює, аж тріщить, пакують, вантажать. До оселі близько. Зараз же він сам відвозить і приїжджає ще раз, і хто його зна скільки раз. Буде чим спекулювати. Тож Петько помагає й тій родині працювати.

Радюк бере розважніше і більше зорганізовано. Він сам один, бо діти малі й жінка при них. Правда, помагає йому колега, але на свою тачку він вантажить те, що потрібне в хаті. Треба сказати, що українці беруть спокійніше й не так жадібно, як інші. Може тому, що не мають домів і батьківщини, і не мають певности, що з ними буде завтра. Інтелігенти подекуди соромляться цієї роботи. Наш інженер бере трохи коців, Філько — пару коців, два сінники, пару мішечків і три варехи. Одну дасть старим, а дві маємо. Буде чим воду черпати. Правда, правда — пів десятка бляшаних ложок! Придадуться для кухні. Роман заклав руки в кишені, ходить по фабриці й «збирає враження», рук до «праці» не хоче приложити. — А, добридень, добридень! Панє вуйцє приїхав візком. — Сапає тяжко, бо й хто бачив таке. Але беруть люди, треба й собі дещо.

Ціла славетна фірма Шнайдера тут! Он де придадуться руки! Вміють хлопці працювати, хай ніхто не думає, що в них стільки мудрости, що скелі вертіти та на сонці вигріватись. А що фірма не согірша — таку її мать — тож забрали усі тачки й візки, треба ж чим возити. Шамо, Волошко, Строяновський, Мельничуки два, а втім усі вони, усі працюють, тільки в жмені попльовують, докидаючи інколи соковитого матюка на адресу фабрикантів і експлуататорів трудящих і Гітлера й німців і кого хоче. Народ завзятий і жилавий — до того ж фабричні наші дівчата помагають

своїм — не один із них мав ближчі зв'язки з Пішлевими пансіонерками — діло йде.

Веселий час настав у Тельфсі. Їйбо, веселий! Ідуть вози, візки, возики, тачки, йдуть пішки навантажені, як віслюки. Піт витирають і нарікають: ще я ніколи так тяжко не працював, як нині!

Сусідні села забирають решту. У фабриці залишаються машини, дрімаючи на своїх вісімдесятьох сантиметрах цементу і порожні стіни. Мовчать мотори. Дівчат ніхто не пильнує. Носять, беруть, вантажать, бігають по місті. Он які часи! Кінець проклятущому заводові, кінець каторжній праці!

Все ж, не одна з журбою думає: що далі?

Що до дирекції фабрики: Пішль уже в останні дні покинув фабрику, чуючи звідусіль погрози й сховався в своєму «яґдгавзі»[48] коло Імсту, в горах. Гофман залишився до кінця. Він і його помічники організували роздачу. З якими почуваннями — не знаю.

Я прийшла на часинку подивитись. Стала біля мого приятеля на брамі, дивилась на подвір'я й магазини і думала — як швидко все кінчиться. Нагадувала, скільки боротьби й болю і пониження я зазнала тут за такий короткий час, і дивилась на дівчат. Були зайняті, бігли швидко, обвантажені, жодна й не здоровкалась до мене.

Над брамою головного корпусу надщерблена п'ятираменна зоря, як з першого дня, дивилась на мене призирливо й насмішливо. Тепер я дивилась на неї з запитом і ненавистю.

* * *

Інші фабрики якось забезпечились, від такого господарювання натовпу. Шіндлер позамикав брами, виставив варту, а швайцарський білий хрест стримував кожного. Тож ніхто й не пробував напасти. Не чіпав теж ніхто і Найнерової фабрики взуття, хоч і він був партійний. Видимо Пішль тішився найбільшою кількістю ворогів. Таки цю фабрику місцева влада видала сама на грабіж людності.

В той же час по склепах відбувався легальний і організований випродаж: тут давали хліб, там на особу 1 кілограм рижу, якого ми не бачили за час війни. Десь там давали по одному-двоє яєць чи трохи муки. На все були черги і все йшло організовано, штемпелюючи картки чи гавзгальтпас. Дещо з того потім навіть відраховано. Все ж трохи харчів люди призбирали на перші дні. Та за всім треба було стати в чергу й треба було мати більше

людей: одного, щоб став тут, другого — там.

У ті, останні дні, літаки вже не літали, тож народ гуляв без страху перед небезпекою з повітря. В горах гуділи гармати, часом було чути стрілянину з автоматичної зброї. В напрямі Лермосу в небо знімались клуби диму.

Та воєнними діями в ті дні громадянин не цікавився. Він мав щось досі не переживане. Було не те, що в нас: скільки разів змінювався режим, грабовано фабрики і магазини. Тіроль жив спокійно й здалеку від воєн, сидячи собі спокійно за своїми горами. Війну він бачив ще за Наполеона. Щасливий край, щасливий нарід! І тепер війни не зазнав. Може від того нарід такий черствий і егоїстичний, що лиха не знав, ніколи не мусів іти під чужі плоти проситися до хати.

Такі то були історичні дні флєку — Тельфсу. Над ним, як і завжди, стриміли два високани: Гохедер і Гогемунда й купалась в хмарах. Внизу ішов дощ, але на верхах була сніговія. Там таємне царство, замкнене для себе, жило своїм життям і боролось з своїми бурями та негодами.

ОСТАННІ ДНІ

Потоп вогню й заліза прибував, посувався щораз далі. У вибухах бомб, в руїнах міст, глибоких вирвах клекотіли буруни й заливали людей та їхні житла. Байдуже, чи вони були пишними дворищами, чи землянками й руїнами, в яких гніздилися бездомні. Його хвилі вливалися зі сходу й заходу, а навіть з полудня й швидко затоплювали Німеччину, а з нею й Австрію. Всім стало ясно, що наступила поразка Німеччини невідклична й цілковита.

Тож коли впав Нюрнберг, потім після незначного бою над Лехом в Авґсбурзі, черга стала наближатися до нас. Ще по дорозі був Мюнхен — ідеологічна столиця гітлерофашизму, і всі думали, що його боронитимуть. Страшні й численні налети зробили з міста купу каміння.

Тіроль-Форальберґ був останнім місцем, останнім клаптиком землі. Зі сходу йшли большевики, з заходу аліянти і з півдня т. зв. південна армія. З непевною тривогою ми роздумували, хто прийде. Дехто доказував на мапі, що — одні, інші, що — другі. Боялись большевиків, ми не без журби думали про французів, з якими йшли поляки, яких прихильність до комунізму ми вже знали. Усі мріяли тільки про американців. Все ж на той випадок, якби мав прийти хтось інший, люди будували нереальні пляни — чи то йти в партизани на Гогемунду, чи пішком продиратись через її пасмо та втікати до Баварії. Щоб прослідити такі можливості, Роман поїхав велосипедом через Лермос, на стрімких серпентинах там потовкся, під Ґармішем мало життям не заплатив, попавши в бомбардування та вернувся іншим шляхом на Льойташ. Як він доповідав — усюди на просмиках лежали глибокі сніги, й дороги були дуже тяжкі й стрімкі.

Упав Мюнхен без опору. Тіроль готувався до «відсічі». Усякі там Іннсбруцькі кацики накликували народ боротись до останку. Та тірольці й не думали. Вже й до того часу діяло т. зв. «відерштандебевегунг»[49], що унеможливлювало оборону та нищення важливих об’єктів і мабуть співдіяло з аліянтами. Австрієць, а зокрема тіролець, ненавидів німців. Прусак, Піфке — це образливі назви, якими їх обкидали завжди. Німцеві й харчів не продав і хати не хотів йому відчинити. Як чужинцеві, інколи ще гірше. Обидва ці, будь-що-будь німецькі краї, не могли зжитись і мабуть ніколи не зможуть. З ними справа значно гірша, ніж із нами: галичанами й наддінпрянцями.

Коли на нас прийшла черга, настали тривожні дні й ночі. Отже, спершу повітряні дії. Маси літаків бомбардували шляхи й

дороги. Мости, станції були першими об'єктами бомбардування. В той час і в нас бомбардували міст і залізницю, та безуспішно. Того дня воно застало нас зовсім нагло в хаті й ми перебули в пивниці, але Філько, що якраз пішов до коваля близько залізниці, лежав у рові й переживав сумнівної приємности враження, коли бомби падали поблизу нього. На щастя найближчі не вибухнули.

Другий наліт застав нас у лісі, і ми бачили, як літак знизився й кидав бомби. Та було їх усього дві чи три.

І ще прийшли пекельні дні. Літаки були всюди і стріляли з усіх родів зброї, сікли з машинових карабінів, стріляли гарматами з «бордваффен»[50], кидали бомби. То вже робило враження справжнього фронту. Після того союзні війська підійшли до наших гір з півночі.

Тірольці вивісили білі прапори. В місті було трохи паніки. Що хвилини хтось прибігав і заповідав, що зараз увійдуть в місто американці. Між тим там було повно німецького війська, і ми знали, що воно готувалось до оборони. Та це готування не було поважне. Ми не бачили ніде, щоб робили окопи, копали рови. Одначе глухі вісті несли, що в лісах напроти…

Білі прапори на хатах виглядали трохи смішно, бо то цивільне населення піддавалося не питаючись війська, вивішуючи простирала чи навіть частини білизни. Все ж у горах лунала гарматня стрілянина, але ми не могли зорієнтуватися, на північнім сході то, чи на заході. Потім прийшла тривожна ніч, глуха й зловорожа. Ще звечора військо, що стояло в нас у хаті, виїхало кудись. Містечко було порожнє, міст підмінований.

Удосвіта збудили нас часті крісові постріли. Тірольці знищили вночі міни, й міст був цілий. Біля сьомої години ввійшли до містечка перші американські стежі. Ми були настільки необережні, що вибігли на вулицю дивитися. Зараз же ресторан «Цур Гогемунде» зірвав свастику, і на брамі хитрі господарі прикріпили американський прапорець. Згодом стовплений народ, надивившись і натішившись — була то здебільша чужинецька публіка — мусів поховатися, бо з Пфафенгофен залунала гарматна і крісова стрілянина. Там у лісі, під Едером, окопались СС-и, стріляли на дорогу й шлях над Інном.

День був хвилюючий і неспокійний, гомін бою раз стихав, то знову кріпшав. Тому, що наша хата стояла на краю села, при безпосередньо обстрілюваному шляху, я хвилювалась і пропонувала тікати на оселю, що лежала осторонь шляхів. Туди ми й пішли обоє з Фільком. На оселі було тихо й безпечно, але наш прохід лісом був дурний, і міг коштувати нам дорого, бо на цей відтинок була звернена увага, і його обстрілювали, правда не дуже густо.

В лісах були війська, головно СС, і боронились. Ще довгий час після офіційної капітуляції вони боролись у горах, три неділі бої йшли на Едері, в його нетрях, і відтіля, як і з околиць Зефельду, лунали гарматні постріли, часто й крісова стрілянина.

Але того дня під вечір стихло все. У містечку стояли вже американські частини, й було проголошено капітуляцію. По катастрофі в Берліні новий провід армії припинив дальший опір. Та й не було вже ні клаптика землі, на якому можна було боронитись. Найнебезпечніший і найпридатніший для оборони терен — Альпи — не відограв ніякої ролі в тій війні. Вона прийшла туди на кінець, коли все лягло, й ніхто не думав боронитись.

Таким чином і ми уникнули страхіть війни та фронту й пережили її розмірно добре та без утрат. Мої пакунки я завчасу привезла з Цірлю до Тельфсу. а згодом і решту привіз Філько з Іннсбруку, так що ми власне нічого не втратили з забраного з хати, крім того, що ми залишили в Відні.

На нашій хаті повівало біле простирало, яке старі виставили через вікно з горища. Як і другі, старі дякували Богові, що війна скінчилася, і ворог церкви й духовенства, Гітлер, згинув заслуженою смертю.

Війна скінчилася, але ми були на чужині без завтра і несвідомі, що робити далі і як нам прийдеться жити.

Був то день 7-го травня 1945 року. Потім ми святкували Великдень. У нас у хаті вояки трохи нашкодили, забравши дрібниці. Деінде, серед українців на загал, нічого не діялось. Та німців трохи обібрали, де-не-де дещо з грошей чи дорогоцінностей, та не одній дівчині перепало від запальних вояків.

У церкві ми мали вже одного американського українця й тішились ним. Ми вже не були такі самітні й боязкі. За океаном були наші брати.

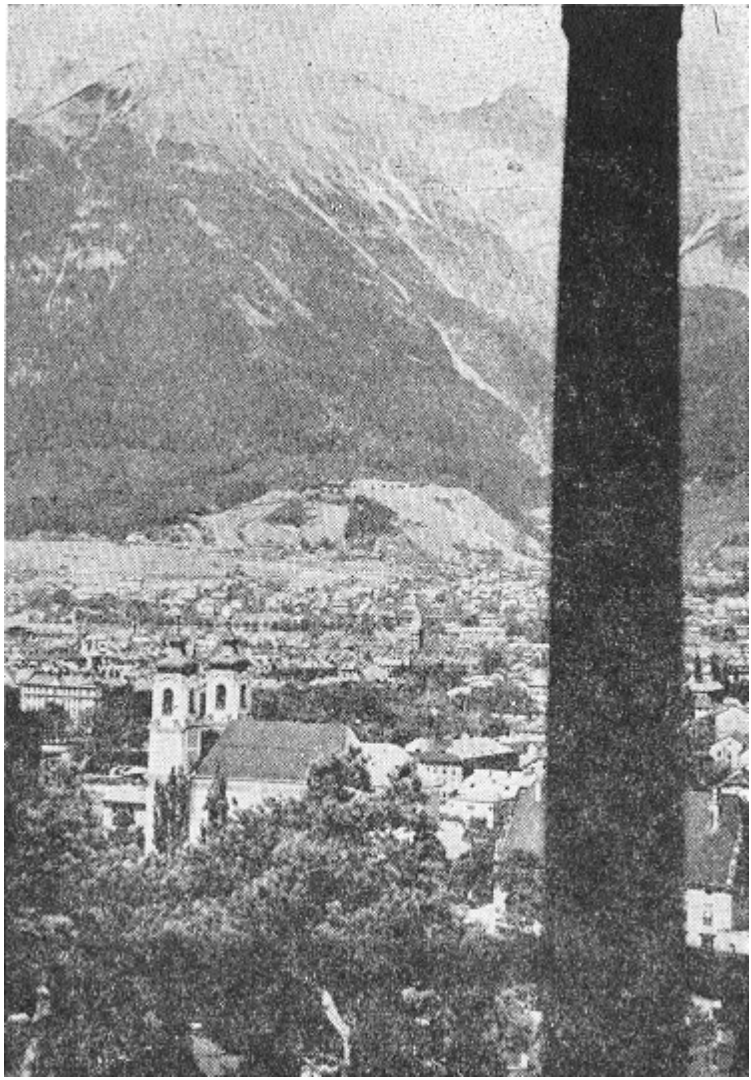

Вид на Іннсбрук згори

III
ПІД НОВОЮ ВЛАДОЮ

ЗАМОРСЬКІ ГОСТІ Й ГОСПОДАРІ

Ще довго гуділи десь у горах гармати, кулемети торохтіли в лісах під Едером чи в проваллях Ецталю. Ще довго в лісах вздовж Міттенвальду боронились СС. Але містечко було непричасне до всього, воно раділо, що «дер Кріах іш авш» — війна скінчилася. Усі відідхнули. Вже немає тривоги, вже можна спокійно жити, спати й працювати.

Замовкли сирени, що шість років непокоїли людність та звіщали про смерть і руїну. Минувся великодержавний сон германського народу може назавжди. Наставали для них під'яремні будні.

Зараз після перших стеж і відділів в'їхала до Тельфсу змоторизована муринська дивізія. От тоді було що бачити! Люди вийшли на вулиці, та з вікон оглядали небачених людей і машини. Оце великий заморський континент кидає на вузькі тірольські вулички свої кольорові війська і свою переможну зброю.

Їдуть на великих гарматах кольорові люди. Бурі вози, величезні дула гармат, гуркіт моторів, запах бензини. Танки торохтять плазунами, авта біжать, котяться. Кольорова людина сидить на возах і цікаво розглядається по альпійському світі. Одні з них бронзові, майже смагляві як опалені. Другі темніші, більше жовтяві чи оливкові. Товсті, сяючі обличчя, соковиті губи, малі усміхнені очі. Руки в перстенях і браслетах, при апашках шпильки, здебільша жіночого фасону прибрані кольоровим камінням. Годинники, золоті ланцюжки на шиї…

Є й другий тип. Оці зовсім чорні. Сухі, похмурі, вистаючі вилиці, низьке чоло, кучеряве, як вовна, чорне, як вугілля, волосся, малі хижі очі. Сидять непорушно на возах і грізно дивляться на білу людину. Нагадуються оповідання Джека Лондона про острови Тихого Океану або повісті про африканські нетрі. Чується одноманітний, грізний звук тамтамів, що кличуть у похід. І страшне «кай-кай» (їсти). І, хоча вони сьогодні дістають їсти прегарні консерви й досконалі американські харчі, все ж ми жартуємо: оцей виглянцуваний, як чобіт, то певно з тих, що — «я тебе кай-кай».

Їх розташовують по хатах, з яких нашвидку виселюють мешканців. І вже в містечку знову паніка: їдуть знову візочки та возять від хати до хати господарське добро. Це переселенці. Та роблять це спокійно й без нарікань. Розуміють, що десь же вояк мусить жити. Швидко теж оці кольорові вояки зживаються з публікою. Надто швидко й надто тісно, як на такі дуже чужі між

собою раси й народи. Не давні ж ті часи, коли німець уважав усіх інших за нижчих від себе, а ще коли ті інші чорної раси. Оце зараз же дівчата знайомляться з муринами й не одна шукає в раменах чорного джентельмена екзотичних насолод..

Шоколяда! Помаранчі! Шинка, ковбаса, білий як папір хліб!

Америка! Америка! Америка!

Кава! Розкішний збуджуючий запах майже наркотику. Стільки літ пили тільки жито, змішане з якимись перепаленими відпадками — ерзацкафе[51]. Оце чудовий запах кави! Какао! — теоброма — божий напиток.

А вони потребують тільки двох речей: снепс[52] і дівчат. Подумати тільки — можуть мати білих жіночок стільки, скільки хочуть, без ніяких заборон, лінчів і переслідувань. Тож черпають з криниці розкошів, як з рогу достатку…

А тірольці кажуть — «дер шварце Ман іш філь фройндліхер, альс дер вайсе»[53]. Дуже люблять дітей. Білі діти — це пристрасть чорних, перепрошую, кольорових вояків. Носять їх на руках, пестять і обдаровують. Навіть мала малярка Ліда приходить до хати з шоколядою в руці та з грайливою міною каже: «Мама, чорний дав мені шоколяду за красоту». Ой, мала замурзана жаба з задертим носиком і малими вовчими оченятами батька!

Але є й білі. Для кольорових призначають виселок. Там виселюють три передні великі блъоки й приміщують вояків. На подвір'ях стоять гармати, танки й вози. При вході до оселі варта. Тріскотять дрова й гілля, чорна людина снить при прадідній ватрі сон давно покинених диких жител і країн гарячого сонця. Над її сном високі альпійські вершини, байдуже задивлені в небо, біліють снігами.

В нашому районі — білі. Грають в бейзбол та відбиванку, хлопчики підносять м'ячі. З кухонь пахнуть принадно смачні присмаки. Рештки харчів викидають до ям і спалюють. З великою марнотратністю. Тіролець дивиться з жалем і облизується.

Хлопці молоді, не змучені війною, веселі, безжурні й наївні. Яка велика різниця від похмурого, суворого німця, що ще як молодий хлопчак маширує штивно і б'є в лице сивовусого чужинця. Як вільно себе ведуть! Ноги викидають з авта поза його берег, кладуть на поруччі балкону чи підвіконня. Вигідна блюзка, оголена шия, кольорова апашка. Вигідний, гігієнічний одяг, привітні обличчя. Не хочеться вірити, що вони були на війні, що проламали страшний Атлянтіквал і виграли війну.

У нас у хаті по перших зворушеннях, які коштували Фількової камери, Рольрефлекса, і Романового мапника, мап та інших речей — настав спокій. Наша хата мала, стара, повна затухлого

лахміття. Правда час від часу приходять її оглядати вдень і вночі, але вона не цікава ні своїм виглядом, ні змістом. Тож ніхто з неї не проганяє старих і нас при них. Тепер ми раді, що не живемо в одній з тих гарних віль, що вище нас, які мені так дуже подобались. Можемо спокійно жити в нашій буді.

Після перших подій містечко теж стало заспокоюватись. Від'їхали візки й возики з Пішлівським майном, прогомонів розпал грабунків і прилягла насичена жадоба наживи. Ще довго громадяни мали про що балакати, а набране майно стало обмінною і обіговою монетою цілої околиці. Воно мало дуже малу вартість, так що коли хто хотів дістати один кілограм масла, мусів дати 3 метри цінного військового сукна, чи цілий оберемок коців. З харчами було завжди сутужно, а тепер, коли бракло довозу, просто катастрофально. Очевидно, не баверам а тільки чужому, напливаючому елементові. Та наші якось собі радили.

Наші старі доживають свої будні. Завжди вранці Марія сходить з поверху, а її чоловічі черевики, підкуті цвяхами, гупають по сходах. Іде до стайні годувати корову. Ліна йде до своїх курей. Оці «пулі» — її журба й пристрасть. Ще звечора позамикала в кухні в койцях тих, що з яйцем. Ліна добре пильнує, щоб котра не покинула де яйце. Вранці випускає тих, що виконали свій обов'язок і тих, що в стайні. Погодувавши, веде на пашу. З патиком у руці обводить їх довкруги хати, і вони пасуться. Як же Ліна не догляне і декотра просмикнеться до її городця, тоді Ліна жене її патиком і кличе разом з другими до курочок на подвір'я:

— Пуль, пуль, пуль! Пулі, пулі, пулі!

Опірений народ біжить і летить, якби погоня гнала. Це ж господиня кличе! Певно сипне зерна.

Колетта шкутильгає по хаті на двох ціпках і молиться з товстої книжки. Добрий Герєссас[54] і Юнг-фрав Марія[55] дозволили їм щасливо перебути війну. Є мир на землі.

І є, направду, благовоління.

Латаста, чорнобіла киця, треться до Лініних ніг, чуючи запах молока й смаженої картоплі. Ця «Муйнц» привітна й ласкава. Вона пеститься з усіма й краде. Дуже спритно. Цілих 300 грам нашого м'яса — величезне майно — з-під тяжкої ринки ще й обтяженої каменем. Як та бестія це зробила, невідомо. На нашу голодівку! Майже з плачем біжу за нею — застала її, як доїдала м'ясо, але Муйнц шпарка і хитра і забезпечила собі заздалегідь тили. Вона подається бігцем на гору і, хоч на горище двері замкнені, в них внизу є щілина, і нею вона прокрадається на горище. Шукай її тепер! А я так радо була б її набила! Перший раз в житті я мала таке завзяття на кицю! І хоч потім Філько старався

мене з нею примирити, я обіцяла її набити. Все ж, коли за два-три дні вона стала до мене лащитись у кухні, так наче б між нами нічого не було, я вибачила їй і не била.

Другий Муйнц — там усі коти муйнци — чорний як вугілля і блискучий. Теж кицька. Але дика і ненавидить людей і хату. Не спить ніколи в хаті, як її подруга, не лежить на ліжку, не пеститься ні до кого. Це справжній кіплінгівський кіт. Вона ходить своїми шляхами, куди і де, ніхто не знає. В хату заходить тільки їсти, і зникає, як дух. Навіть до Ліни не йде. І вона не бере її до рук, бо дикунка дере та кусає.

З весною обидві кицьки починають своїх весняних пісень. Поночі «співають» вони, ходячи попід вікнами та навкруги хати, і тоді ми будимось та полошимо їх з вікон. Але це триває коротко: для одної і другої, яких дві-три ночі. На господарстві появляється відкілясь «Муйнцфатер» (батько) — латастий як перша Муйнц тільки більший і лінивіший. Та голова у нього ширша, з бачками. Іде на руки й пеститься та їсть залюбки. З жалем нагадую собі мого найлюбішого Биця.

Але на господарстві настає спокій.

Тільки шкода, що бідний наш Кух — коровка — ніколи не виходить надвір. Бідний звір з великими вогкими очима, засуджений на досмертну тюрму. Але Ліна каже, що всі корови в них, хібащо йдуть у полонину, стоять на стайні.

В городцях роботи закінчені. Відцвіли морелі і нав'язали безліч овальних овочів. Починають цвісти помідори. Швидко й вони матимуть маленькі кульки.

Травень. Тіролець далі возить свій «медок» і зрошує поля, на яких кільчиться кукурудза і зеленіє нива.

Ще з вершків Гогемунди сипляться лявіни: — румпелє, бумпелє, бумпелє! — як каже Марія.

УКРАЇНЦІ, ІНШІ НАРОДИ, ФАБРИКА

На фабриці Пішля далі весело. Фабрику зайняли французи. Це полонені й робітники. Вони стягнулись із сусідніх сіл, від баверів і з усіх місць, де працювали. Зайняли фабрику і господарюють.

У Пішля, як відомо, були полонені французи. Вони жили в сильному відокремленні, й їх ми ніколи не бачили. Все ж мусів бути спосіб, якого вживали так для виходу на волю, головне для прогулянок по місту й то поночі, як і для зустрічів з нашими дівчатами. Люсієн не був одинокий, що міг пишатися батьківством… Французи діставали з дому посилки, а в них те, чого не було тут: цигарки, тютюн, цукор і шоколяду, товщ, ножики для бритов, шовкові панчішки, тощо. Чиє серце не зворушували б ці речі в таку пору?

Щойно після розвалу, коли вони опанували фабрику, ми помітили скільки їх і які вони.

Зносять свої здобутки. І чого вони не мають! Заповнюють магазини різнородним майном. Не з порожніми руками вони відходили з місця праці! Харчі, одяг, матеріяли. Добувають черевики від Найнера. Зносять їх масово до фабрики. Разом з бельгійцями і голляндцями вони опановують містечко. Усюди вештаються невисокі чоловіки з трикольоровою стяжкою в кляпці, всюди французька мова. Вже мають особові й вантажні авта. Вони творять цивільну поліцію й адміністрацію міста. Скидають давнього бургомістра, вибирають попереднього, старого тірольця. І хоч він випрошується, мусить погодитись. При нім сидить молодик з трикольоровою стяжкою й диктує.

Американському військові байдуже до того, що діється в місті.

На фабриках, у крамницях, на вулицях роїться від французів. Потім від італійців. На ніч треба добре замикати хати і вдень берегтися… Різномовний народ, сиплеться по місту, як з розв’язаного мішка.

На українців дивляться косо.

Одного дня довідуємось, що загрожують усіх нас замкнути до концентраку, наче б ми були німецькими співробітниками.

Між тим приходить до польсько-українських інцидентів. Поляки нападають на наших і турбують їх. Десь там покривавили когось. Блідий прибігає, дрижачи, Данилович з такими вістками. Збираємось нашвидку у Мітельського в Ресля і вирішуємо:

Треба зорганізуватись! Треба нав’язати зв’язок з Іннсбруком. Треба боронитись!

Складаємо нашвидку зав'язок комітету. Спочатку нас кілька осіб. Мене відряджують до Пішлівської фабрики. Маю можливість ввійти там як лікарка і приглянутись, що роблять і думають французи, та інформувати їх про нас. Тим більше, що говорю по-французьки. Плавець і Мітельський мають нав'язати зв'язки з Іннсбруком. Не легка це справа. Зразу ж по приході американська влада оголосила, що невільно мандрувати. На кожну подорож потрібна перепустка. Перепустки видає поліція, підписує американський комендант міста. Нашим людям поліція і не думає їх видавати. Тож Роман і Мітельський їдуть «зайцем»: перед ратушею стають американські авта і беруть того, хто проситься підвезти. Якось там перед Іннсбруком на мості люди прокрадаються до міста.

Іду сміливо на фабрику. На брамі мій друг — Ротенштайнер. Привітно посміхається, тішиться, що я знову тут. Про нову владу ні слова. Вартовому з крісом зголошую, що я лікарка, що мене кличуть до хворої. Насправді так і було: досі Таня в тяжких випадках радилась зо мною. Тепер, і зовсім залишена на власні сили, прибігла до мене, шукаючи ради. Тут якийсь випадок зараження після пологів, і тепер, коли вже немає моїх «друзів», я можу вільно ввійти. Вартовий з французькою стрічкою при блюзці переказує другому:

—Ідзь повєдз Дідіє, же пшишла докторка до хорей і запитай, чи пусьціць.

Ага, це такі французи! Це вони загрожували нам!

Молодий, низький білявий Дідіє — на фабриці власть. Йому заявляю, що я була тут лікаркою, що Пішль мене покривдив і прогнав і що зараз я знову беру в опіку дівчат. З радістю приймає це до відома, мовляв, їм самим якось ніяково, що дівчата без опіки. Оце вчора поховали одну.

Так, це правда. Вчора, коли ми сиділи при обіді, на цвинтарі під нашими вікнами зачули протяжний спів. Нагадував щось знане, щось наше. Швидко підійшовши до вікна, ми побачили гурток пішлівських дівчат, нашого священика й труну, яку якраз спускали в яму. Збоку стояв німецький ксьондз і цікаво приглядався обрядові. Над могилою говорив промову інженер, який підкреслив, що вона померла в жертві материнству та спочила на чужині. Тоді почувся голосний плач-лемент якоїсь дівчини. Це подруга мертвої голосила над могилою. Дівчата відвели її, на могилу поклали трохи квіток і поволі розійшлися.

Дивлячись на те, я робила собі закиди, що я ще не на фабриці і що не допомагаю бідним жінкам. Тож рішилась і «без політики» піти туди і зголоситись до нового уряду на працю, тепер уже безплатно і без наказів всяких Чермаків та арбайтсамтів. Тож і

сама я запропонувала нашим ще й «політичну службу» там.

Таня дала мені білий халат та як шефа проводила по своєму обійсті. Амбуляторія, колись така недоторкана домена німецького лікаря, стала тепер отвором, шафки сумували, поблискуючи інструментами. Здавалось мені, наче б промовляли до мене німою мовою закидів, що мене тут не було. Хотілось перед ними виправдатись, обіцяти…

У родильній не було нікого. У дитячій знайомий мені запах; Катя й Уля з привітним посміхом і радим привітом. Але дітей менше, ліжечок рідше. Зате нагорі частина їх, яких ще за моїх часів не було і які будували італійці. Це лікарня: здається там теж і лежали здорові поліжниці. А може вони були хворі — я не встигла зорієнтуватись, бо моя «посада» скінчилась швидче, як почалась. Одначе я менше цікавилась медичними справами і старалась якнайшвидше зайти між французів і з ними розговоритись.

Але в лікарні були ліжка, було ясно й доволі вигідно й було вже дві кімнати, чи навіть три. У двох були годуючі матері в третій хворі. Але всюди панувало повне безладдя й анархія. Так, як на фабриці не було влади й праці, так і тут був хаос. Жінки лежали в ліжках, біля них чоловіки, бавили дітей, їли, розкидали все. Ще гірше було в гуртожитках: там на ліжках лежали чоловіки з жінками і в білий день діялась «істинна фізіологія». На наш прихід ніхто не зареагував, хлопи лежали далі з чобітьми на ліжках, жінки так як ми їх застали. Моя поява нікого не цікавила. Тільки литовка й білоруска привітались із радістю, а потім ця литовка навіть передала для мене вовни на светер.

І знову ставало терпко-боляче й темно.

Все ж була це лікарня. Мрія і стремління цілого мого лікарського життя. Мати свою лікарню, хочби найменшу, найскромнішу. Ніколи до цього не прийшло. Я заздрила Тані, що будучи ще студенткою і то початкуючою, мала вже свою лікарню. І рішила знову, як колись, взятись енергійно до роботи в цій новій вже стайні Авгія.

Перша річ, я прогнала хлопів. Була це очевидно сизифова праця, бо вони зараз же прийшли знову. Далі, прогнала я акушерку. Не зовсім, тільки так, як тоді. Я усунула її від ролі ординатора й оператора та казала, що лікувати буду я, а її кликатимем до пологів. Пішла вона зразу, і я бачила, що не була рада.

В палаті хворих самі гнійні випадки. Флегмона[56] над оком, флегмона на руці — все після пологів. Стан жахливий, нотувала я собі нашвидку. І знову прийдеться боротись з пологовою інфекцією. І без можливосте дезинфекції….

Тут виявилось, що діти лежать разом з мамами в отих кімнатах. Тому внизу було їх менше. Маючи більше кімнат до розпорядження, я могла тепер краще працювати.

Але ж в розпалі організаційних мрій я забула, що прецінь це все нереальне. Прецінь скінчились часи праці на фабриці, часи примусово депортованих робітників. Що ж буде далі?

Щоб обговорити санітарний стан фабрики, я пішла до «директорів» її: Дідіє і Бурля. Хлопці були цілий час зайняті господарськими справами, і я бачила, що зі мною мають мало часу і потреби говорити. Погоджувались на всі мої санітарні пропозиції швидко й з байдужим виглядом. Їхня увага була цілком звернена на свої справи. Вони самі, як казали, збираються додому, тут не мають ніяких зацікавлень. Швидко від'їдуть. Зручно я зійшла на українську справу і переконувала їх, що українці є різні, але більшість була і є проти німців, переводила аналогію з їхнім становищем. Виявилося, що вони обізнані досить добре, й українців з-поза Збруча вважали за порядних, а галичан якось не дуже. Мабуть мали таких інформаторів. Все ж відносились до нас усіх з помітним легковаженням. Коли ми згадали про погрози, вони заявили, що це неправда, що вони до нас не мають ніякого діла, у них досить багато своїх справ і клопотів, що їм ніколи займатися другими народами.

Треба знати, що зараз же з приходом американців наступила масова репатріяція. З ранку до ночі їхали автами всі: бельгійці, французи, італійці. Та до цієї справи вернусь ще в окремому розділі. Тепер ще до французів: частина їх була теж на роботах, як наші, але друга були добровільні робітники так, як був і французький легіон війська. Тож не один з цих добровільних не мав охоти вертатись додому. На багатьох обличчях видно було непевність або й журбу. Мала я враження, що до них належить і Дідіє.

Все ж вістки, які я принесла нашим, заспокоїли їх трохи. Ще втішніші вісті були з Іннсбрука. Роман і Мітельський натрапили в Іннсбруку на подібний стан, як попереднього дня у нас: там зійшлось декілька громадян, нашвидку утворили якийсь комітет та пішли до американської влади представитись. Були вони у майора, який привітав їхній комітет, що було згідне з відозвою генерала Айзенговера, який закликав чужинців організуватись у комітети та співдіяти з американською владою. Запевнив їх, що влада візьме під опіку чужинців (їх потім називатимуть ДП, тобто переміщені особи, так і я називатиму їх коли мова йтиме про різні народи), що ніякого насильства ніхто не сміє їм чинити — що тепер є демократія.

Дуже втішені вернулись і переказали таке нам. У всіх піднісся

дух. Перші репатріяційні ластівки вже були над нашими головами, й ми боялися, щоб нас не примушували вертатись.

Наш комітет скріпився, Філько найняв кімнату, де колись була НСДП[57]. Ми пошили жовтоблакитний прапор — жовте я відтяла від моєї заслони на вікно, синє дав хтось, і прапор замаяв над домівкою. На вікні швидко з'явився тризуб.

Два дні я ходила на фабрику й дбала в першу чергу про наведення якогось ладу та гігієни. Третього дня я прийшла й застала лікаря-німця. Таня інформувала, що американська влада призначила його фабричним лікарем. Я підійшла до нього, ми познайомились. Це був тутешній лікар, партійний наці. Колись працював на фабриці, але, як казав, не міг погодитись з Пішлевими порядками і відійшов. Тепер без його, ніби, згоди військова влада призначила його тут лікарем. Але він готовий кожної хвилини піти зі мною до них, зректися посади на мою користь. Говорив дуже ввічливо й скромно. Не почував себе безпечно. За декілька днів його арештували, й він зустрівся, мабуть, з Пішлем у концентраку.

Що було робити? Я була самозванцем. Мабуть поляко-французи постарались, щоб я не була на фабриці. Я умовилась з лікарем, що завтра вранці підемо до влади. Скинула халат і відійшла. Швидко й без думок. Життя було тепер інше й справи зовсім інші. Вже тепер було відомо, що всі ці дівчата вертаються додому. І то в найближчому часі. А як їх не буде, то й мені нічого там робити. Хоч як я скреготала зубами, але вони були мої, бо були українки, і не фабрика і не фахова праця мене тягнула, а їхнє добре. Тож до лікаря я не пішла й раз назавжди розпрощалась з фабрикою. Потім після його арешту Іннсбрук призначив лікаркою якусь росіянку. Але я вже не цікавилась фабрикою, де не було моїх дівчат.

Разом із змінами режиму наступили великі зміни і в фабриці. Як я вже була зазначила, Гофман залишився на фабриці, а Пішль сховався. Отож зараз після капітуляції робітники арештували Гофмана і Пешлиху та Шойрінґа. Тримали їх під наглядом в їхніх кімнатах, виводили на працю: замітати фабричне подвір'я і чистити відпадки. Робітники приглядались і, самі не працюючи в ті дні, тішились бачучи своїх ворогів на найгіршій праці. Скоро американська влада поклала цьому край. Пешлиху випустили, а Гофмана й Пішля, якого арештували в його домі в горах забрали як партійних, так як і того лікаря, як бургомістра і ще декількох наці з міста. Їх бачили потім в Іннсбруку на вуличних роботах, а потім перестали про них і згадувати. Небавом одначе всіх їх випустили…

По від'їзді французів управу фабрики обняв інженер-естонець.

Залишили і решту персоналу навіть з отим партійним Яйтнером, і фабрика мала перейти на мирну продукцію для населення.

Тоді вже не було наших дівчат, тільки декілька бельгійок і білоруска та власівська родина. І Танина родина. Вона до кінця трималась фабрики, не хотіла дати себе викинути жодній владі і Танин чоловік працював уже потім за американців далі при варстаті як ткач, а батько в фарбарні. Була це солідна, спокійна, працююча родина і без праці їм було ніяково жити. Тож безуспішні були зусилля Яйткера позбутись їх — свідків його злочинного діяння, як лагерфюрера табору остарбайтерок. Так і залишила я їх на фабриці від'їжджаючи з Тельфсу на північ.

РЕПАТРІЯЦІЯ

Ясні й великі дні на весні. На широкі полотна травень кладе фарби неба. Сонце тірольське світить тепло й яскраво. Відбивається від снігу й води й опалює обличчя. Гарно в Тіролі на весні.

Хто почав репатріюватися перший? Мабуть італійці. Їх було найбільше в Німеччині. І французи.

Дивно, коли приходять такі майже спонтанні мандрівки народів, вони нагадують мандрівки птахів. Хто дає кличі? Як то діється, що вони стягаються в спільні місця? Хто визначає провід і напрям?

Але кудись тягнуться. Не пішком — часи тепер інші. Автами, а далі потягами. На автах розмаїті люди. Після бенкетів і розпусти останніх днів їдуть на високо навантажених автах, на першім авті чоловіки й жінки, все переважно молодь. Повбирані — одні звичайно, другі чудернацько, наче на маскарад: кольорові лахи, дивовижній одяг, червоний циліндер, зелений фрак, табачкова широка краватка. Маски на обличчі. З бубнами, саксофонами, гармоніями. Співають, кричать, регочуть. Карнавал.

За ними авта, повні майна. Переїздять через містечко, зустрічають знайомих і незнайомих, кричать — адіо, оревуар, гурра! Кричать, мають хустинами, капелюхами, руками. Весельчаки скачуть на горі клунків і показують штуки. Музика грає!

Радісно вертаються додому романські народи. Найрадісніше італійці. Хоч не одного муляє журба і непевність, що буде дома. Але алькоголь, гульня й повні клунки підбадьорують. Скінчилась війна, скінчились бомби, скінчилась примусова праця! Їдуть і їдуть і їдуть. Цілими валками.

На хідниках стоять люди в робітничих одягах. Щось знайоме в них. Це наші. Стоять, понуривши голову. Дивляться на радість, з якою інші вертаються і йдуть у поле. Там присядуть, десь на плоті, закурять і слухають журби, що смокче й нудьги, що шепче. Похитують головами і вирішують:

— Ні, не вернемось!

Це вони. Це українці. Але не всі. Є такі, що вертаються, і є такі, що не хочуть. Виїздять французи. Зідхаємо з полегшою. Між ними частина поляків, а друга — комуністів. Добре, що їдуть.

Поки виїдуть, влаштовують на фабриці баль. Два дні й дві ночі триває оргія. Наші дівчата кинули геть журбу й розправили спини, придавлені працею, й гуляють. Алеж гуляють! Без стриму й міри. П'яна гульня, розпуста, повне розперізування. Вино,

горілка, пиво — бочками. Приходять вояки появляються заморські присмаки, граються помаранчами, шоколядою немовлят годують, горілкою заливають їх, щоб не кликали мами. Бо мама гуляє, ох і як гуляє! Не тільки з Ванькою і Мішою, але й з П'єром і Андре і з Чарлі та Вілі, з усіма. Ох, мама! Мамі принесуть французи матеріял на суконку, американець — годинник, а Міша? — Міша принесе горілки. Самогону. Пий Катя, напивайся, гуляй. Завтра вже не будеш. Пий і гуляй так, щоб відробляючий мрячні трудодні «на родіні» було чим згадувати Германію, було чим згадувати перемогу своїх. І то ще щоб дома — згадувати. А то хто зна, на якому Сибірі, в чистому полі. Там, де вже не можна буде проклинати Пішля, де треба буде бити браво і ухвалювати 10–12 годин праці й стаханівщину і… і…

Тож п'ють. П'є Катя й Валя і Нюся і всі, всі п'ють. До безтями, до забуття. І гуляють дико, розпусно й розгнуздано.

Потім, як відгуляли й французи поїхали — приходять до них політруки. Бурий однострій і червона зоря. І є промова на мітингу по-російськи, щоб знали, що переможці говорять своєю мовою до хахлів.

А потім — авта, навантажені клунками, і жінки в кольорових одягах на них. Червоні, сині беретки. З-під них русява перманентка або чорні кучері. На руках недавно зароблені прикраси. Хто з немовлям, а хто ще не має. Робітники з фабрики помагають вилазити на авта, подають, вантажать.

— Ґлікліхе райзе, глікліхе райзе! — щасливої дороги!

Їдуть через місто. Не кричать, не віватують, як інші. Народ цей задумливий і спокійний. Завели якоїсь пісні. Мала б бути весела, та чомусь журлива вийшла. Руками і хустинами прощаються з тими, що не їдуть, а стоять осторонь, і сльози втирають.

Оце виїхали в поле, тільки дорога закурилася за автами. Поїхали до великого збірного табору у Кематен. Відтіля ще потім довший час приїздитимуть політруки на агітацію. І Маруся, недавня довірена Гофмана. Будуть розказувати:

— У нас весело. Їмо, п'ємо, гуляєм, танцюєм!

Агітують скрізь, щоб вертатись. Часто закінчують погрозами — усіх вас все одно заберемо!

Тільки не заходять туди, де скупчуються українці: жовтоблакитний стяг боронить вступу. І тризуб.

Але з табору репатріянтів час від часу хтось утікає. Стефа втекла, захопивши тільки дитину. Вернулась до своєї баверки. Покинула все. Та й покидати не дуже було що. Спершу було все гарно. Але згодом вирішили, що є такі що мають багато, й другі, що мало або нічого. Річ проста: казали поскладати клунки і

розкулачили їх. Пішло придбане за стільки років праці на чужині. Залишилась перманентка й дитина. Тому втекли: одна, друга. Тихцем, нишком.

Проте нема дня, щоб ми когось не дораховувались. Тяга додому, на батьківщину — страшна й велика сила. Розбігається фірма Шнайдера. Одчайдушний Строяновський, що ніколи не скривався з своїми большевицькими переконаннями, йде до Кематен. Ще потім декілька разів приїздить наче б за хлібом. Та хто його зна, за чим він приїздить.

Зникають обидва Мельничуки. Молодший, як молодший, хоч мовчазний і не знати, що в ньому сидить. Але про старшого всі знали, що енкаведист. З Кам'янець-Подільська, в Чортківщині працював. Зразковий робітник, ніколи не суперечив. Кремезний, надлюдської сили, лисий, біля сорокалітній. По роботі мився чисто, голився й не був похожий на робітника. Розумівся на всьому, а найбільше на воєнному ділі. На праці оминали його всі: боялись, що прийде час і Мельничук подасть справку, кому треба. Хіба можна знати, хто він і який? Оце раз коротко перед розвалом трапилось таке: літаки були низько над Тельфсом і до бункеру прямував хтось чужий і незнайомий: сивовусий, кремезний дід та молодий, гнучкий хлопець. Обидва у власівській формі. Йшли поволі, не поспішаючи. Говорили по-російськи. Уже в бункері розглянув їх старший Мельничук і сказав:

— Ви були у Петлюри в такому-то й такому полку?

— Був, — відказує поволі дідуган.

— Ви стояли в балці над Богом, як на нас напали большевицькі кінні?

— Да, стояв.

— І я там був з вами, і ми разом сікли червоних!

Старий розглянув пильно розмовця — в бункері півсутінок — і, пізнаючи товариша з минулої події, впав йому в обійми.

Про себе розказував йому далі Мельничук, що він потрапив у полон, потім утік. Далі був у рідному селі, і там його арештували й заслали на Сибір. Відсидів три роки й знову був дома. Селян вивозять, розкуркулюють, арештовують — він живий. Далі його історія була невиразна і недоговорена. Його брат сидів на мішку, курив та пошепки до сусіда:

— Не вірте, бреше він. Сволоч він, от що!

Усі знали, що наче б мав він німку десь в Штубайталю, до якої завжди їздив. І знали, що десь була якась централя, до якої возив матеріяли…

Як мав настати розвал, взяв відпустку і своєчасно зник. Зникли обидва брати і не відомо чи обидва були сволочі, чи тільки один.

Пустошів Тельфс і його околиця. Виїхали бельгійці й італійці й французи. Виїхали «порядні» люди. Залишились самі «підозрілі» може з триста осіб, найбільше українців, трохи поляків, румунів, мадярів, балтійців, югославів. Ці останні, поділені на королівських і тітовських, могли вертатись або ні. Мали великий табір під Іннсбруком. Туди стягались, хто хотів їхати. Інші розсіяні жили й працювали в Тельфсі. Швидко повернувся примус праці, й німці його дуже поквапно застосовували до чужинців. Тож притулювались на працю, де могли й знову були паріями і пролетарами на чужому грунті. До того ж гнаними й застрашуваними…

Українці громадились у двох основних місцях: в комітеті в місті і в Ференгофі. Були то два полюси, між якими стало пливти наше неспокійне життя тих днів. Правда, були ще поляки. Завжди гордовиті та скорі до заколоту, вони становили малу жменьку між нами. Швидко перейшли до табору до Ґаймінґ, де мали повну свободу й добре харчування. Коли вони виїхали, знову стало спокійніше жити. Поволі всі наші вороги, зовнішні й внутрішні, виїздили. Навіть наші ряди прочищувались. Залишились люди приблизно певні, так би мовити однорідні: неповоротці.

Ще на Зелені Свята стався малий скандалик: Шамо, син старших батьків, що завжди заявляли свою ворожість до режиму, прийшов під церкву — наші Богослужби правились у костелі з 10 години — був він з озброєним большевиком, заявив, що вертається, і большевик виступив з провокаційною мовою та лайкою на адресу галичан. Мало не прийшло до бійки. В Ференгофі Шамиха оправдувалась зі слізьми, що вона не могла перенести туги й тому погодилась їхати.

Не їхали переважно галичани. Але не їхала й більшість наддніпрянців. Не їхав Радюк. Не їхав Петько, що прибув брудасом, покритим чиряками і без сорочки, тепер одягнувся, чищені чоботи, пумпи, сорочка, краватка, перша кляса, на малому пальці перстень, рука на клубі, поголений, ситий і задоволений. Він мабуть теж аж тепер починав жити-розживатись…

НАГІНКИ, КОМІТЕТИ

Ще поки французи виїхали, нам зробили малу прикрість, що була внесла трохи неспокою в наші проріджені вже ряди. Одного вечора зайшли з німецькою поліцією, а вже діяла цивільна німецька поліція, і заарештували Даниловича і Малюха. Вістка стрілою рознеслась поміж громадянством, яке стало побоюватись репресій, і не розуміло того вчинку. Зараз же у нас зробили нараду й вирішили, щоб вранці піти до коментанта інтервенювати. Так і сталось. Комендант був дуже здивований і обурений, хто посмів без його наказу й відома арештовувати та ще чужинців, до яких німецька поліція не мала права. Негайно їх випустили, але цілу ніч вони пересиділи в бетоновому підвалі, у них забрали годинники й гроші, яких уже не віддали.

Цей факт, а також інші, більші й менші переслідування, інспіровані виключно німцями, активізували нас, і принаглювали до організації.

Хтось давав одно розпорядження або найчастіше не давав жодного, тільки скасовував попереднє…

Неозначене ставлення американців до нас спиняло нашу організацію й зміцнювало становище і нахабність німців. Та з подій це легше зрозуміти, як так з загальних міркувань.

Щоб зрозуміти наші справи, треба спершу перенестись до Іннсбруку й зорієнтуватись, що там діялось серед українців і американців.

Як сказано було — українці утворили комітет. Комітет знайшов домівку на Аніхштрассе 4, дістав цілу кам'яницю, хоч як в Іннсбруку було тяжко з житлом. Будинок ушкоджений бомбардуванням з повітря, але в ньому можна було жити, там і жило трохи німців. Тут зосереджувалося життя й справи біля 2 тисяч українців з Іннсбруку і його найближчої околиці. Окрім того за німецьких часів існувала в Іннсбруку також українська книгарня Денисюка «Роксоляна» на Маріятерезієнштрассе й як тоді, так і тепер, вона була збірною точкою приїзджих та місцевих. Хто не довідався новин в одному місці, йшов до другого. З часом постала ще їдальня, і це було третє місце сходин.

Домівку прибрано тризубами й жовтоблакитними прапорами та національними кличами. Так, зрештою, зробили в своїх комітетах і другі народи. Почався рух. В ту пору першим завданням комітетів було випрацювати вичерпний меморіял про нас: хто ми. відкіля і чому не їдемо додому. Такий меморіял робили й у нас в Тельфсі, в основному робили ми його обоє з чоловіком. Командантові мали його вручити наші два

«Шнайдерівці» Плавець і Волчук (Філько), які були ввійшли до першого «самозванчого» комітету.

Зробили такий меморіял і в Іннсбруку та вручили майорові Торндайкові, комендантові міста. Він прийняв усе до відома та сказав: можете робити все, що незаборонене. А як робитимете щось заборонене, ми прийдемо і вас розженемо. Такі були «директиви» для комітету…

Уже зразу в управі области референтом для чужинецьких справ став американський українець з Пенсильванії Коралишин. Дуже пристійний, чорнявий поручник, в наших справах мало зорієнтований і дуже стриманий в говоренні і вчинках. Потім виявилося, що ще мало він був стриманий…

До Коралишина зразу ринув увесь народ та став липнути, як мухи до меду. Була то велика користь для нас, що він там був і що був все ж українець. У багатьох справах ми мали в нього підтримку, коли не дійсну то моральну. В ті часи повного занепаду й прострації та хаосу це був сталий пункт, на який можна було орієнтуватись.

Коралишин приходив до Комітету, оглядав все, але своєї думки не висловлював. Зате висловив її дуже виразно большевицький майор Кардашев, що появився одного дня в комітеті, розглянувся і, скликавши людей, сказав їм агітаційну промову за повернення на родіну. З. Пеленський, один з основників Комітету, що одинокий знав англійську мову, взяв його в гостроязикий вогонь дискусії, запитуючи, чи йому як журналістові і демократові можна їхати. На диво гість сказав, що не радив би, «бо не знайде там для себе духової пищі». Інші чіпали його, чому не приходять до українців українці? Кардашов був кавказцем. Коротко, він вирішив, що в тій компанії йому не виграти, й відійшов обіцяючи прийти другим разом. Чули, як виходячи з Комітету муркотів:

— Вот сволочі, контреволюція, что оні здесь понапісивалі!

Більше не прийшов, але… комендант закликав Пеленського і заявив йому, що політичної діяльности Комітетові не вільно вести, та повідомив, що Комітет не може далі існувати. Те саме зрештою сталось і з іншими Комітетами підсовєтських народів, отже і з білоруським. Тільки польський діяв на Маріятерезієн під великим білим орлом.

В той час в Тельфсі, окрім згаданої події: арешту вже наших, ми писали меморіял, перероблювали, переписували, і то тривало довго. Потім комендант, капітан, не хотів прийняти нашої делегації продовж цілого тижня. Секретаркою капітана була тельфська панночка, дочка пішлівського інженера партійного Цеч. Ця чорнява жінка зразу ж стала на службу проти чужинців. У неї

треба було зголошуватись до коменданта. Вона теж старалась, щоб комендант не прийняв нашої делегації. Щойно, коли вийшла справа з арештуванням, яка коштувала трохи страху німецькій поліції, бо їх він казав зате арештувати, він прийняв делегацію і здивувався, що не могли до нього дістатись та дав розпорядження, що ДП мають входити до нього безпосередньо, а не через німців. Це була для нас полегша й відпруга.

Коли Іннсбруцький Комітет зазнав перших потрясень, нашому жилось спокійніше. Був і в нас оцей майор. Приїхав з ним Коралишин. Здалеку вже вітав їх жовтоблакитний прапор. Вони проїхали повз, і майор звернув увагу Коралишина на прапор. Цей закликав наших людей і звелів їм негайно зняти прапор і тризуб. На тому покінчилося. Це був для нас дуже неприємний інцидент, але треба було погодитись — що демократія і свобода не для всіх…

Коралишина ми просили, щоб заступився за нас перед комендантом міста. Він пішов туди й дав йому вказівки, за якими ДП не підлягали німецькій владі, не мали бути примусово переселені до таборів, ані додому, ані виселювані з місць. Нам радив шукати працю. Та німці не хотіли приймати нікого, й тому ми просили його про втручення. Радив сидіти тихо, не політикувати. Про табори говорилось уже тоді, хто не їхав додому, той не повинен був іти до збірних таборів, що були цілком під кермою і владою большевиків. Зате американці обіцяли, що зорганізують для ДП табори, але вигідні й з повним конфортом. До тої пори вони мали жити на волі. Це все ми просили Коралишина сказати нашому командантові. Спонукував нас до цього такий стан:

Уже від'їхали усі ті, що мали їхати по своїй волі додому. Чи вони їхали дуже радо, чи менше — їхня справа. Бо мабуть їх і на батьківщині не пускали додому без перешкод. Знали ми, що французів тримають у таборі на кордоні й там їх якось перевіряють. Тримали й своїх большевики довший час, і говорилося, що бракує транспорту. Окрім оцих веселих забав, про які розказували агітатори і які були звичайними оргіями, був там політичний перевишкіл жінок чи чоловіків, нездатних до війська. Усіх інших чоловіків зараз же забирали до війська та піддавали військовому вишколові. Прийшов нарешті час, що їхали й «на родіну». Довжелезні потяги, складені з вантажних вагонів були прибрані зеленню, транспарентами і портретами. Велетенські й крикливі полотнища, так знайомі нам із дому, погрозливий величезний серп і молот, і публіка, що втративши європейський вигляд, поверталася до совєтського вигляду. Ще, правда, носили порядний одяг і «перманентки» але були розхрістані, рогнуздані й

неохайні. Часом лунав спів, часом «гармошка», але взагалі їхали мовчки.

Потім цілі місяці їхали безконечною чергою інші транспорти. Мадяри, італійці, поляки, греки, серби під своїми прапорами або під червоними. Аж до пізньої осени їхали вони з зненавидженої Німеччини додому.

Частина людей залишилась…

Тельфс не міг дочекатись, щоб виїхали всі чужинці по своїй волі. Тож рішив приспішити виїзд їх. Одного дня до полудня гучномовці проголосили:

— Усі чужинці: поляки, росіяни, українці, серби, мадяри, бельгійці (вичислювано всіх, нікого не поминаючи, щоб не викрутився тим, що про нього не згадували) мають о 2-ій год. зійтись з речами під ратушу, відкіля будуть негайно вивезені на батьківщину.

Ми почули таку милу оповістку і зараз же стали радитись, що робити. Тут нас американці запевняли, що проти волі не поїдемо, а тут такий наказ. Було ясно, що наказ вийшов від німців. То ж ми нашвидку рішили, що під ратушу підемо, але без речей і не для того, щоб їхати, а щоб боронитись від насильства. Зажадаємо «мітингу» і будемо говорити.

В призначений час, з'явились різні національні групи перед ратушею. Було може чоловік триста. Наших найбільше. Групи стояли й радилися. Двері ратуші були закриті, й тільки через вікна німці пильно стежили за нами. Постава чужинців їм не була до вподоби, бо авта не приїхали. Ніхто не виходив до нас. Ми швидко сконтактувалися з іншими групами, вибрали промовців і вирішили піти до них з домаганням, щоб відкрили залю й зробили збори. Наші представники вернулись зі згодою німців на збори. Але залі не відкривано, ніхто не появлявся, десь усі службовці зникли, навіть не було американського коменданта, усе тут сталося мабуть за його тихою намовою. Постоявши ще півгодини і порадившись, ми розійшлись.

Ухвалили ми там дві речі: поїхати до Іннсбруку за письмовим документом, який нас забезпечував би від насильства й об'єднатись з іншими групами в міжнародній комітет. Приєдналися до нас усі, окрім мадярів. Було їх яких 50 осіб. Хоч становище їхнє, як безсумнівних німецьких коляборантів, було найгірше з усіх, і хоч наказ вертатись до них безумовно стосувався також, проте вони трималися згорда із знайомим нам мадярським гохштаплерством та зарозумілістю. Бажаний нам письмовий документ ми дістали і Коралишин приїхав до нас і втрутився в цю справу.

Треба сказати, що поєднавшись з іншими народами, хоч і не

було їх багато, ми відчули себе сильнішими і безпечнішими. Було всіх кілька поляків, югославів і балтійців. Але ми вели, і вони приходили до нас, і це нас підбадьорувало. В домівці ми влаштували курс англійської мови, який провадила естонка, і почали видавати стінгазету чи там радіовісті.

Ще до цього відбулися збори, що мали на меті вибрати новий провід, бо дотеперішній був «самозванчий». Було це вже по переходах Іннсбруцького Комітету та під впливом «громадянської війни», яка там вибухнула. Тому вибір був такий, як випав. Зійшлись ми в Ференгофі. Був то «гастгоф»[58] у лісі під Гогемундою по дорозі до Шіндлерового двору. Лежав на площині серед соснового лісу. Зелень травника радувала око звикле до темного й рудого підшиття лісу. Довкруги дому сад, цвів білим цвітом. Груша хилилась через паркан і цвіла молочно, а бджоли літали бренячи. В горі височіли сніжно-скельні верхи Гогемунди. Було гарно, тепло і затишно. Народ розлігся на траві біля альтани, де стояв стіл і пара лавок. Тут, в оцьому ресторані й був цей табір: одна доволі простора кімната, в якій жили наші люди. Жили не погано. Не раз проходячи біля городу, я заходила на подвір'я й балакала з тими людьми, найрадше з одним старшим агрономом, з борідкою, його дочкою Тамарою, свідомою українкою, яка ще у Пішля брала участь в імпрезах, деклямуючи чи виступаючи в театрі, чи з її чоловіком молодим і симпатичним інженером. Окрім них і Шамо, жив там ще швець Волошко з сином і декілька робітників. Збори пройшли дуже швидко і складно: при столі засіли «свої» Квітун, Данилович, Малюх і Плавець. Один з них подав склад, ми всі затвердили і так обрано провід Комітету. Вражали дві обставини: не було там нікого з нас обох, хоч досі ми керували життям і самообороною, і друге — пасивна участь «мас», тобто східняків. Вони дивились на те трохи з боку і недовірливо.

Після саморозв'язання Комітету в Іннсбруку наступило роздвоєння. На його місці заіснувало церковне братство ім. Св. Андрея. Воно було затверджене Іннсбруцьким Єпископатом отже мало під ногами ґрунт, і не легко було його завалити. У Братстві були всі старші й солідні громадяни, отже о. Гірняк, ред. Голіян, пан Герман і багато інших. Увійшов теж З. Пеленський, головна пружина з Комітету. Братство поставило собі за мету релігійно-харитативну діяльність, придбало церкву — робило релігійні імпрези, далі зайнялось організацією шкільництва і зараз же приступило до відкриття шкіл. З часом було відкрито їдальню. Був там теж лікарський реферат, провадив його знайомий з Галичини старий емігрант Василів-Корнилів. Василів повинен був організувати амбуля-торії, з чим ми лікарі зв'язували наші надії

на сяке-таке буття. Моя мрія: забратись з Тельфсу і вернутись до фаху усміхалась мені принадним міражем. А ще до Іннсбруку, який мені так подобався з першого дня і де я хотіла б була жити.

Та того не сталось…

Таку, наскрізь реальну працю розгорнуло Братство. Все ж стереглось воно політичної ділянки, не вважаючи її своєю компетенцією. Тимчасом змінився комендант у місті, трохи людей виїхало, і Пеленський знову почав дбати про відновлення Комітету. Вже тепер такого, як ми мали в Тельфсі — міжнароднього. Це йому не вдалось, бо національні групи були великі й одна не вміщувалась в одну. Але Комітет ожив і так півлегально почав діяти. І, як то у нас є звичаєм в історії: почав боротьбу з Братством. У Комітеті громадились бандерівці, чи теж обидва напрями, а в Братстві в першу чергу католики і люди з недавнього УЦК.

Боротьба почалася з питомим галицьким темпераментом і просвітянським смаком. Злобні язики казали, що боролись не за ідеологію, бо яка і справді вона могла бути в ті часи, а за мешкання в кам'яниці. Справді кам'яниця належала Комітетові, але коли до Братства перейшли люди з Комітету, то вони вважали, що з собою повинні взяти і кам'яницю. Натомість новий Комітет, син старого, вважав її успадкованою і о батькові. У зруйнованому Іннсбруку житло було неоціненим скарбом, тож не диво, що спір за приміщення давав привід до нетолеранції. На зборах, які відбулись у половині червня, вирішено поділитись так: Братство мало суспільно-харитативні ділянки, а Комітет політичну і репрезентацію. Та боротьба не ущухала. Так і залишили ми еліту іннсбруцької громади в бою-усобицях…

МИ

Було нас троє. Чоловік, жінка й син. Найнормальніше з нас жив Філько. Коли йому закінчилась мила посадка в Шнайдера, він «впав у політику», де з перервами сидів до кінця. Але Шнайдерівська кар'єра і потім довший час його ще не покидала. Була вона не менше опереткова, як і давніше. Оце зараз по приході американців, коли вони обидва з Плавцем взялись за організацію і були в найкращій стадії випрацьовування меморандуму та почали вистоювати під дверима коменданта з метою дістатись до нього, німці вирішили позбутись їх з свого славного флєку. Певно думали, що без них українська громада не дасть собі ради. Їх покликав бургомістер і заявив, що фірма вже не потрібна, і що разом з робітниками вони мають виїхати до Іннсбруку. Таким способом вони хотіли позбутися Шнайдерівців, найактивніших і найрухливіших українців, і розрахуватись з Шнайдером. Треба знати, що все ж деяке майно в магазині було, Філько його беріг, а такий струмент, як теодоліт чи які там складові частини моторів все ж мали свою вартість. Інженер Цеч, що завжди ворогував з Шнайдером, став грати передову ролю у цьому історичному флєку (дірі) і міг тепер розрахуватись з своїм конкурентом. Тож заявили і нашим людям і комендантові, що Шнайдер був гештапівець, а вони його прислужники і комендант написав їм «путьовку» — в той час ще далі невільно було рухатись з місць, тільки за дозволом. Путьовка звучала: їдуть до Іннсбруку, але ззаду комендант написав олівцем дуже нечітко якусь нотатку по англійськи. З нею я ходила до німецького священика, що знав добре англійську мову, і ми старались розшифрувати та зрозуміти. Виходило: «там є група польських біженців» або «там є табір польських біженців». Їхати приходилось військовими автами, бо другої комунікації не було.

По нараді вирішили ми, що наші «батьки батьківщини», поїдуть, та не з родинами й майном, як цього від них домагались, а з наплечниками і то не всі, а вони обидва з Плавцем. За охотника причепився Мітельський. Мали по дорозі зорієнтуватись, куди їх везуть, якщо до Кематен, мали вискочити. Що оці два молодші вискочать, можна було надіятись, та тяжко мені було вірити, що Філько буде скакати з авта на бігу. Тож я турбувалась.

Виправа відбулась пополудні й скінчилась дуже швидко. Пішли наперед обидва молодші до штабу, відкіля їхали авта та зупинились перед вартовим і, як на русинів пристало, давай радитися. Вояк, що стояв на варті, втішився, що чує слов'янську

мову підійшов до них і запитав, чи вони з Польщі. Втішився «родаками», як дідько цвяхами, але знову не подобалось йому, що родаки не носять білочервоного тільки якесь жовтоблакитне. Розговорився і сказав, що ті авта їдуть до Кематену і відтіля, очевидно, повезуть людей додому. Та запрошував їхати. Щиро подякували вони й пішли до хати, по дорозі зустріли Філька й жартували собі з доброї «путьовки».

До Іннсбруку все ж треба було їхати і якось поладнати й цю справу і «державні». Тож вирішили їхати зайцем. Був транспортер Віч, що щодня їхав вантажним автом до Іннсбруку по товар. Брав він теж людей, очевидно з перепустками. Мали їх очевидно німці. Наші дали йому цигарок і влізли до авта серед натовпу інших подорожніх. Посідали в середині, і це їх врятувало, бо коли прийшла контроля документів то проглянули тільки крайніх (середні лягли між клунками) вояк махнув рукою з властивим йому недбальством, і авто поїхало далі.

В Іннсбруці чекала їх мила несподіванка. Окрім знайомства з Коралишиним і його предбачуваного приїзду, про що я вже писала — вони зустрілись із своїм любим шефом Шнайдером. І не в тюрмі, не в неволі, ні, а в Обласній Управі, як керівника відбудови Тіролю! Ото він здемаскувався як член Відерштандс бевегунг і тепер далі робив кар'єру та інтереси. Наші поскаржились на переслідування. Він обіцяв приїхати та зробити лад, а нашим дав дуже порядні рекомендаційні листи. Одному — що має сидіти в Тельфсі і ліквідувати фірму, а другому, Фількові — що має догляд доріг. Що Філько мав робити на дорогах — невідомо, та це не було таке важливе, як важливе, що дістав посвідку праці і перепустку на цілий місяць до Іннсбруку.

Покриті славою повернулися «переможці» додому. Так їхні жінки, як і інші робітничі родини, відідхнули: Кематен відступив від нас, а німці не мали права нас прогнати.

Шнайдер до Тельфсу не поспішав і таки не приїхав, натомість якийсь його службовець з часом приїхав і перебрав решту майна, яке і так розкрадали німці, що далі то більше, бо не було кому доглядати: Шнайдер не платив нікому і не турбувався майном. Мабуть мав іншу корову, більше молочну.

Перепустка була дуже потрібна, бо за її допомогою ми мали зв'язок з Іннсбруком, такий потрібний для нас. При кожній нагоді і потребі, а їх було безліч, можна було поїхати до Іннсбруку.

Придалась ця перепустка й для інших цілей. Коли переорганізувався Іннсбруцький Комітет, то Філька вибрано зв'язковим. Таким способом він увійшов до Іннсбруцького Комітету.

Поволі й інші громадяни, якось боком, потрапили здобути

перепустки й їздити. Спочатку їздили тільки автами, коли траплялась нагода, потім, коли вже курсували потяги, було легше. Та це стало можливим аж у червні. Тоді вже й перепусток не треба було.

Окрім Коралишина, був ще один наш опікун і помічник — кухар американської військової кухні Личковський. Цей добродушний товстун — як звичайно кухар — говорив мовою, якою говорили п'ятдесят років тому, потрапив у руки студентам, які зараз же стали вчити й освідомлювати «хлопа». «Кобзар» і інші речі пішли в рух і хлоп прозрів. Помагав студентам харчами — стояв на оселі — і потім вмішався навіть у «політику». Ото одного дня — нова «шикана»: німці прийшли на оселю і зажадали від наших звільнення помешкань. І то зараз. Було там трохи крику, бо бойові наші жінки не давались, боронячи свого домашнього вогнища, хоч і на чужині. Ситуацію врятував Личковський, що сів на авто і привіз Коралишина. Цей поладнав справу. Не лише наших залишено в хатах, але й потім викинено німців з деяких будинків, бо Коралишин провірив, що живуть наші дуже погано в підвалах та на горищах в непристосованих приміщеннях. Тож зажадав звільнення одного блоку для них. От тоді настала паніка між німцями — вони прийшли з делегацією до нашого Комітету просити, щоб їх залишили. Наші відповіли їм, що це розпорядження американської влади, але між собою радились і вирішили погодитись. Ті німці, що мали дітей залишились і оба народи зажили в дружбі.

Кольорові вояки, що стояли на оселі, віталися ввічливо зі знайомими і незнайомими, бавились з дітьми та кохались з білими жінками.

Кінець-кінцем у Тельфсі настав спокій. Дехто влаштувався на працю, інші паскували або вигрівались на сонці, й нікого не вдалось німцям викинути ні вивезти. Останній місяць, чи дві неділі жили розмірно спокійно, хоч підтягали пояса, очевидно такі, що не мали допливу харчів. Бо хто паскував, то там якось йому жилось.

Зате в інших місцевостях шаліли бурі на різні лади. Навіть в останній час ще в Пфафенгофені була формальна облава на українців, в якій брали участь окрім німецької поліції американські вояки, озброєні та енергійні. Приїздили автами і навантажували людей силоміць та відвозили до Кематен. Були то дні паніки. Пфафенгофенці втікали до нас і боронились, як могли, навіть ставлячи опір. Нас учили, що якщо нас будуть насильно брати, то ми можемо триматися дверей і одвірків і не даватись. Так вони не давались. Вивезено отже тільки декількох мадярів та кілька родин «східняків», інші збереглись.

В інших місцевостях було знову ще краще, наприклад в Ріеці, де загалом ніяких облав не було. Усе залежало від місцевих людей. В Тельфсі були при владі і за німців і за американських часів погані люди, і ми про це добре знали. Пішль і Гофман були рідними синами свого гнізда.

Коли в Тельфсі було проголошено, що перепустки можуть дістати священики, лікарі й акушерки, наш Роман став налягати на мене, чому не йду за перепусткою, мовляв, лікар у Ріецу має і перепустку й дозвіл від американців ординувати. Він так довго мене «демпінґував», аж доки я не пішла до милої панни Цеч в справі дозволу на приватну практику. Ця неоцінена дочка партійного, а тепер велика тірольська патріотка, вважала, що є ще одна особа, яку можна з'їсти. Тож зажадала від мене фахових документів. Серед них був і папір німецького міністерства внутрішніх справ, який потверджував право лікаря користуватись з свого звання. Його мусіли мати всі лікарі.

Цей документ видався їй відповідний, і побігла вона з ним до коменданта (якраз сидів там о. Квітун), кажучи, що є тут одна особа, яка має підозрілі документи, що треба її відправити до СІС. Про це я довідалась потім від о. Квітуна. Мені тільки дали карточку з адресою іншого бюра…

Якраз наступного дня я пішла до жінки Віча по бузок. Нічого не підозріваючи, з китицею бузка, ясно одягнена, я пішла до відповідного бюра. Був це покій в готелі «Гогемунде».

Коли я чекала на офіцера, що якраз переслухував — як показалось, німку — зі мною стала говорити дівчина-галичанка, що працювала в тому готелі. Стала радитись, що робити, чи їхати додому, чи ні, а при тому поінформувала, що це бюро, де перевіряють німців-наці. Я здивувалась, чому мене сюди послали. Та було пізно, бо мене закликав молодий гарний старшина. Говорив по-німецьки і поставив справу з місця так — як довго ви є в партії? Яку роботу ви робили? Яку ділянку пропаганди вели, тощо? Я хвилювалась і злостилась, заявила що я чужинка і взагалі ніякої партії і на очі не бачила, що ціле життя займаюсь лікарською працею. Після дискусії, менше або більше неприємної, мені видали папір, з якого виходило, що я була переслухана СІС. Нічого більше. Що воно означало не знаю, але перепустки мені не дали і дозволу на практику теж ні. Орднунг мус зайн! (Порядок мусить бути).

З Ромком і Фільком я потім сварилась, чого мене наганяли за чорт зна чим. Нічого мені в Тельфсі залишатись, не хочу тут жити! Оце тепер пакують мені на сумління якусь ідіотську партію, шкода що не вважають мене за якусь визначну рибу.

Незалежно від того, коли в Іннсбруку почав урядувати при

Братстві лікар Василів, мені дали звідти посвідку, що я маю право ординувати для членів Братства в Тельфській околиці. Від американського шефа уряду здоров'я дістав Василів для нас усіх дозвіл на практику за фахом. Був це поступ у відношенні до німецьких часів, коли ми не мали права вільно працювати за фахом. Все ж думка про сподівану амбуляторію світила мені за увесь час перебування в Тельфсі.

З першого дня я мріяла про переселення до Іннсбруку-Хоч і мале, хоч втиснене в гори, але ж місто, і фах, і люди, і якесь життя. Про ці можливості говорили ми багато і довго з колегою Лазорком, що під кінець війни приїхав до Іннсбруку, був у мене в Тельфсі, і ми зробили кілька проходів та приглядались до альпійської рослинности. Хоч він і лікар, та з замилування ентомолог, зацікавлений комашнею. Проте розумівся на рослинах, і ми їх розглядали, навіть мучились над означенням сольданеллі та її клясифікацією. Бракувало нам підручників. Ходили ми потім в Іннсбруку до бібліотеки вже з д-ром Фединським, щоб позичити якусь книжку, та нам не вдалось. Щойно в Мюнхені Філько дістав премилий альбомик альпійських квітів на англійській мові, і з нього я пізнала мої милі альпійські квіточки.

Єдине, що нагадувало колишню лікарку, було трохи приватної практики. Такої нецікавої, мішаної, малої. Когось ревматизм крутив, когось шлунок болів, хтось в'янув з туги по батьківщині, там знову дитина дістала пронос чи глисти. Але траплялося, що приїздили й з дальших околиць, з долішнього Інну, ті що почули про мене та добули мою адресу, давні або й нові пацієнтки. Їхня поява роз'яснювала день і нагадувала давню ординацію у Львові. Інколи зворушували мене їхні оповідання про те, як, маючи до вибору, запакувати під час утечі частину одягу чи харчів, вони рішились всетаки на «Гігієну Жінки». Так багато людей і потім держало і держить цю книжку вдома на почесному місці і не один чоловік говорить про неї з почуванням гордощів і зрозумінням справи, і не одна жінка з вогким зворушенням в очах…

Коли вони це говорили, мені здавалось, що говорять про когось, що жив колись, а тепер десь далеко, чи лежить глибоко в землі, чи може залишився вдома. То був хтось інший. І не ставалось мені легше від того, що той хтось носив те саме прізвище, що я і був колись таким близьким мені, може навіть був мною. Від цього тільки зростав бунт проти теперішнього життя і певність, що його треба якомога швидко змінити.

В той час колега з Ріецу послав кілька пацієнток, які принесли трохи харчів. Це внесло деяку різноманітність і полегшу

в харчуванні. Компот з брекв, ми їли як якийсь божественний дар, «чопд порк» — січена американська вепровина видавалась нам вершком смаковитости. Це були наші дні добробуту. А потім прийшов кусок тірольської вудженої солонини, її зразу ж поділили ми на три частини. Мій висів за шафою, і я інколи відрізала шматочок та смакувала як ласощі. Потім я взяла його з собою на дорогу і втратила, про що ще буде згадка. Це друга свиняча історія, але з протилежним змістом…

Між нашими людьми я довідалась, що у нашого кухаря можна не одне виміняти за горілку. Тож одного дня я взяла пляшку горілки, чи не останню з тих, які я дістала вдома, як лікарський приділ, і пішла до нашого друга. З типовим американцям зрозумінням бизнесу він обміняв її мені на 1 фунт кави, дві помаранчі й цитрини і маленьку пачечку сухої, недоброї шоколяди. Але я верталась від нього й смоктала по дрібці цю шоколяду й раювала. За рік чи й більше часу перша шоколяда. Я мала почування блаженства, й здавалось мені, що вже пропадуть хмарні й сірі дні і настануть інші, кращі часи і що все вернеться до норми.

Може дехто дивуватиметься моїм частим згадкам про харчі. Яка б ця справа не була тяжка в ті часи, наші люди радили собі якось краще, як ми, і по більшості не голодували. Найбільше допомагала їм в цьому вимінна торгівля та знайомства з чужими робітниками, що діставали посилки з дому як от французи, італійці та інші. Але ми не торгували і не спекулювали і не знали бічних стежок та не вміли собі нелегально роздобути нічого. Може й наша вина в цьому, бо в такі часи треба боротись за життя усіми можливими засобами. Це правіковий закон самозбереження і боротьба за харчі.

Але для нас на першому пляні спершу була фабрика й мої там справи, а потім «політика»: самооборона від примусової репатріяції. Ані «розуму» нам не доставало, ані часу. Єдине, що нас рятувало — трохи цигарок, що Філько привіз з дому та проміняв на пічку чи квасолю, його мила, м'яка й чарівна поведінка, що з'єднувала собі всіх, і мій фах.

Одначе час минав. Вже на луках Леген відцвіла генціяна, і в гайку і над потічком цвіла біла орхідея, що пахнула смерком пристрасно й потаємно. Прийшов час орхідей: рожевих, фіолетових, бордових, які я знала здому чи пізнала тут.

Вже на луки виходили ширококості жінки з косами. Кінчився червень.

В моєму городці буйно розростались помідори, іхні кущі були обсипані круглими плодами. Пахучий горошок пнувся по сітці і мав уже пуп'янки, а минулорічні гвоздики вистрілили з буйних

кущів пагінці, на яких зав'язувались пуп'янки.

До них я мала трохи ніжности й прив'язання. Ці рослини я виховала з насіння, догляд за ними давав мені дрібку радости й відпруги.

ІННСБРУК

Яке ж гарне, яке миле мусіло бути це місто до війни! Які солідні й задрімані в подіях історії оці площі, і як вони пахнуть далекими мандрівками і незнаними краями: Південнотірольська площа, Меранська, Салюрнська та інші. І вказівник — до Бреннерпасу 40 км., до Брегенцу…

Там, де колись кінчалися межі нашої уяви, коли схилені над географічними атлясами Австро-Угорської монархії, ми вивчали будову нашої батьківщини — Австрії. Великі події… похід Цезаря, переправа Наполеона…

А там поза засніженими і обмерзлими верхами Альп — соняшна Італія, за якою тужив кожен європеєць, батьківщина моїх куфштайнських приятелів, лявораторі італіякі[59]. І Форальберг і Швайцарія, до якої прагнуло серце кожного переслідуваного й гнаного. На жаль, ті часи вже давно минули. Нині тверда кордонна влада і ще твердіші закони та обмеження стримують наплив чужинців. Правда, якби Швайцарія не боронилась, то дістала б нараз кілька мільйонів чужинців.

Тож стоячи на якійсь такій вулиці чи площі, можна було мріяти про ті країни і віддаватись ілюзії, що до них з Іннсбруку можна дістатись.

Потім ви йшли вулицями австрійських цісарів: Леопольда, Марії Терези, ви проходили під Тріюмфальним Луком і знову поринали в минулі віки, що гомоніли величчю та славою світлих цісарів. А гостинниці! Оця на Архикнязя Фрідріха, де на брамі мосяжна таблиця з іменами цісарів, королів, князів, послів, державних мужів, поетів і творців з різних країн. Вони спинялись тут. Над кімнатами напис: року… король Людвіґ Баварський, року… Ґете… і т. д. Ви проходили по вузьких півтемних коридорах тихцем і несміливо. Там дрімала історія.

Містом пливе Інн. Котить свої молочнобурі хвилі й завжди гнав своїм прудким способом з гір на далекі низини кудись аж до Дунаю. Завжди бурхливий, похмурий як сердитий дідуган, він не знає жартів. Понад його каламутні води проскакують мости, які на диво не зважаючи на всі численні налети і велике знищення, залишились цілі. Вони перекидали мешканців на другий бік води, де в збочах Північного Ланцюга були предобрі сховища. В них мало не цілий рік так і жив народ.

Але при вступі на лівий берег ріки, в країну вимріяних вілл і садків, розкішних асфальтових серпентин, що ведуть на панський Гунгербург — панорама.

Увійдіть і побачите як дійсну, як живу битву під Іннсбруком,

де Андрій Гофер перемагає французькі війська. Ви бачите наче справжні гори. Ще під Нордкетте снується хмара, що зірвалась з небес і прилягла в половині пасма. І бачите місто в часи його героїчних, найсвітліших змагань з Наполеоновою силою, таке ж розкинене як нині і таке задрімане в поході історії. Рубаються кольорово одягнені вояки, тече кров падають трупи. А там з лісу скачуть кіннотчики і падають від рук хоробрих тірольців.

Казками встає історія тих часів, коли особиста хоробрість, сила й мужність рятували й підносили людину. В ті часи герої визначалися в рукопашному бою. Якби їм хтось був сказав, що колись герой кидатиме бомби на безборонних жителів міст сам схований за хмарами — не знаю, чи повірили б в його мужність і чи прийняли б його в свої ряди.

Але Андрій Гофер стоїть на горбку і з силою і спокоєм кермує баталією. Потім, як уже вийдете з панорами, де на часок забувається дійсність і заки ще підете на Гунґербург, поверніться обличчям до міста й хвилину дивіться на цісарський парк і Ренвег (дорога для перегонів). Обабіч дороги ростуть і зеленіють могутні дерева, серед зелені алей біліють молочні кулі лямпіонів, наче страусині яйця. Здається, що швидко з палат виїдуть двірські повози і елегантний світ коронованих жінок і чоловіків легким трухтиком проскочить на пишних конях широкими битими вулицями. Але палати сьогодні пощерблені бомбами, оголені. Тільки на головній брамі золоточорний габсбургський двоголовий орел, гордий і незмінний. Не скорився ні свастиці, ні руїні.

Двірський театр — як грецька святиня. Двірська каварня серед площі. А там старий парк з кремезними деревами. Пощерблені, покалічені бомбами і їхніми відламками, все ж стремлять гордо й кличуть небо на свідка кількасотлітніх подій, що плили у їхніх стіп. Оце вперше, що події не відограються там внизу, тільки на горі понад ними, несучи загладу всьому, що стояло і жило на землі. Тепер в парку і в будинках шпиталі. Бліді виснажені чоловіки на милицях без одної чи обох ніг, без рук.

І всюди купи румовиська і всюди руїни.

На Гунґербург не падали бомби. Зубата залізниця підноситься через міст і пнеться вгору. Вже понад домами, вже понад вершками дерев розцвіли акації. Крізь розкриті вікна вагону вдирається пристрасний, солодкий запах білого цвіту, що хитається в літньому вітрі й висилає пахощі в міські простори. Потім — понад соснами і смереками, потім понад лісом. Оце ви висідаєте й виходите з станції. Асфальтові дороги, запах страв, готовлених на полудень принадою смаженого м'яса лоскоче ніздрі.

Як гарно, як затишно живеться тут людям! Великі, розкішні

вілли, прегарні городи. Стрімкий терен використано якнайкраще: терасами, амфітеатрально. каскадами. Рослинність захлинається повінню квітів, різнокольорових скельних і чорноземних. Це південна стіна, і сонце гріє тут ще напровесні. Гріє яскраво, святково з гойністю коронованої володарки, малює усе на кольор цвіту й магоню. Цвітуть сади, як казка. На стінах розп'яті морелі і бросквині рожевіють, як зашарілі панночки.

Солодкі п'янливі пахощі кидають різні екзотичні кущі й дерева. Ось на кущику малі темнобордові троянди. Я бачила їх ще давно в Піщанах. З тої пори я тужила за ними. Оце в ботанічному саду я відшукала їх нюхом. Я чула досконалий запах ананасу і, сівши на лавочці, я закрила очі та впивалась ним, аж поки з чару оп'яніння винурився кущ з темнозеленим листям і маленькими трояндами. І, як звір, йдучи за пахощами вітру, я знайшла кущ загублений давно і припала до нього та цілувала листячко і пестила цвіт. О! Забутий цвіт далекої чужини! О! Згадка молодости і безмежної туги за красою й щастям!

А потім, коли я вже наситилась пахощами (і вкрала галузку з двома квітками), я підійшла до сірого невеличкого дерева, що на вітках, схожих на вербові, носило непомітний цвіт. Але пахнув він, пахнув солодко ягодами і морелями і помаранчею разом! І знову я стояла, гладила рукою хисткі вітки і у споминах шукала цього дерева так довго, аж поки не найшла його над берегом Чорного моря у Варні. Принесло воно мені привіт від його бурхливих хвиль і великого водяного простору, що кличе-вабить і тягне.

Було там багато дерев і кущів, і я ходила поміж ними й знову забувала дійсність і день з його гнобою і беззавтрішністю.

Але за вікнами і в садах були люди. Вони мали батьківщину, житло, вигоду і розкіш. Для них війна скінчилася. Вони не знали голоду, ні спраги, ні розпуки й зневіри. Вони сидять собі в своїх домах, ходять по городах, піклуються садом. Ось старий професор університету поливає свої грядки, а там лікар обходить сад.

Але ми стоїмо під їхніми домами з порожнім серцем і руками й шлунком, стисненим голодом. Місяцями ми не їмо, а обдурюємо себе. Але для них уряд стягнув харчі з цілої Европи. Вони не знали, що таке злидні.

Сидять за мурами своїх вілл, як у середньовічних замках і переходять в другу епоху спокійно й діловито.

У долині місто. Срібною лентою Інн повзе поміж горами і в'ється поміж вулицями. Відтіля, з гори він втратив свою похмуру бурість і став сріблисто-синій, як кожна річка. Якби він був такий і насправді! Мостики стались малі, як хлоп'ячі іграшки, що зберігаються звичайно в скриньці. Так і нагадує Іннсбрук з гори

цю скриньку. Якомусь великому хлопцеві розсипались кубики в цій скриньці. Вправді вежі стоять на місцях і дерева поміж ними, але кубики будинків порозкидані, пощерблені. Гей, коли вони потраплять зібрати їх і скласти знову в солідне, спокійне й поважне місто, якого назва пахне далекими мандрівками і безжурним дозвіллям?!

Відвертаєте очі від міста до гір, що напроти сяють снігами в яскравому весняному сонці. Там могутній «Престол Тіролю» з тридільним вершком купається в срібних хмарах, що встають із снігів і льодовиків Гросгльокнера чи Гросвенедігера і пливуть легко й пухко по розіскреній синяві. Як пажі, вони приклякають біля престолу і тримають у руках синю прозору шату весни. Тої, що тут на теплих збочах розсипала скарби, а там ще не зачалась під небом і хмарами й сонцем. Налюбувавшись, відвертаєте очі, повернувшись, дивитеся на Гафелекар, в якого частині стоїть місто вілл, Гунгербур. Линвова залізниця перекинулась сталевими міцними линвами по високих стовпах і побігла вгору. На ній хитаються вагонетки, як кошики, і несуть туди американських вояків. Тепер вступ цивільним заборонений. Але я була там восени, як зривався перший північний вітер і ніс перший сніг. Знаю, що під вершком стоїть розкішний готель Сеґрубе з прекрасною терасою, мінеральними купілями (2700 метрів височини) і повним люксусом. Про те все розказують великі реклямові афіші, що оповідають казки минулого. Алеж і тепер є там те, чого ніяка війна знищити не може: безсмертна краса природи. Білосніжно й разом з тим гаряче від сонця, що опалює на бронзово.

І ще вище, майже на самому верху, теж готель і ресторан. Від нього вже йдуть пішки на верх, відкіля широчезний препишний вид на гори Карвендель, дикі і наїжені скелями, і на всі інші оці ланцюги. Заворожений світ скель. Мабуть у день творіння вони завмерли в божевільному русі й корчах землетрусів, коли ще земна покрова тоненькою верствою плавала над плинним ядром і морщилась, як складки коло очей під час сміху.

Разом із подивом цього нового, іншого світу — опановує сум і пригноблення. Мертвота, тиша і пустка будять жаль за життям, тугу за заквітчаними долинами, усміхненими лагідним теплим усміхом молодої, що вертається з вінчання. На голові стрічки й вінець і лелітки, а там гапти, цвіти-оксамити, мережані-вишивані, золототкані. На ці долини глядять суворі монахині в бурих каптурах та білих рясах, з-під яких тільки виглядає край зеленої спідниці, прибраної скромною вишивкою. Це гірські масиви, задивлені в небо й заслухані у неземні хори й архангельські гімни, які десь високо в синяві колише етер. Або бичують їх бурі,

шмагають снігові, плачуть вони покутними дощами-сльозами, плачами земледалекими і неповинними.

Це світ гір, а там світ долин, що притулився до Інну. Із скринькою кубиків: Іннсбруком. Містом, що стало серед потопу Араратом. Туди збіглись усі, що втікали від страшних хвиль із заходу й сходу, з півночі й півдня. Що ж роблять вони тепер?

На вулицях рух. Це поворотна хвиля, що складається з усіх — іннзбручан, різних німців, чужинців, тих, що вертаються і тих, що залишаються. Жителі міста вертаються потроху з сіл. Хто має до чого. По вулицях їдуть вози з меблями, такі характерні для всяких рухів людности малі ручні візки, і все, що може їхати. Звозять і розвозять різне манаття. Обличчя тупо похмурі, на них сліди великої втоми й хвилювань, смертельної тривогу й постійної втечі.

Різні роди німців — їдуть і йдуть у різні сторони. Одні були втекли, других евакуювали. Стараються їхати в різних напрямках, шукаючи шляху додому. Багато з них не має нікого дома. Усюди повно молоді. Це воєнні поворотці. Чоловіки подекуди в уніформі, вже понищеній і занедбаній. Інші в цивільках, які ще не сидять на них звично. Жінки. Молоді, що теж досі носили різні однострої найчастіше штани, повернулись з військової служби. Повитягали якесь жіноче лахміття. що переспало цілу війну у шафах, і одягнули. Лежить воно на них незвично, майже несміливо. Де-не-де зустрічається «пані» у елегантному одязі з мальованими нігтями й губами. Її «панійство» трохи підозріле, а одяг теж не першої моди. Бо й яка мода була під час війни? Усі вони сидять в ресторанах за порожніми тарілками, за переповненими столами і чекають терпеливо на щось, якесь пиво, чи воду. На їхніх обличчях теж втома й розгубленість. Не знають, як прийдеться жити й що робити. Так якби сьогодні вернулись з далекої дороги.

Скрізь і усюди неясність, непорозуміння і втома. З-під великого тиску війни стрибок у порожнечу. Великий брак напруги.

Але є хтось, що має й напругу, й стремління, й програму. Він один з усіх знає, що треба робити, як і де. І, що глухіше залягає в серцях переможеного народу зневіра, то голосніше говорить він, та настирливіше править свої кличі й обіцяє те, чого бракує, чи скоро забракне всім:

Працю й хліб!

На головній вулиці, напроти майже єдиного ресторану, де можна зайти цивільним, величезний чорний серп і молот на кривавій плахті. Над ним напис:

КПЕ — комуністична партія Австрії. У вікнах великого

льокалю і на стіні будинку великі афіші, такі нам відомі з дому. Тільки ж тематика трохи інша. На початках нагінка на свастику й фашизм. Малюнки свастики, з якої вибухає вогонь, робітник, що йде в кайданах чи зриває їх, в залежності від потреби, жахіття концентраційних таборів, великі числа про радянську продукцію і добробут.

Велика стінгазета усе це розказує й ілюструє числами й фактами. Гучномовець подає, що деякий час, комунікати, заклики, вказівки, між ними заклик до чужинців вертатися додому. Між ними заклик до австрійців вступати в лави компартії. Так, вони знали що робити, знали за всіх нас.

Стають групами й гуртками, слухають, читають, думають. Білий і кольоровий американець їдуть своїми автами, жують гуму і з цікавою наївністю спостерігають Европу. Вони не принесли з собію ніяких кличів, ні програми. У них демократія. Не дуже вони розуміють, в чому тут справа.

Як би не було, небезпеки комунізму не бачать і нею не цікавляться. Між тим усюди по селах і містечках з'явились уже комуністичні осередки, на стінах стінгазети й афіші та червоно розмальовані скриньки, куди можете кидати свої побажання, записи і… доноси. Як дома. Там за Дунаєм, Вислою, Збручем і Волгою.

У церквах, що ще залишились по днях заглади, відкриті двері й правляться Богослужби. Народ дякує Господеві за закінчення війни й просить про рятунок. Тепер уже вільно. Тепер ніхто за те не каратиме. Вже тепер на свято Божого Тіла піде велика процесія. Щасливий тіролець дістане те, що забороняв Гітлер: процесію, спів і релігійну свободу. Кожній церкві, кожній секті свобода.

АМЕРИКАНЦІ ВІД'ЇЗДЯТЬ

Відносно тихо було в Тельфсі в останні дні червня. Чужинців не вдалось позбутись, і єдиною атракцією тірольців було майже щоденне арештування когось з наці. Окрім того існував наказ німцям виїздити з Австрії.

Німців вони ненавиділи. Здавалось, що це стара закорінена ненависть, може подекуди штучно підтримувана. Оце тепер німці опинились на рівні з чужинцями: їх гонили. Чи так щиро, як нас, не знаю. Але вони дуже нарікали. Дістали вони наказ зібратись в одному місці, й не дозволено їм взяти більше як 25 кілограм речей. Все решту мусіли залишити. Був це безперечний удар для людей, що, найчастіше, мали рештку майна з вибомблених домів. Їх звозили до табору в Куфштайні й відтіля відправляли додому. Везли на відкритих автах без огляду на погоду. Було серед них велике огірчення, й від такого виїзду не один старався боронитись. Всі вони тепер, очевидно, були проти Гітлера й його режиму.

Незалежно від Кематену, де був більшовицький репатріяційний табір, був ще другий табір в Ляндеку. Туди вже возили чужинців. Усіх, які були. Але українцям вдалося там зразу ж захопити владу, бо їх було найбільше і якраз найінтелігентніший елемент. Був там і театр Блавацького і цілий ряд наших львівських інтелігентів. В червні був організований цей табір і навіть раз в Іннсбруку я зустрілась з лагерфюрером — так ще на німецький лад називали керівника табору — він дуже хвалив життя в таборі. На ті голодні іннсбруцькі часи, коли до ресторану треба було прийти пів до одинадцятої, найчастіше треба було стояти в черзі, щоб потім дістатись до середини й з'їсти там ложку брукви — не було навіть картоплі — з якимсь коржиком з яшного борошна й одним листком салати, — він привіз з собою канапки з яйцями і шинкою, шоколяду, кекси. Нам це видалось нечуваним добром. Він хвалився, що п'ють тільки справжню каву й чай і дістають американські пачки з усіляким добром. Пеленський дуже вчасно зрозумів потребу таборів, намовляв людей іти до табору та клопотався в американської влади про стаборування українців. Ми, інтелігенція, привиклі жити на волі й обізнані з горем таборового життя за Німеччини, все ж зі страхом і неохотою думали про табори й не розуміли потреби таборів.

Здалеку ми зачували, що в Мюнхені й в Авґсбурзі є великі табори. Головно останній вважали за централю українства, і туди звертались очі не одного з нас, тим більше, що з самого початку

ходили в нас глухі вісті, що Тіроль віддадуть французам. Про те я навіть говорила з Дідіє, і він підтвердив цю вістку. Та не хотілось вірити, щоб американці добровільно покидали такий гарний закуток, де можуть для своїх людей мати прогулькові, туристичні місця. І тірольці мріяли про поворот часів туристики й спорту, про міжнародніх гостей і річки золота чи долярів, які попливуть до їх кишень. Тож і тірольці з похмурою міною відкидали думку про таку зміну, та й мали чого. Американці не брали нічого, часом — яку корову чи свиню, але французи годувались виключно з місцевих засобів. І французи були їхніми ворогами, з якими тірольці воювали зброєю, як показувала панорама битви під Ісерберґом. А американці були тільки гістьми.

Чули ми теж, що українці сидять масово на селах Кавфбоєрщини в Баварії, і в ті околиці мав вибратись Філько.

Між тим літо їхало на гарячому альпійському возі. Сонце гріло, і кожен з нас був кольору стиглої морелі. Тільки шкіра на нас поморщилась, як на оцій самій морелі, коли надто влежиться. Правда, я вигрівалась багато на сонці і майже щодня запалювалась біля моєї кринички, пила з неї воду, й прилігши до стіп Гогемунди, розказувала їй мою журбу і скаржилась на пустку днів беззмістовних.

Тож вирішили ми в першу неділю червня піти прогулятися на Гогемунду. Як і завжди, а в ті часи найбільше, я керувалась предчуттям. Я мала враження, що на гору треба піти якнайшвидше, в противному разі зовсім не підемо. Незабутнє враження залишилось мені з прогульки і чар гір на ціле дальше життя.

Помандрувало й за океан.

Два дні після повороту з прогулянки Філько поїхав до Іннсбрука на засідання Комітету. Було вранці, й я йшла до оселі. Проходячи біля домів, я бачила, що люди чогось з великим зацікавленням кидаються до газети, читають її дуже швидко й хапаючись. На обличчях у них появилась журба й неспокій. Підійшовши до групки людей, я прочитала:

На підставі договору французи займають Тіроль, американські війська відходять до Баварії і Зальцбургу.

Не хотілось вірити. Все ж так було. Тут не було сумніву. Журились тірольці і мотали головами. Вони так вірили в американців і своє майбутнє під їхньою владою. Оце приходив ворог.

І я зажурилась. Не було в мене довір'я до того народу, і я відразу вирішила, що треба їхати. Тільки ж як?

Вже того самого дня вранці від'їхали кольорові. Вони їхали вдосвіта і з поспіхом. Нашим людям пропонували, що заберуть їх

з собою. Але ж ніхто не був приготовлений до від'їзду, усе прийшло нагло. На виселку між нашими людьми було занепокоєння і журба. Кожен боявся французів і як комуністів і як приятелів наших ворогів. Усі думали про виїзд. Але ж це належало до тяжких справ. На подорож треба було перепустки з Іннсбруку.

Увечорі приїхав Філько теж помітно схвильований У Комітеті повне розгублення, ніхто не знає, що робити. Американські бюра ліквідуються, американці від'їїздять. Ми склали нашвидку раду, що робити. Голоси виглядали так: я — безумовно їхати, Філько — як хочеш, то можемо, і Роман — тут тобі добре, маєш хату й трохи молока, сиди не рипайся. У висліді моє безкомпромісове становище перемогло, і Філько наступного дня поїхав по перепустку. Дістав він її з великими труднощами, просто стягнувши Коралишина з авта десь за замкненими дверима б'юра, що вже зліквідувалося. Американці казали, що цілий Іннсбрук хоче з ними їхати.

Між тим були вже такі, що мали перепустки, поїхали до кордону й вернулись ні з чим, мовляв всі перепустки недійсні. Тож і ми вислали Романа на розвідку. До кордону було від нас яких тридцять кілометрів. Дорогу зробив він за один день і прослідив обидві можливості. Від вояків на кордоні довідався, що перепустка добра й запрошували його завтра приїхати, обіцяли, що пустять. Але в СІС, куди його спровадили поговорити, сказали, що ні…

І хоча громадяни, що до мене заходили, впевняли мене, що імпреза не вдасться, ми все ж готовились поспішно в дорогу.

Я пішла до містечка шукати можливости перевезти пакунки військовим автом. Але всі військові авта їхали швидко, не затримуючись, були то вже з останніх. Ніде вже їх не лишилось. Ще мене послали до Пішлевого палацу, де стояла санітарна частина. Перший раз я була в розкішному городі й розкішній віллі Пішля. За високим муром над потоком лежав цей райський куток, повний дерев і кущів, з теннісовим кортом, плавальнею, різними квітяними луками і клюмбами. Вартовий пустив мене на подвір'я, гукаючи здалеку: «Кептен Стоун! Кептен Стоун!» По кількох мармурових сходах я ввійшла до розкішної залі з бронзовими статуями, килимами й квітами. На хвилину подумала про Пішля — і як то він себе почуває десь на праці в таборі. Капітан Стоун, молодий білотілий і пухкий жидок з міною Аполлона винурився якраз з купелі й вийшов назустріч мені, покритий крапельками води, одягнений в купелеві штанці. Зворушлива нев'язаність. Я розказала йому моєю мученою англійською мовою, що я хочу, але він сказав, що їдуть до

Зальцбурга і пакунків не можуть взяти. Так скінчились мої відвідини в віллі Пішля.

Супроти того Філько замовив Віча, обіцяв йому подвійну ціну, як звичайно за таку туру, і ми готовились на неділю 6 липня в дорогу. Усе це діялось дуже швидко: продовж тижня — зміна займанщин, роздобуття документів, спаковування й від'їзд. Пакували ми майже цілу ніч і були дуже змучені, перехвильовані, перенапружені. Все ж, щоб не було, я не хотіла так нічого в житті, як покинути Тельфс, я не могла дати себе вбити гнобі його беззмістовних буднів і сіряві його безнадійних днів. Я не могла дати себе привалити цим горам, що з цілою вагою давили мої нерви. Ні, ні! Я не могла! В мені жив постійно бунт і стихійна, спадкова, тяга вдаль. До міст многолюдних, до плідних піль, до простору, до життя!

Так колись будилась туга у кочових народів. Брали тварин, своїх жінок і йшли походом у невідоме. В погоні за сонцем, що западало в океан.

Але в мене була ще одна, куди важніша, істотна причина: коли Філько опускав Відень шпиталь написав мені про його стан, який окреслив як безнадійний і закінчив — «той чоловік є втрачений і його смерть це питання дуже короткого часу». Я бачила, як він марнів і нидів, як одяг з нього повисав, і знала, що терпів від сильних болів голови. Кожен день ніс його назустріч смерті. Від років так було й, ця загроза висіла наді мною, як меч. Я мусіла тепер найти місце, де він міг спокійно померти, знаючи, що я маю працю, яка забезпечує мене й дає мені змогу опікуватись сином: допомагати йому покінчити студії. Що могла я зробити тут у малій гірській оселі, де не було й мови про працю? Неспокій гнав мене, гнав до міст, до людей, там де могла я найти для нас обоїх з Романом можливість прожитку, а для мого найдорожчого приятеля, найліпшого подруга — спокійну смерть.

Тож я наглила на виїзд, не дивлячись на всі небезпеки, труднощі й можливу невдачу.

ШЛЯХОМ РИМСЬКИХ ЛЕГІОНІВ

Була неділя. Ми обоє товклись, як навіжені, в'язали коші, забивали скриньки, син пішов у село, прощатись із знайомими. На те ми не могли собі позволити. Та й нашим звичаєм не жили ми близько ні з ким, тож ні за ким було й жалувати.

Біля 11 години заїхало авто й тоді на очах публіки, що виходила з церкви (якраз українська Богослужба закінчилася), ми вантажили свої речі. Ніхто не сказав нам доброго слова на дорогу, ба навіть не вийшли до нас. Усі, зрештою, вважали, що й так не вдасться ця поїздка і що ми вернемось.

Старі прощались з нами ввічливо й запрошували приїхати до них під осінь, як мої помідори будуть зріти. Ми сказали, що вернемося, щоб кімнати не віддавали — так на всякий випадок. Примістились на пакунках і швидко виїхали на закрут, куди я так часто ходила, шукаючи втечі з тісноти, в якій доводилось жити чотири місяці. З полегшою я дивилась, як зникали вежі костела, що щодня дзвонив тричі, доми, в яких не було прихильности, й люди, з якими мене ніщо не в'язало. Коли я глянула на комини фабрики, щось здавило мене біля серця. Це зривалась остання нитка, що в'язала мене з тим місцем праці, де я була так коротко, але залишила там добрий кусок серця.

Потім авто стало спинатись знайомими нам серпентинами вгору. Виїхавши наверх, ми не взяли ліворуч, як на Гогемунду, а праворуч, як до села Мезерн, що лежало на грані пасма (1.100 метрів височини). Це тут де напровесні цвіли крокуси. Цілий час ліворуч ми мали Гогемунду, гора стриміла своїм тяжким масивом і ще тепер погрожувала не випустити нас. Куди авто не їхало, вона була завжди близько — чи то ліворуч, чи за спиною. Об'їхати її було тяжко, й минути не легко. Була як призначення, як фатум.

Оце ми в селі з великим гарним готелем, з верандами. Сюди приїздило завжди багато туристів і людей, що потребували відпочинку й здоров'я. Перед лицем двох велетнів-гір вони грілись і віддавались лінощам. Тепер було там, як і всюди, повно біженців з різних сторін, очевидно німців. У долині глибоченна жолобина, це долина Інну і ще раз Тельфс з його коминами і вежицею. Але вже останній раз. Проїхавши через Мезерн, ми опинились на узгір'ї, що становило новий світ. Той світ лежав на 600 метрів вище від того, де ми досі жили. Просторі полонини, на яких розкинулись села й містечка, як от Зефельд. Був липень, але сад ледве відцвів, а на луках цвіли квітки, які вже давно в Тельфсі відцвіли. На городцях ледве вилазила городина, а салата, яку ми вже в Тельфсі їли два-три тижні тому, мала тут по два листочки.

На авто сіли по дорозі ще якісь прохожі. Один з них віденець розказував з гумором, що він втратив під час війни. Коли запитав мене, що ми втратили, я відказала: у нас украли батьківщину. Де їдемо? — кудись до міста. Насправді ми мали перепустку до Мюнхену. Та знали, що місто під час війни дуже пошкоджене і ледве чи вдасться там приміститися.

Було дивно, як мало слідів залишила в цьому гірському світі війна. Все ж були це околиці дуже сильно бомбардовані в останній час, і нам здавалось, що там немає ні хати, ні людини. Між тим усе стояло собі мирно і гарно і Зефельд — містечко клінік і шпиталів — дрімав собі на своїй полонині дрімотою закиненого в гори містечка. На стінах домів помальовані стояли святі з Євангеліями і сивими бородами, Матір Божа з Дитятком на руках і з усміхом на обличчі. Улюблений образ Христофора: міцної людини, що несе через ріку Дитя, що держить земну кулю в руках, такий знайомий з стіни готелю Цур Гогемунде в Тельфсі, зустрічався і тут так часто. Тірольці радо живуть в домах, яких стіни прибрані образами, переважно святими. І треба сказати, що де-не-де були дуже добрі і по-мистецькому виконані картини. Завжди германські типи: біляві міцні люди, повні жінки, старий німецький одяг і тірольські кольори: червоне, синє й біле, — рододендрон-альпенрозе, ґенціяна і едельвайс. Бували й історичні картини, на касаркях головне, баталістичні, приїзди якихось королів чи вождів, святкові, національної події. Великі, червоні хрести значили ще нині дахи лікарень, розкішні вілли цього туристичного колись містечка, повні хворих, інвалідів. Довкруги містечка вершки гір, які тут так змаліли. Навіть Гогемунда видавалась на половину нижча, а її вершки з цього східньо-північного боку зовсім інакші.

З Зефельду бігла дорога серед полонин, покритих буйними травами та вела до села Шарніц. Що ближче до села, то зникало почування полегші, його місце займала журба й тривога. Близько кордон, з ним невідоме.

Шарніц мабуть ще вище лежав, як Зефельд. Тут уже на горах мало було сосон і зараз же — жереб та каміння. Село над річкою Ізар. Вже ми були над новою річкою. Вона не була велика, але котила швидко свої синьо-молочні хвилі до Дунаю. Вилась тіснинами попід гори, випливши десь під пасмом Гогемунди. І знову церковця з гострими вежицями і знову ратуша, розмальована гербами, як і в Тельфсі, і помальовані, огрядні доми. І кордон. Здалеку видно рампу й напис: Стоп!

Так ми й зробили. Молоді вояки пізнали Романа й радо з ним вітались. Перепустка й ми були «о кей», але в справі речей звеліли нам піти до СІС. Молодий, стрункий старшина поставився

до нас неввічливо. Заявив, що перепустка недійсна і пустити нас не може, що ми як чужинці повинні їхати до Іннсбруку до табору, відкіля нас відправлять, куди треба. Зокрема не подобалась я…

Не помогло переконування, що перепустка видана за всіми вимогами влади і стверджена іннсбруцьким СІС. Зокрема авто не мало права переїзду через границю, це правда.

Ми вернулись до границі й стали радитись. Оці вояки порадили нам, щоб пакунки скинути перед границею, авто відпустити і якось собі потім порадити. Заявляли — для нас перепустка добра, для СІС ні. Що було робити? Вони погодились пустити Романа на другий бік. Там Роман мав знайти фіру, що забрала б речі. Лежав там Міттенвальд, містечко, де жив мій колега д-р Домбчевський, який мав свої коні. Це Роман ствердив під час поїздки велосипедом і договорився з лікарем, що допоможе нам в разі потреби. Тож ми розраховували на цю допомогу, ще розважаючи в Тельфсі про труднощі й вимоги дороги.

Пакунки ми скинули за границею та стали чекати Романа, що на велосипеді поїхав до Міттенвальду. Його не чіпали ні СІС, ні вартові. Вони здружили з ним з першого разу, клепали його по плечах і пускали через границю.

Чекали ми з дві години на палючому сонці, стало братись під вечір. Неспокій, що зразу був загніздився в мені, ріс. Я боялась, чи хлопця не затримало СІС. Надто довга його відсутність непокоїла. Тож я вирішила піти в тому напрямі, може якраз побачу його біля СІС.

Коли я стала доходити до будинку тієї установи, вже заздалегідь з ганку побачив мене на дорозі цей старшина. Був очевидно поінформований про наші пляни і чекав, що з того вийде. Затримав мене і накинувся з гострим криком, мовляв, він не дозволив нам їхати і не дозволить, іти невільно. Я сказала, що вартові мене пустили, та це тільки збільшило його злість. Я вернулась дуже схвильована. Тепер становище ставало прикре: ні сюди, ні туди. Пакунків стільки, що нічого з ними вдіяти, транспорту жодного. Швидко ми порадились, і Філько став перекидати пакунки через границю назад. Були то тяжкі скрині з книжками, посудом, лікарським приладдям. Якийсь чоловік помагав йому на наше прохання. Я упросила когось піти до села по фіру, щоб звезла кудись: в сусідстві була господа з великою стодолою. Їзда не далека але треба було мати чим. Я сиділа на клунках і обганялась від вояків, які старались добутись до них. Схвильовані, покриті потом і пилом, ми з трудом звезли до стодоли «Цур Травбе» свої речі. Коли ми зупинилися в стодолі, трохи відпочили. Тепер можна подумати, що далі. Дуже

неввічлива господиня відмовилась прийняти нас на ніч — немає місця. Тож пішла я від хати до хати проситись. По багатьох проханнях нас прийняли власники готелю «Цум Адлєр» та примістили у якісь комірчині. Усе зайнято для біженців. Зрештою в подібному становищі опинились чимало німців, які так як ми приїхали з перепусткою на кордон і яких не пустили. Одні стояли з своїми автами при дорозі й «кампували», чекаючи на щось, другі чекали в хатах, інші від'їздили кудись. Та ми мали багато пакунків, усі не тільки дивувались, але й сміялись з нас.

Коли ми вже були приміщені, приїхав Роман з фірою. Фіра поїхала з нічим, а мене він лаяв, що я непотрібно «швендялась», що якби не я, все було б добре. Обидва чоловіки, здавалось, бачили причину не успіху в мені та в моїй білій шапочці — наче б не знали, що сказав старшина з СІС.

Що ж робити далі? Вертатись до Тельфсу я ніяк не хотіла. Становище було невідрадне: не усміхався мені захвалюваний «дах над головою і молоко». Краще вже до Іннсбруку. Але куди, до кого? Ні, ні! не туди дорога! Проте: як же далі?

Заснули сном крайньої втоми з вичерпання так фізичного як нервового.

Вранці ми вирішили таке: Роман мав прослідити другу дорогу вже тепер на «зелений» кордон. Цю дорогу знав він з поїздки велосипедом. Від німців ми чули, що туди пробираються ті, що їх не пустили через Шарніц. Але в нас стільки речей…. Кожен мотав головою. Я мала їхати до Зефельду, де було ще якесь СІС, якого печатка мала більше значення як Іннсбруцького. І знову Роман поїхав собі преспокійно через границю, а ми чекали. Була в Шарніц залізнична станція Міттенвальдбан, і потяг їхав по полудні о 4 годині.

До обіду я була вільна. Філько договорювався з господарем про приміщення пакунків, якби ми взагалі не могли нічим і ніяк виїхати з ними. Потім ми обоє розбіглись по селі шукати транспорту. Коні були в полонинах при сіні, договори з людьми йшли тяжко. Тож бігали ми за кіньми і за бензиною безуспішно.

В міжчасі через кордон був великий рух: їхали американські війська до Баварії, чи далі. З ранку до ночі гуділи особові авта з елегантно одягненими старшинами. Були і ті, з червоними зорями, і на місці, де американці пишуть імена своїх любок, був клич: пролетарі всіх країн, єднайтеся! Клич могутній і грізний. Вони їхали собі через кордон значно легше й вигіднійше, як у себе дома до котроїсь з союзних республік. Навіть їх не спиняли, навіть паперів не жадали.

Разом з відходом американців приїхали французи. Це були також «кольорові»: смагляві марокканці й альжирці. Вони стояли

на залізничній станції. Були зовсім не схожі на американців! Цілком байдужі, задумані сини пустині. Білий завій понад смаглявим лицем, що інколи носило сліди шляхетної краси, часто гостра борідка. Нагадувались оповідання про дивний і часто грізний мусульманський світ. Вставали в спогадах образи, знайомі з казок Тисячі й одної ночі.

Зі станції лунав пустельний плач флейти. Одноманітний, гостротоновий і тужливий. Навколо стояли оці вояки, похмурі, байдужі й заслухані в музику своєї батьківщини. Їм доводилося дивитися не на пустелю, розіскрену сонцем, а на тисячометрової висоти гори. Такий чужий і далекий був для них цей світ! У них не було навіть тієї хлоп'ячої цікавости, яка була в американських вояків.

Одяг цих вояків був старий і знищений. Про бензину, за якою я до них ходила, вони й не думали: не було.

Пополудні вернувся Роман з вісткою, що через Льойташ можна їхати зовсім добре, кордону ніхто не береже, і їдуть туди усі, кого не пустили на Шарніц. У лісі є дорога розірвана мінами, і через прірву треба перенести клунки. Він навіть договорився з носіями. Там зорганізована ціла переправа, і всі без труднощів переходять. Віддалення таке саме, як і до Тельфсу яких 30 км.

Що робити? Їхати? З такими речами? Роман запевнював, що все піде. Все ж не хотілось вірити, що одну дорогу пильно стерегли, а другу і зовсім ні, хай вона й пошкоджена. Все ж ми вирішили ще спробувати справи у Зефельді. Мала їхати я. Алеж потяг їхав в одну сторону, а в другу — 11 кілометрів пішком. Роман поїхав потягом, але взяв з собою велосипеда.

І знову прийшлось чекати. Нерви перепружені, втома брала верх. Були ми в пустці, без дому й дороги. Так недалеко був Тельфс і хата, щось шептало несміло. Але я гнала його рештою сил, останками опору.

Вже під вечір я пішла в напрямі Зефельду. Йшла між сіножатями, на яких гребли сіно, порожня і вбита. Часом здавалось, що постійні докори — пощо було «швендятись» не позбавлені рації. На оборону від них я мала тільки одне: не можу довше! В останній час в Тельфсі я вже стала така нервова, що не могла спокійно говорити, і між мною й чоловіками були не раз непорозуміння. Я ненавиділа миски, ложки, ненавиділа хату, ненавиділа Тельфс. Я мусіла йти кудись, де люди, фах і життя.

Серед моїх похмурих роздумувань я й не звернула уваги на авто з «Мілітері Говернемент», що проїхало біля мене. Щойно коли спинилось і вистрибнув з нього Роман, я зрозуміла, що діється — очевидно з його розповіді. Отже у Зефельді не було вже ніякої американської влади і ні з ким було говорити. Натомість

він знайшов газогенератор, і той має нас відвезти до границі через Льойташ. Якто, нині? Так зараз!

Що потім настало — був це так званий плян божевільного. Це було поспішне вантаження на авто і ми біля 7 години вечора покинули Шарніц. Поворотна дорога через Зефельд і повз Гогемунду. В заходячому сонці гора стояла величня й тяжка та широка. Розсілася як квочка, і до неї притулились малими курчатами інші гори. Ясне синє небо й сонце, що клалось спати за Гогемундою. Я вітала її без радости. Я питалась: невже її таки й справді не можна покинути!

Генератор пахкав поволі під гору. Ми виїхали в чудовий край — на північний захід від Гогемунди. Буйні смерекові ліси, вологість північних альпійських збочів і краса пралісів на них. Це не оці сухі соснові, що мучили мене в Тельфсі. Тут були квіти, афини, птаство. І запах смерек і ялиць, що нагадував Карпати. Дорога крутилась раз лісом, то знову долиною ріки, цілий час обходячи Гогемунду. Аж доки не ввійшла в Льойташ. Останнє село під кордоном було довге-довжелезне, було й «обер» і «нідер» і хто його зна яке. З висоти підніжжя Гогемунди входилось тут в яр і на луки. Нагадувало чимось якесь з наших гірських сіл. Тільки ж огрядні тірольські будинки й високі гори понад селом говорили, що це десь у чужині. Але село, закинене далеко від світу, схоже було на якесь Волосате, село на Бойківщині під Закарпатським кордоном.

На американській стійці — мурини. Виглядають з хати і, побачивши вщерть навантажене авто, сміються широко, добродушно. Їхні пащеки на лискучих чорних лицях — одна радість. Малі очка так і сяють з оцієї «виглянцованої» морди. Страх перед цією стійкою тримав мене в напрузі цілий час і навіть не дозволяв захоплюватись справжнім чаром цього вечора серед великої краси краєвиду. Проте ніхто нас не займав, і ми, вкінці, покинули село та в'їхали в ліс. Ще по дорозі взяли ми носія, молодого хлопця, якого батько мав ще надійти, бо був у полі. Було вже сіро, як ми опинились у лісі над прірвою. Скинули речі, розплатились з шофером і стали переносити.

Ще в сутінку видно було цей фантастичний краєвид. Доріжка звивалась у збіччя гори. Стрімко й майже рівною стіною спадало воно в глибочезний яр. На дні яру молочно-зелений потік проривався через скелі. Він був так глибоко, що здавалось наче його вода зупинилась. І шуму не було чутно. По той і другий бік потоку стояли покриті густим смерековим лісом гори. Узбіччям однієї бігла дорога. В одному місці мінами вирвано глибоке провалля і дорога обсунулась у прірву. Все ж попід стіною залишилась вузька стежечка, якою міг пройти пішоход. Тією

стежечкою ми стали носити клунки. І добре було, що була ніч. Зоряна літня ніч, видна настільки, щоб не сковзнутись у прірву. Бо за дня було б страшніше йти туди, бачачи розкриту пащу від вибуху міни й стрімку стіну, що летіла просто в глибінь яру. Десь до години 11 ночі ми перенесли все через прірву та готувались на ніч у лісі. Ходити вільно було тільки до 10 години вечора. Вранці прийдеться везти цей крам фірою. Та це завтра. Сьогодні перед нами ніч у лісі, на кордоні. Хочби ж за дня були! А це ніч. Воєнний час і кордон.

Проте не було іншого способу, тільки сидіти тут до ранку. Тож ми розклали на дорозі сітки з ліжок, з мішка видобули ковдри й подушки й так зробили нічліг для нас обох. Роман хотів спати — як на прогулянці: хвоя, на землі. Цю хвою казав мені рубати ножем, коли носив клунки, і я трохи намучилась при тому, тим більше, що була ніч, і я боялась ступити поза дорогу, щоб не полетіти в провалля. Але він був тепер комендантом, увійшов з розмахом у свою ролю, вивчену досконало в пласті й наказував. Ми старі корилися без слова протесту, хоч як нам видавався божевільним цей ескапад. Розумна людина не їхала б з речами попід ніс сторожі на зелену границю і не сиділа б поночі в лісі. А що як вночі хтось повбиває нас та пограбує? Ніхто і знати не буде.

Позаду нас стояло велике колесо з каблем. Під його охороною мав леговище шеф цієї виправи. Для нього це була розвага, і він став говіркий та веселий. Мабуть і його давили тельфські будні без праці й поступу. Це була нагода показати нам свої здібності й уміння. Пахло індіянами…

Ще пізно ввечорі через цю границю проходив вояк без ноги, його вела туди сестра. Я допомогала їм перейти, сестра мала велосипед. Потім вже вночі прокрадались два чорно одягнені чоловіки. Трохи злякались натрапивши на табір, але пішли далі.

Довго ще вночі жеврів, а потім яснів вершок Арнімгорн десь з голої скелі кидаючи соняшні рефлекси в нашу лісову щілину. Потім мерехкотіли зорі, шумів ліс і — дрімалося. Увійшла якась тиша й довірливість. Позаду лежав Тіроль з усім пережитим. Тепер уже вірилось, що назавжди.

Удосвіта я збудила Романа й послала до Міттенвальду по коні. Заясніло небо, і Ріг зловив перші рожеві соняшні промені та кидав їх у простори. Повітря було пречисте, сповнене ранньої молитви дерев і пташок. Дихалось легко, повними грудьми. Легкий легіт ніс ранній привіт відкілясь з теплого полудня. Щойно тепер бачилось цілий чар цієї щілини. Цей старий ліс був підшитий пухкою зеленню, обабіч глибочезного кеньону гори з різаними-шарпанами стінами, з яких валились могутні дерева стрімголов у молочну зелень води. Вона була така недоступна, що

для того, щоб помитись чи напитись, треба було вертатись у Льойташ. Дивне враження: вода біля тебе, а ти не можеш її досягнути.

Ще поки Роман приїхав, я ходила трохи по лісі й збирала ягоди та розглядала красу природи. В потоці була електрівня, може з півтора кілометра від нас в напрямі Льойташу. Але замкнені вікна, двері й тиша. Тут вдалось мені зійти й, вклякнувши на берег, досягти води. Була біло-прозора, як інші альпійські. Плеса були глибокі, хоч потік вузький. Таємні повні чару печери й гучні водоспади, тихі плеса й прудкі струмки змінялись один з одним, прорізуючись між горами. Прорізавшись, вливався потік в Ізар у Міттенвальді.

Першу фіру повезли обидва мої чоловіки разом, і я залишилась далі в лісі вже сама. Певно була десь дев'ята година. Друга фіра поїхала в полудень. Той час, що перебувала в лісі, був для мене дуже милий. Сонце вже світило ясно, ліс жив і щебетав, і літо пахло молодістю, чарами життя. Зараз з самого досвітку почали через кордон іти люди. Приходили і переносили речі, жінки везли дітей і їхні візочки і несли на спинах тягарі. Німецька жінка загалом тверда, роботяща й ділова. Кожен, хто йшов, зупинявся біля мене і розмовляв-розказував про себе. З часом, як сонце піднялось і стало пражити, я сховалась під кабель, де була тінь. Там я влаштувала собі «бюро». Сидячи на валізі, я приглядалась мандрівному народові, кожен підходив до мене й розпитував про умови безпеки переходу в одну або другу сторону. Бо йшли сюди й туди, одні до родин, другі за купном, треті вимандровуючи, як ми. Я мала вже вісті з Міттенвальду від моїх, що дорога безпечна як і з Льойташу і так я інформувала людей та заспокоювала їх. Тоді вони ставали біля мене чи сідали й розказували мені про своє життя й справи. Був то вповні безжурний час, і я хотіла б була, щоб він тривав і щоб не треба йти нікуди далі! Мені було добре.

З мандрівного народу прилучилась до мене одна родина, що мала більше речей, вона чекала нашої фіри. Коли вже фіра везла клунки, я була вільна і бігала та скакала по збочах за квітами. Фльора північних схилів Альп була мені незнайома, і я тішилась фіолетовими великими квітами орхідеї цефалянтера рубра, так як моєю улюбленою ванілевою орхідеєю, що наче на прощання вибігла масово на берег лісу. Як і перед тим не раз і тепер я обіцяла собі, що ще вернусь в ті околиці.

При виїзді з лісу ми зіткнулись з невеличкою пригодою, яка повчила нас, що все ж ночівля в лісі не була така безпечна. З-поза закруту вискочило двоє жидів-кацетників та старалось нахабно нас затримати погрозами і застрашуванням. Необхідно їм було

знати, хто ми — на скриньках було написано моє прізвище, й вони почувались в праві «репатріювати нас», чи теж наше майно…

У Міттенвальді в колеги в якомусь бараку чи на горищі відпала ціла напруга останніх часів. Ми вже за кордоном.

Містечко повне гамору й руху. Маса американських авт і вояків, маса різних чужинців. Не бракує теж і кацетників, що ставились до людей з нахабством.

Наступного дня при від'їзді така розхрістана брудна Соня Моисеевна напала на нас на станції, стараючись знову спинити наш від'їзд. Але ми все таки навантажили все: треба було самому вантажити.

У Міттенвальді вже пополудні погода змінилася: захмарилось і став іти дощ. Гострі шпилі гір надівали поволі шапки з хмар і ховались в кожухах мряк. Я дивилась їм назустріч і прощалась з ними. Я завжди мріяла про Альпи. Їхній образ я зберегла в пам'яті й уяві ще з дитячих літ, з тих мандрівок з батьками по Австрії. Ці квіточки рододендронів чи вовчого лика, які батько купив мені на одній з альпійських станцій, я возила з собою продовж усієї поїздки. Потім довгі роки я тужила за тими квітами. Вже змалку в мене прокинулась величезна любов до природи, просто захоплення рослинами, квітами і велика ніжність до них. Малою дівчиною я любила гори й не бажала собі нічого так, як жити серед них. Мрія про Альпи йшла зі мною роками. Оце рік життя в них вилікував мене з цієї мрії. Тож дивуючись їхній височині й стрімкості, я дивилась на них ще в Міттенвальді й останній раз наступного дня в Ґарміші. Але я покидала їх без жалю й з почуванням полегші.

Вогкі холодні хмари закрили гори в Ґарміші. Було, як глибокої осени. Враження збільшував вид снігу на вершках. Цугшпіце, який я так хотіла бачити тонув у хмарах і дощах, і я могла бачити тільки його темнолісі боки. Місце світових олімпіяд, живе від руху американських возів і безлічі різнорідних людей, дрімало в слоті з своїми гарними віллами, огрядними домами, пишними готелями. Це було туристичне місце першої кляси, і все там ще мало сліди цієї ознаки міста — ратуша, розмальована і в дзеркалах, склепи з гарними виставами, обслуга чемна й елегантна, звикла до чужих гостей. Були то справді ще все жінки, чоловіки ще не вспіли вернутись і зайняти свої чи не свої місця. Але жінки були гарно одягнені, елегантно зачесані в біжутерії і з увічливим усміхом на обличчі.

У Ґарміші я відвідала двох українців, відомих громадян зі Львова, щоб довідатись від них щонебудь про життя українців у Німеччині. Річ в тому, що ми їхали зовсім у невідоме, і по дорозі старались зорієнтуватись, куди нам їхати. У Міттенвальді у

колеги радили нам різно, але здебільша говорили про Авґсбург. де мали бути невидані розкоші. Чому тих розкошів не мало бути в Мюнхені, не відомо. Розказували, що для українців виселили аліянти цілу дільницю, що там живуть у віллах і т. д.

Згадані громадяни жили в залізничних бараках, як недавні «ости», сховані в куточку і далеко від світу. Не знали ці панове, де існує комітет, не говорячи вже про адреси, яких мені треба було. Я дивувалась, що живучи так близько більшого міста, живуть вони справді, якби за горами. Правда, не було тоді пошти, залізницею тяжко було їхати, бо переважно їздили тільки товарові потяги, тобто, ще точніше, транспортові ешелони з поворотцями. Коли були повні, не було мови про подорож. Коли ж вертались назад, то були порожні й безконечно довгі. Треба було мати дозвіл на їзду, все ж люди їхали, як кому випало. Нас самих ніхто не питав ні про які дозволи. Був то час безпосередньо по війні і було розпруження оцієї твердої німецької дисципліни, якій зрештою треба дивуватись усюди. У нас по розвалі й такій програній був би хаос, анархія, злочинність, грабежі й голод, хвороби, хто його зна що. Але в Німеччині життя точилось далі майже нормальними шляхами.

З Міттенвальду до Ґармішу було пів години їхати. Зате в Ґарміші треба було чекати аж до вечора, отже цілий день. Найгірше було цілий час з переладовуванням пакунків: наші тяжкі багажі мусіли ми безліч разів перевантажувати самі. Щоб доїхати до Авґсбургу не цілих 200 км., ми мусіли пересідати три рази. Їхали у вагоні на своїх речах, ніяких білетів і оплат не треба було, кожен чи кілька людей разом займав собі вагон, як випало, і їхав.

На станціях я ходила просити різних людей, щоб нам допомогли, найчастіше таких, що говорили по-слов'янськи. Найбільше їхало поляків, і їх доводилось просити. Грошей ніхто не хотів брати, але й на цигарки не були ласі. Де-не-де грабили магазини й мали всього доволі.

Між тим увесь час ішов дощ і таке перевантажування відбувалося дуже прикро: пакунки скидалось з потягу в болото, бо потяг зараз же кудись забирали, їх мочив дощ інколи кілька годин. Треба було доглядати добре, бо різнородний народ старався щось потягнути, головне чужинці, а з них різні кацетники. Так і сталось у Мюнхен-Ляйм. Приїхали ми туди вночі, ще не вирішивши, що зробити. Але якраз ніч вирішила за нас. Стали десь за станцією, вийшли з потягу і зараз же побачили безліч торів, здебільша поруйнованих бомбами. Десь далеко в темряві якийсь пощерблений кістяк будинку. Що ж зробити? Ніхто не потрапив сказати, куди і як, які умови в Мюнхені, як

далеко від оцього Ляйму. Усюди страшні сліди війни, вирви з бомб і руїни. Тут були постійні й страшні повітряні налети, це ж Мюнхен. Залізничного персоналу мало, і як усюди дуже неввічливий, головне до чужинців, яким американська влада обіцяла всякі блага за кошт німців. Тож вогнем дишуть на нас.

Але ми вирішили, що нічого робити вночі в оцім Ляймі, відкіля хто його зна як далеко до Мюнхену і ще не знати, чи в такому розбитому місті можна приміститись. Тож переладувалися до авгсбурзького потягу при чому користаючи з ночі якийсь слов'янський помічник вкрав нам валізку, де були наші подорожні харчові припаси. Це принесло нам великі прикрощі, бо кілька днів будучи в дорозі, ми мало що їли а тепер ще й рештку у нас забрали. Там і був кусок оцієї тірольської солонини. Тож доводилось голодувати до наступного дня. Дрімали ми десь на пакунках, чи то сидячи, чи прилягти на кошах. Найбільше дбав про себе Роман: він розкладав, стелив і підкладав собі що м'якше. Найбільше поневірався Філько, що дуже нервувався і виглядав так, ніби жив останками сил: зчорнілий і змарнілий. Носили речі ми всі разом, і я не повірила б ніколи, що маю стільки фізичної сили.

БЛАГОСЛОВЕННИЙ АВҐСБУРГ

Сонце сходило, коли прибули до Авґсбурґу. Речі викинули на тори і чекали, щоб настав ранок, щоб люди розрухались. Філько мав піти вишукати якийсь склад і транспорт, щоб до нього відвезти речі. Це перше, а потім вже могли ми подумати про себе.

Рейки і рейки, безліч їх. Над ними семафори, позаду відносно добре збережена станція, не зважаючи на численні бомбардування. Що правда, це тільки вижолоблена шкаралуща, все ж стояла й деякі частини її були здатні до вжитку.

Випогодилось. В калюжах купалось весняне сонце, це ж було на північ від Тіролю і не було тут такого гарячого літа, як там. Та здається і рік випав якийсь холоднуватий, не такий гарячий, як минулий. Що деякий час заїздили на станцію довжелезні ешелони чи то порожні, чи з поворотцями, найчастіше італійцями. На пероні ходили американські вояки і увесь час проганяли нас. Авґсбурґ не був призначений для особового руху й сідати й висідати тут не вільно було. Алеж наші речі лежали на торах і ніхто нічого не міг порадити. Я старалась вияснити воякам, що чекаємо на транспорт. Все ж добре, що це не були німці, бо ті виконали б наказ, хочби самі мали скинути клунки до якогонебудь потягу. Але американці обмежувались до «квіклі, квіклі» або копання ногою чи зусиль заглянути, що є в тих валізах. О сьомій годині відкрила бюро якась транспортова фірма біля двірця. Був це колись великий транспортовий дім Клюнк і Ґербер з власною кам'яницею і магазинами. Нині все розбите бомбами, бюро в якійсь комірці в подвір'ї, що ще збереглась. Зберігся теж один магазин у подвір'ї. Транспорт — ручна платформа, якою треба було їхати двічі. Раз вранці від'їхав, а приїхав вдруге аж по полудні. Увесь час сиділи ми, зосібна я, на клунках, непорушно, наражена на прикрощі, і голодна до безтями.

Вкінці і це переминуло — була приблизно друга година, і я з почуванням полегші покинула двірець. На щастя Філько договорився з одним з робітників, що прийме нас на ніч і дозволить відпочити, поки влаштуємось. Це був великий здобуток у той час, коли ми не знали нічого про табір і де його шукати, коли ми опинились самі на вулицях чужого міста. Ми мали дах над головою!

Швидко я переконалась, що в Авґсбурзі піде все добре й легко, так добре, як ніколи й ніде досі підчас мандрівки нашої у чужині. Вже в дорозі з нового житла на двірець чи там до магазину, я зустріла наших людей, що поінформували мене про

комітет і табір, подали адреси й пообіцяли допомогти. Коли зустрічала на вулиці знайомих українців, вони тішилися: добре, що ви між нами! Добре, що будете з нами і будете нас лікувати і вчити як і вдома! Увесь тягар, цілий гніт чужини відпадав з мене, наче тяжкий-претяжкий сон. Я просипалась і верталась додому. Нічого, що це не був Львів. Був це благословенний Авґсбург — прегарна, хач так поруйнована Августа Вінделікорум, серце Швабії. Але воно билось рівно й спокійно, серце цього старого міста, замешкалого солідним міщанством і ввічливими людьми.

З тої пори мені було добре й тільки добре. Я влаштувалась на працю в таборовій амбуляторії, Філько зачав творити книгарню. Роман поїхав на студії. Стало жити легше. Віднайшла я батьківщину в серцях моїх земляків. Віднайшла я матерів і дітей, але вже жінки, що з повним довір'ям стали горнутися до мене. Віднайшла літературну працю і середовище для неї. Віднайшла себе.

IV
ТІ, ЩО НЕ ВЕРТАЛИСЯ

МІСТО

Воно старовинне, пам'ятає шелест прапорів Цезаревих полків, тупіт ніг римських легіонів по камінню вимощених вулиць. Міщанські війни… Пиха Максиміліянів… Тридцятилітня війна… Мартін Лютер прибиває свої Авґсбурзькі Тези на брамі костелу святої Анни. Гордовиті міщанські магнати Фуґґери, Вельзери… Пиховиті північнонімецькі кайзери в прагненні покласти тяжку руку германського духа на барок і ренесанс культури швабськобаварського півдня.

Оце Авґсбурґ. Місто наших днів. Давнє своєю історією, модерне купою румовищ, що залишилися після бомбових налетів пам'ятної весни сорок четвертого року.

Кинути оком через Цісарську Площу, через старий густий парк. Оце руїни — не старовинні — руїни великого, тяжкого будинку на колонах, що до війни репрезентував городське будівництво кількох минулих століть нашого тисячоліття. Віджило могутнє міщанство, усі ці Фуґґери — прийшов час, щоб їхні будівлі впали в руїни. Завтра їх показуватимуть туристам як колись руїни Геркулянум і Помпеї. Модерний землетрус-громовиця вижолобили оці міщанські палати й кинули ницьма середньовічний, потужний шар. Вже бо зі Сходу йому заглада…

Померк вчорашній день великих змагань за владу над світом, стремління германської раси до гегемонії. Купи румовищ в мертвих дільницях оповідають про вчорашній жах бомбардувань. Нині біля них пробігає життя в вічній погоні і страху перед голодом та загрозами Нового Світу. Але руїни лежать тупою, безвиразною масою, погані своїм брудом, гидкі наготою розкритих тельбухів колишніх людських жител. Покручені траверси, зігнені штаби, цегла, сажа. Звисають рештки стін, стримлять залишки мурів. Можете стати й думати над життям, яке пливло колись в тих домах до війни, й можете переживати знову жах пекла, що розсипало доми в румовища.

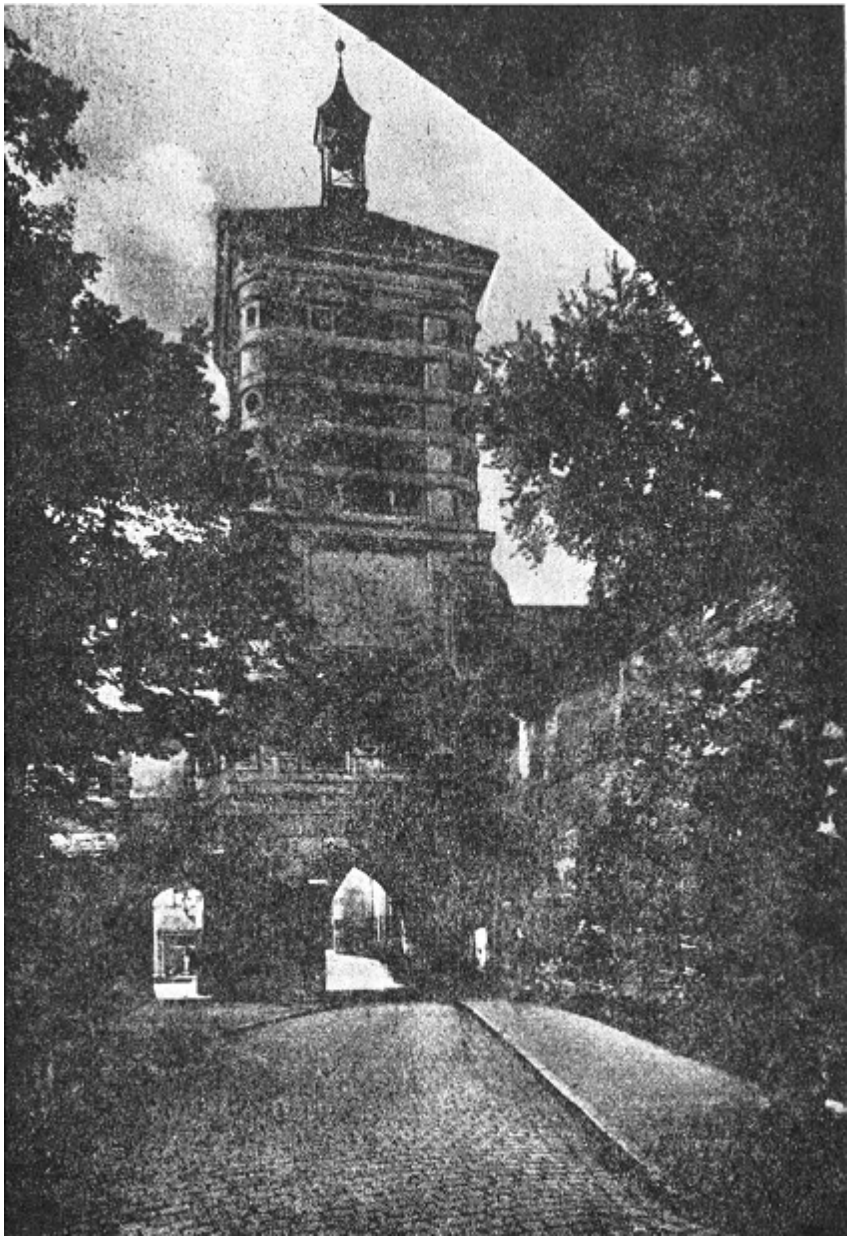

Червона брама в Авґсбурзі

Як у великому казані, кипить у людському муравлищі. Біжать модерні авта, розмальовані зелено-сірим воєнним кольором. Коли подумаєш, що між фабриками, в яких їх зробили, і суходолом, яким тепер стрибають і бігають, розкинувся Атлантійський океан

— дивуєшся, як це ці модерні блохи перестрибнули через «Велику Воду».

Проте вони тут. А на них їдуть молоді хлопці, що цікаво й довірливо розглядають Старий Світ, звідкіля вимандрували колись їхні батьки. Щоб приємніше було їхати, виписали наперед імена своїх американських любок. Правда, в парках братаються з легкодоступними дівчатами підкореного народу, байдуже, чи самі вони білі чи чорні. Жінка народу, який ганебно програв, не розбирає і не надумується довго. Бере те, що принесла поразка братів та батьків і в розкриті рамена приймає переможців. А ще з-за моря, з усім посмаком нового, з ореолом героїв і шоколадок), кавою та сигаретками (не забути ще: з помаранчами й цитринами!). З зворушливою простотою приймає їх, як неминучий дар життя.

Та це тільки декотрі. І вечорами в парках чи де там. Але більшість їх ще не «здемобілізовані». Ще не вернулись з війни-полону чоловіки. Тож вони далі працюють як увесь час війни. Оце разом з чоловіками біжать вулицями, поринають в гамір міста і булькотять в його кольоровому кітлі.

На бульварі негри вчаться від малих дівчаток німецької мови. І дівчатка від них англійської. Тільки й чується: «вас гайст»[60]…, чорні записують щось і потім вимовляють, а дівчатка вибухають дзвінким, дитячим сміхом. Сміх цей котиться по хіднику як скляні кульки, гомонить у садку і не вмовкає до вечора. Тоді вже заміняють малих трохи більші, що теж з неграми і теж сміються. Тільки ж не так дзвінко і не так безгрішно…

Поміж людські стрічки біжать жовті трамваї з своїми незмінними на цілому світі дзвінками. Трублять, свистять, глушать авта. А вгорі літаки. Вони летять понад містом так низько, якби хотіли сідати на дахах.

Серед міста розкинені парки. Соковита, розкішна зелень дерев купається в спеці літнього сонця, дихає повними грудьми назустріч безхмарному розсяйно-синьому небу. Липень і сонце затоплюють місто зливою свого шквару, видавлюючи піт і втому. Але зелень радіє соняшній зливі, в парках співають пташки і пахне сіном. Пахне далеким запахом села.

Нічний дощ з вітром наламав гілля, натряс листя. Вранці, розбігаються жінки з мішками і визбирують гілки. Дбайливо і жадібно. Місто не має чим палити. Червоними краплинами заплакала горобина і глід на камінні хідники, і хоч є літо, жовте листя мокне на асфальті. Замітають його невміло здеклясовані інтелігенти, бувші «наці», панове радники. Одягнені по-робочому, мітлу тримають за кінець довгого дручка і водять нею мляво, щоб не збивати пилу. З часом привикнуть інакше тримати мітлу…

На залізничому мості вже робота. В двох місцях його прорвали бомби. Тепер великими автоматичними свердлами вертять в збочах лііів. Скачуть іскри, шумить синяво-біле полум'я автогену, куриться білий дим. Публіка йде-пливе поспішаючи, хто пішком, хто на колесах. Переважно до міста. До так званої праці. Праця людей при людях. Бо яка праця може бути там, де всі фабрики стоять чи лежать? Тільки там бюра і всякі: мельде-ерне-рунґс-поліцай-і інші амти. До них біжать точні і працелюбні авгсбурзці.

Під містом рейки, в далині двірець, а з правого його боку видно місто. Його сади, бані і якісь галі. Сунуть туди і назад довжелезні потяги з порожніми товаровими вагонами і з баками з написами «Еллайд форсис».

Так, це Авґсбург і над ним безліч ластівок і розжарене сонце. В звалищах домів і в зацілілих будинках міщанин. Найтиповіший в світі, довоєнний тип міщанина, музейний пережиток на Сході, згадка — «давніх добрих часів» на Заході і ще його постійний мешканець.

Оце Грабен. Старовинний рів, виповнений водою, що біг кругом авґбурзької твердині. Ще там над ним греблі і червоноцегляні брами і побіч оборонний мур, смішно низький, з малими щілинками на страшну колись пальну зброю, що її набивали руками і якось там запалювали. Чи справді це все лялькова-мале було колись таке грізне? — запитуєте ви, що привикли до танків і літаків. Оці дитячі забавки: касареньки з червоного кубика, брами і звідні мости і олив'яні вояки. В рові хитається човник, а над водою кивають головами рожеві далії, густіють жовті жоржини і цвіте, спинаючись, квасоля. По той бік рову ще зацілілі старі будинки: в німецькому стилі з вузькими фронтонами в три-чотири вікна, що вгорі вибігають у гостру, трикутну мансарду під черепичаним дахом. Кожен інакше розмальований: білий, сірий, ясніший і темніший, різні відтінки жовтого, рожевого, бурого, бронзового. З різного кольору «рольо», переважно зеленими. Коли дивитесь на їхній гротесковий вигляд, думаєте, що кожний сусід старався конче відрізнитись від сусіда. Може з заздрости, а може зі страху, що в місті можуть не знайти його будинку, можуть попутати його фірму з іншою. А там: варенгавз, цігаррен-гавз, ґрослягер, веркштетте[61] і інші.

Широкі, кріслаті липи біжать рядком по Оберер Ґрабен. Вони вже не пахнуть і вкриті безліччю овочевих кульок. Під ними лавки, на яких сидять жінки і плетуть своє незмінне, вічне плетиво. Тільки голоколінні чоловіки нудьгують: курити нічого, газета появляється раз на тиждень, пива обмаль…

З полудня пан Геберле вибирається на похорон сусідки. Ви

зустрічаєте його на сходах, здоровите і відступаєте набік. Оце він проходить поважно, святково одягнений: на ньому довгий чорний англез, біла сорочка з твердим комірцем, що гордо виставив ріжки спереду, чорна краватка, чорні шкіряні рукавиці на робочих руках (він носій в складі меблів), свіжо-почищені черевики і — циліндер на голові. Подумайте: автентичний, блискучий, свіжовичесаний циліндер! Вправді шви дещо висіріли. Хто і коли зробив це чудо мужеського одягу — але фасон урочистий і полиск бездоганний. Так одягнений виходить пан Геберле на вулицю і всі поштиво вітають його. В трамваї моторовий потискає йому руку — це ж колега і сусід з пивної.

Пан Геберле витирає великою латастою хустиною піт з лиця. В руці у нього квіти: дві фіолетові левкої, завинені в бурий пакунковий папір. Папір, що в своїх брудних зморшках містить історію воєнних переходів з рук до рук і з упакування на упакування.

Ах, Пан Геберле! Ах, циліндер! І ніхто не дивується, ніхто не всміхається. Видно, пан Габерле є щоденним типом на вулицях Авґсбургу. Тільки чужинець вирячує очі, чужинець зі Сходу, що давно забув уже, як виглядає циліндер. Хотів би посміятись, але, розглянувши поважні обличчя тубільців, не робить цього, тільки значущим поглядом перекидається з сусідом.

Босі дітиська гонять по вулиці, як на цілому світі, купаються в басейнах з водою до гашення пожеж — чого не було ніколи до війни, бо їх не було тоді, оцих басейнів. Навіть американського вояка, що годинами грається м'ячиком, припікає сонце, і він скидає одяг і в зелених штанцях плигає в вуличний басейн. Публіка хотіла б підсміхатись, але якось в'яжеться. Все ж переможці і з Америки. Сама назва будить пошану…

У чистих крамничках, оцих «кольоніяльгандель» стоять за лядами типові і вічні продавці в сивих халатах з сивіючим вусом і міряють бляшаними шуфлями грисік і «нудельн». Ех! Минулися часи, коли були справжні кольоніяльні товари: мигдаль, родзинки, ваніля. Нині ячмінні крупи і чорні нудлі. Навіть цукру ні сліду. Від місяців. Я, дер кріг[62].

Перед домами малі городці. Навіть в середмісті перед великими будинками. В них картопля, помідори. Увечері виходить пан Вебер і поливає поливачкою свою городину. На подвір'ї пан Моцарт притягнув на малому чотириколесому візочку дерево з Зібентішвальду. Вже сушаться на подвір'ї в рядочки поскладані білі полінця.

Чорний ангорський котик вистрибує на пліт і, вигнувши хребта, понявкує нудно і стиха, дивлячись на вулицю своїми аґрусовими очима. На шиї біла зірка. Любий котик нашого міста!

От тільки біда: ввечері ані пан Геберле, ані пан Ваґнер, ані навіть пан Бетікофер не можуть піти до штрассеншекке[63] на пиво. Сирена реве і нагадує підкореним, що вони мусять іти додому. Отже вертаються з міста ще до сирени і, сівши в кухні на софі, зідхають, покурюючи люльку, виповнену чим хто має.

В романському стилі банясті костели. В них дзвонять дзвони. Але звуки тонуть в гаморі міста і лягають глухо в його щоденній метушні. Їх мало хто чує.

Каштани вже обліплені кільчатими овочами. Деякі з них уже час від часу падають на вулицю. Це на втіху дітям. В самий полудень панство Вельфель їдуть вінчатися. Карета, автентична, панська карета, хоч винаймлена в відповідному «унтернемен»[64]. Коники чисто вичесані і лискучі, карі. На вухах білі покрівці, на голові білий очіпок. На передку кучер в Ліберії і в білих рукавицях. Чудо міщанського побуту, самовпевнене і горде, свідоме своєї ваги в цьому торжестві. Карета лисніє ляком, у вікнах фестони з зелені, — всередині панство молоді в вельонах, чорному і в квітах. Товсті мами в круглих капелюхах.

Так, хоча в руїни лягла більша частина міста і вночі страшить смерть і жах пустки, хоч місяць світить білим сяйвом на ці модерні докази культури — проте міщанин живе. Його не вбили зарядження фашизму і воєнне лихоліття. Його не підкорює Новий Світ, що грається м'ячиком на вулицях його міста. Він живе, може доживає своє життя.

Оце його хата. Тепер в ній сутінок — у багатьох хатах немає віконних шиб і їх замінили папою чи дошками.

У вікнах червоні шкарлети і невідступні фуксії. Вони скапують вздовж стін, як завжди, як перед віками. Обидві рослини невідступні товаришки міських вікон. Навіть петунія не зуміла їх заступити. Були, є і будуть завжди, як довго будуть вікна. Кулі червоних квітів, як з паперу, як неживі. І листя як штучне. Таке зелене, як малюють його діти однією фарбою.

На вікнах зранку вітряться червоні матраци в жовті квіти і червоні подушки. Господині увихаються з щітками і, згідно з швабською педантерією, полюють на пил. А крізь вибиті вікна падає його досить в хату.

На старосвітських комодах в'януть білі далії в двовушних зелених фляконах, старих, ще від бабуні, що дістала їх колись на якийсь «ґебуртстаґ»[65].

На підлогах килими і хідники. Темні масивні меблі з багатою різьбою, з ніжками і стовпчиками, витинаними і жолобленими на різні лади. Меблі тяжкі, старовічні. На комодах і креденсах безліч ваз і вазочок з порцеляни, ониксу, скла. В них сушені квіти, різні дрібниці — спогади з подорожей, прогульок. Щось, що мало

колись і для когось якусь вартість. Нині це все пожовкле і покрите пилом, який дуже дбайливо усуває господиня. Але проти старіння і вона не допоможе…

На столі і столиках альбоми. З знімками, картками і репродукціями. З них виглядають обличчя давно неживих людей попередньої епохи, вусаті і з бачками чоловічі і з високими фризурами, в ковнірцях до підборіддя і в шнурівках жіночі. Нагадують тіток, бабок і дитинство…

На стінах синьо обведені білі полотна з прехитрими написами на взір: «Морґенштунде гат гольд ім мунде»[66]. На полицях блискучі горщики, моздірі, пательні.

Білими завісками грається літній вітер. Пані Бетікофер, товста і зашаріла від огню, пече свій «кухен»[67], бо завтра неділя і як же без нього. З сусідньої кімнати запах цибулі і «голяшу».

Літературні альбоми — збірники минулих літ такі знані, любі. Вони відкривали вікно на красу і поза будні, будили чарівні сни і мрії у дівчат про ідеальних коханців, про Ромео, що поночі спинається драбинкою у вікно, а хоч би про ревнивого Отелло, що вбиває з кохання, вже не кажучи про зідхаючого й гинучого Вертера. Сни, яким в житті не прийшлось ніколи здійснитись. Вони йшли врозріз з дійсністю, холодною та тверезою, і багато з цих дівчат залишились старими дівулями. Фройляйн Елізабет, солодка і м’яка Елла, фройляйн Доктор — суха і розсіяно-боязка вчителька. Оці всі, що, маючи в собі стільки прив’язання до господарства, стільки домашніх прикмет німецької жінки, мусіли залишитись самі, «оне гайм» (без домашнього затишку), і жити з мамою чи сестрою, а то й у чужих. Вони становлять велику частину публіки, яка молиться побожно у великому Ульріхсмюнстері, що дивом ще уцілів від бомб. Темно одягнені, скромно похилені, вони клячать, співаючи акафисти до «Гіммліше Розе»[68] і вірять, що коли щастя минуло їх на землі — буде їм дане на небі. Крізь пощерблені і дошками полатані вітражі падає на них жовтяве світло заходячого сонця і гра органу підносить душу понад день і його тяжке зло аж під в’язане високе склепіння і вище — понад місто руїн у світ, де немає болю…

Але під вікнами їхніх домів нова дійсність і нове життя йде своїм дивним незбагненним шляхом. Там місто гомонить і булькотить і б’є живими хвилями об свої пощерблені мури, об руїни своєї слави з-перед віків. Це не мільйонне, не світове «сіті». Це Авґсбург. Одно з міст баюварів, що колись ходили походом на Тіроль добувати альпійські, соняшні долини.

ТАМ, ДЕ НАШІ КОНІ ПАСЛИСЬ

Є в тому місті щось зовсім нове, чого досі ніколи не було. Щось наскрізь модерне: Camp of Displaced Persons, чи іншим, теж чужим словом — лагер. По-нашому табір, чи обоз. Це там, де інше людське муравлище клубочить і живе своїми тривожними буднями, виповненими болючим, гірким і повним тривоги змістом. Від цього змісту вони тяжкі, як олив'яні кулі. Але вони дорогі для тих там, у цегельнях. Може це останні будні їхні. Може завтра, темне завтра рівнозначне з загибіллю. І вони йдуть і їдуть, стягаються до гурту. Туди, на Січ свою новочасну, щоб боронитися від людоловів і від насильних репатріяцій. Вони йдуть і їдуть. Оце дорога їхня.

Трамвайна зупинка коло Штадтгартену[69]. Біля зруйнованого бомбами муру. З щілин — кущі, понищені гортензії і поламані глоди. Посередині дімок що був колись може портьєркою, може осідком доглядача. Нині в напівзаваленій дірі живе литовець — годинникар Лєбеджінкас. Це централя не лише паскарства, але й для всіх, що їдуть на Ґегінген, до таборів.

Тут залишають клунки, речі іі вістки. Кожної хвилини довідуєтесь, хто, тобто не хто, бо завжди ці самі «вони», ловили, де і кого, який табір вивезли, яка комісія де з'явилась. У вікнах кілька годинників і напис, що ремонту з причин браку матеріялів не приймається.

Перелучивши біля парку свого смішного дишля, котиться цитриновий трамвай від мосту на Ґеґінґен. По дорозі червона Гінденбурґкасарня. Які народи чекають в ній свого повороту на батьківщину? З вікон звисають: біло-синя промениста зоря греків, біло-червоно-зелені смуги італійців, біло-червоні поляків. Цс збиранина народів, яких німці зігнали до себе на примусову працю. Усі народи рабів, що мали панам простелити шлях до перемоги. Нині відітхнули: панів не стало і вони вертаються додому. Дехто з піснями й музикою, інші мовчки та боязко. Як хто, і до якої «родіни»…

Потім рейки — раз і рейки — другий, і біля них малі городці з веселими альтанками, з даліями і рожами з клюмбами, обсадженими замість квітів капустою, калафйорами й цибулею. Але кругло в рядочках кольор за кольором, щоб було гарно.

На полі танки і гармати. Оце змучені війною заслужені вбивники людей і руїнники міст. Тепер відпочивають. У чорній масній твані вилискують калюжі дощової води і купається ранкове сонце. Дула гармат розказують гордовито про свої колишні успіхи. Вони як старі, сонні крокодили, що дрімають над

болотом.

Як оком кинь — вагон за вагоном аж геть далеко в сизу даль. Останні ледве майорять у ранньому тумані й розпливаються в димах, що їх кидають клубами потяги проїзджаючи за танковим полем. А там комини мертвих фабрик — високі й холодні стремлять у небо.

Гладкі асфальти біжать з міста лискучими стрілами в зелень піль. О! Простір! Далекий, безмежний простір. Зі здивуванням летить око в даль. Груди віддихають вільно і хоч свобода, спроможність іти в даль — пережитки минулих віків, і над усіми нині ланцюг, що припутує до клаптика суходолу, де припадком ми опинились (під загрозою арешту не вільно виходити поза табір!), проте чується простір. Душа росте, ширшає і думки линуть за обрій. Здається, ми ще не досить далеко пішли в звіт. Здається, що перед нами ще Париж, Антверпен, Бульонь…

Мій Боже, світ!

Ця зрадлива мрія тягнула нас непереможно на захід. Певно, вона й нині тягне степовика Сходу на асфальти європейських міст, у світ гамору й метушні. Мабуть і йому набридло сидіти в степах між пісками, спекою та безводдям, і помадрував на Захід. Щоб розважити нудьгу села і беззмістність піль. До життя, до життя!

Але воно тут в Європі затискає сталеву долоню на шиї мільйонів людей і погрожує їм загибіллю. Воно — їм і нам усім. Реєстрації, заборони, лови на людей, примусові вивози, масові арешти й суди. Може, щойно коли вигине декілька мільйонів нас, нас усіх і різних, може голодне, нещадне життя наситить свою жадібну пельку і стане іншим…

Але тепер воно варить у великому казані людську кашу і, щоб смачніша була, підливає її кров'ю та перчить револьверними кулями. Завжди хтось когось з-за рогу, чи в чистому полі, в таборі, потязі, чи за містом, отам де сміється даль.

Ґегінген — це наш табір. Це клаптик нашої батьківщини, де живе і тривожиться наша людина. Беручи душу в долоні, вступаєте на терен цегельні. Тут оці ями, з яких родилась донедавна цегла. Ця глина травою поросла і стовпці цегли, коли не придались цим людям, стоять біля печей, в яких випалились колись. А там — бараки й бараки. Вже здалеку сизі дими зраджують, що бездомний кочовик варить собі сніданок. Вони то снуються гадючками по землі, то піднімаються пасмами вгору. Біля них жінки, чоловіки, діти.

Коні пасуться на травах. Коні, якими цей народ вимандрував з відвічних батьківських осель, з чорноземних піль в чужину. По волі чи по неволі. Чи гнав його твердий західній завойовник, чи

страх перед східнім хижим драпіжником, що прикидався товаришем і захисником трудящих.

Там, де паслися наші коні, де тирса шуміла… Гей, де ж ці коні не паслись, де не шуміли трави під їхніми копитами і колесами возів скриплячих! Гей, які ж шляхи не слались від батьківщини через усю Слов'янщину — мабуть чи не на край германських земель. Галицькі дороги й ноля рідні прощали їх вигонами, як вони їхали. Хто на південь, а хто на захід. Потім дивились на них Карпати і дивувались: куди ж це пре народ чорноземний? Дивились і щулились винувато. Вони бо не змогли дати йому захисту тепер. Ті часи, коли на їхніх узбіччях розбивались турецько-татарські полчища, минулися. Тепер літаки й танки зрівняли гори з долинами. Даремно шукає захисту народ.

Польща, Словаччина, Чехія, Австрія, Мадярщина, Німеччина… Якби годен далі, народ цей їхав би і йшов би. Аж там де не досягнула б його нічия насильницька рука. Рука, що посягає по його плідну землю і для того, щоб заволодіти нею, мусить вбити її господаря.

Приглядався цей народ життю і краям західніх народів і дивувався їхньому вигідному і достатньому побутові. Він, що жив і працював на найбагатшій землі, не бачив віддавна білого хліба й такого сала, як малий гірський словацький народ. Він, що своїми коноплями, льонами, вовною і навіть бавовною міг би одягнути мало не цілу Европу, дивувався, що інші народи одягнені й узуті, а він драний і босий. Дивувався, похитував головою і вирішував: ні!

— Ні, ніколи більше!

Краще гинути від бомб в многолюдних містах Заходу і по лісах від холоду й недостач, як вертатись туди, де панує північний ворог і смокче кров і соки з нещасної України. Але як вертатись, то зі зброєю в руці, як месник!

Що ж зі сном твоїм про волю, нещасний мій Народе?!

Сон свій і клаптик серця свого разом з життям Ти приніс сюди і на інші цегельні і до інших касарень Німеччини. Тут батьківщина Твоя, тут останні острови серед потопу світового. Чи збережеш Ти своє життя і рід свій хоч на розплідок для майбутнього?

Колись, гей колись в давнину, як ворог наїздив країну, народ стягався за мури твердині. Замикали брами, рови виповнювали водою, народ виливав кулі, гострив ножі та мечі і дожидався ворога. І на нашій Січі козаки готувались зустрічати його не хлібом-сіллю.

Оце тягнуть на Січ нашу сьогоднішню дерев'яними возами, широкими полтавськими, і цілодерев'яними бойківськими, в яких

немає ні куска заліза. І ще і ще іншими. Там стара дворянська коляса, розмальована на синьо, така, якою в давнину їздили чвіркою по Україні. Тут жовта бричка, де-не-де навіть авто, старий погнутий вантажник чи яка вибракована лянчія. Тепер стоять під шопами, припавши пилом і чекають. Чи й, може, не чекають уже нічого?

Їдуть автобусами. На автобусах написи: «Зондерфарт». Шофер — німець везе настирливих і зненавиджених чужинців до табору. За що і чому їх зненавиділи? Їх, що несли тягар війни на своїх спинах не менше як німці та ще були гнані до праці батогом, гноблені голодом, тиском і панівним режимом, що гинули від бомб у фабриках. Їх, що працювали тяжко, поки не настала страшна агонія всього промислу під бомбами й з недостачі сировини. А оце тепер кричать, що чужинці їдять їхній хліб, що чужинці упривілейовані. Хіба тому, що легше їх вивозити й вбивати без суду й честі, чого ніхто не робить з німцями. Хто цькує так оцих нещасних? Чи не хтось, кому залежить на цьому, щоб їх виловити й винищити?!

Розглядаються цікаво, допитливо. На обличчях, що давно вже не знали усміху, появляється серед зморшок журби й недостач щось наче прояснiння, наче відблиск усміху. Це вони, побачивши своїх, чують подих батьківщини і здається їм, що тут, у гурті почуватимуть себе безпечними. Вже не ловитимуть їх людолови, вже не гнатимуть, зв'язаних за страшні большевицькі дроти. Ночі, повні тривоги, дні, повні страшних вісток, очікування неминулого, жах перед майбутнім. Вкінці зацьковані, доведені до розпачу, самі просять, щоб відвезли їх до табору. Коли зроблять це впору — з'їздяться в Січ. Коли ж ні, зникають одинцем і цілими родинами, бо на них «родіна ждьот».

Ідуть пішки. Клунки, мішки на спинах, подерті чоботи на ногах. Це ті, що не доробились тут на чужині. І з дому нічого було брати. Жене їх у табір голод, недостачі й страх. Ідуть асфальтами, мурованими і м'якими дорогами. Тільки оглядаються тривожно поза себе та на боки. Швидше б до своїх!

Чоловіки, жінки, діти, немовлята. Що сталось, що нарід цей покинув рідний край і пішов на скитання і бездомність?

Бараки, бараки, бараки. Цегляні, дощані, з бетоногиблівкової маси. Ще добре, коли бараки. А то — цегельня. В печах, де випалювали цеглу, по родині. В оцих цегляних, не більших за два квадратові метри, клітинах, де випалюють цеглу, сплять діти. На землі кинуто рядно чи якийсь сінничок, на ньому плахту чи коц — от і ціле житло. Це для дітей. А для старших перед піччю шатро, або з дощок і цегли нашвидку поставлена комірчина. Матеріял нічим не споєний, і якби штовхнути — розсипався б.

Правда, до будови вжито і меблів, у кого були, отже — шаф, столів, возів. Плахти, коци, мішки. Запитайте, як живуть? — Нічого, як бачите. — Хоч не гуртом, а кожна сім'я для себе. І хоч блощиці не їдять, як отих в бараках. Холодно? Як кому. Хто має чим добре вкритись, тому й не холодно. Від вітру й дощу теж захисно в оцих печах.

Вже гірше «під стріхою». Це там, де колись сушили цеглу. В тих довгих шопах. В них кублиться людське муравлище. Повідгороджувались меблями, коцами, канапами, дошками, направду серед барахла та дощок годі розібратись. Сплять одні над одними, на найдивніших нарах з поламаних авт, аероплянових крил, якихось коліс.

На доріжках поміж шопами — сорокате щоденне життя. Тут і діти граються, тут і жінки варять, перуть, гладять. Усе в імпровізованих казанах, на з кількох цеглин покладених ватрах, на збитих з дощок столах. Де-не-де навіть попадається порядна кухня, з пристосуванням для газу чи електрики. Тепер вона на подвір'ї і в ній палять трісками, що зачаджують чорні казани.

Біля ватр народ з цілої України. Бездоганна соборність. Тут і слобожани і чернігівці і кияни побіч подолянина, бойка й гуцула аж до лемка. Один говорить майже по-російськи, другий майже по-польськи чи по-словацьки. Оці всі нещасні діти одного народу від Дону по Сян та ще й поза нього по Тису та ще й поза неї.

Чоловіки майструють під шопами. Гиблюють і тешуть, кують і валкують, направляють меблі й речі.

Бараки — найстарша і нашляхетніша частина табору. Недавно, за німецьких часів це були залізничі бараки для «остів» — робітників зі Сходу, чи, як наші кажуть «остяків». Вони містились ліворуч і праворуч головної дороги і було їх спочатку декілька, мурованих з цегли. Аж з часом стали наростати дощані, щораз гірші. Темно розмальовані, з яснішими рамами вікон, з скриплячими дощаними дверима. Посередині коридор, а на обидві сторони з нього двері до кімнат. В частині «А» барак І — це управа і бюра, праворуч від нього кухня і магазини при вході ж зараз, де американські вартові — культурно-освітній будинок, такий же барак, тільки в середині порожній. Це заля театру, виставок, концертів, доповідей, тощо.

В правій «Б» частині лікарня і школа та ще одна кухня. В обох частинах, мабуть чи не посередині кожної, глибока яма, виповнена гноївкою та відпадками, що поширюють відразливий сморід. Це для чогось потрібне було цегельні. Наші прибрали й упорядкували бараки та двір, порожні ще клюмби обклали цеглою, а вугли обвели вапном. Так на майданах нашої Січі заведено красу. Що під час дощів було на них непрохідне болото і

в деяких місцях води мало не по коліна, це вже вибачайте. Було таке.

Бараки різні. Були кімнати менші, на одну чи дві сім'ї, і були великі, на двадцять і більше душ. Ліжка тісно одно біля одного, інколи в два поверхи. Коци, мішки, посуд, одяг, люди, діти, машини до шиття, ровери і навіть мотоцикли, візки, тачки, господарське приладдя — словом усе, чого людина потребувала для життя, містилось в оцих скриньках, чи вони були більші чи менші. Інколи дивно було, як вони могли всі вміститися. А вони містились, ще й добували нове майно, ще й багатіли. Хто як, хто чим. При упадку Німеччини, коли то дечого було доволі і можна було брати, брали мало і вийнятково. Брали переважно інші: італійці, французи, серби, греки. Ті, які знали, що вертатимуть додому. Наші боялись, що завтра прийдуть «свої», і вони й того не заберуть, що мали, бо доведеться йти далі. Брали тільки примусово вивезені люди, що зараз же вернулись на «родіну». А як кажуть, і вони не довезли набутого добра додому, і вони не додому поїхали…

День у таборі має свої права, як і всюди. Аж дивно, що люди мають стільки занять і що таке дрібне, звичайне життя таке повне змісту.

Дими синіх ватр пахнуть вже здалеку стравою й мандрівкою. Поліцисти йдуть на вправи і співають. Співають вже не старих пісень, а тих, що співав колишній легіон, і тих, що співали партизани по лісах. Багато дехто побував і в одних і в других. І тепер, якби могли, якби рушниці, було б кого бити.

За бараками, між шопами, щоденні жіночий чи й чоловічий день. Гомін розмов і криків, плескіт води, шум щіток, що шурують посуд чи меблі, дзвін молотів. І дитяча пісня. Це школярі маршують по майдані. Веде молода вчителька. Співають. Якоїсь школярської, бадьорої.

Майстерні: шевська, кравецька, столярня. Хори: церковний і світський, аматорський гурток.

В лікарні зеленіють віконниці на сірих стінах і над бараком напис: «Ляґеркранкенгавз[70]». Там амбулятор один біля одного. Там свій хворий до свого лікаря по раду й поміч іде. Своя, рідна рука біль гоїть. Тим, яких донедавна німці не лікували, а мучили. Хворих на працю гнали, жінок плоду збавляли, співдіяли з владою табору, що висмоктувала кров з східніх робітників. Трохи вони, бач, скидались на людей, алеж більше похожі були на робочі тварини, що нації панів мали служити для осягнення перемоги.

Дехто й дивується, що не по-німецькому і не по-російському тут говорять панове доктори, а «по-хахлацьки». Зачинають, звичайно, самі від руської мови. Та галичани «не панімають». Тож

переходять на «мужицьку». Твердо й гостро галичани тримаються своєї мови, хоч і «сікають» погано і «бувєм, ходилам» не покидають.

Реферати: харчовий, праці, одяговий, культурно-освітній. Мало їх є?

Росте табір. Там по селах і містечках тривога. Там заїздять большевики з американцями і там бургомістри виказують, де живуть чужинці. Навпереміш беруть. Насилу. В'яжуть, б'ють, беруть. Кого з дітками, кого без дітей. Кого з речами, а кого самого. Удень і вночі. По лісах люди сидять. Вже й кров полилась в Кемптенському таборі. В гурті безпечніше. Ех! Якби могли! Якби так вдавнину! Виточив би гаківниці, наробив куль з оцього заліззя чи ножів наточив з нього, з оцих воєнних відпадків і боронився б. Але нині? Нині відгрожуються: живцем не візьмуть! Хай б'ють, хай стріляють, а живцем і по добрій волі не підемо! Ви думаєте на батьківщину? Ба якби! Алеж це на смерть, або в Сибір. Навіть якби додому. Який це дім, коли в ньому панує страшна большевицька неволя, страшним терор. Ні, доки вони там, не вернемось!

Вдень і вночі стійки стоять, на сполох б'ють, коли побачать червоні зірки, або й вояків на машинах, що заїздять у табір. Тоді люди, як мурашки: вироюються з усіх щілин цегельні, з усіх воріт і стежок. І в поле і в місто і в ліс. Така їхня оборона.

А довкола табору коні пасуться, іржуть по травах і трави шумлять на чужині.

Одного дня короткий наказ: «Негайно пакуватись і вантажитись на машини! Усі переїздять в касарні на Крігсгабер!»

І що тоді не діялось в таборі! Мішки літали в повітрі, як літаки, подушки, як птахи, посуда скакала, як жива, стільці і столи попали нагло в рух і непогамований гамір. Хтось сказав, що життя — це рух. Тут і бачилось тоді життя. Коні, вози, авта, спини, руки, ноги, стільці, казани, харчі, діти, колеса, ночви, лахміття…

Французи-шофери не дивувались. Були в партизанах за спиною в німців, були на фронті, були в російській займанщині і тепер тут. Возять.

— Потім повеземо вас до Росії. Чудово! Возили ж поляків туди!

КАСАРНІ

Городи, цілі чи побурені доми. Нічого більше. Це вже не на Ґегінгені: це тверезі будні міста, постійний рух авт і трамваїв і військовий рух на «мілітері ровд». Через міст на Вертаху, що має плитку прозору, але негарну воду, через місто, поміж крамниці і людей. Аж до наріжника. А там діла країна касарень. Милями город чи поле, праворуч вздовж головної вулиці великі будинки лікарні для поранених німецьких вояків ще з війни, і праворуч теж темносірі жовтаві чотириповерхові будинки, огрядні, під черепицею. Посередині майдан просторий і гарний. Усе обведене огорожею з бетонових стовпців і залізних штахет. На брамі — варта. Вже не хлопці-поліцисти, а американські вояки. Нудьгують у будці, жвакають гуму.

Яку ж метушню завели нові пожильці будинків! Як навала, як сарана, впали в це приміщення, призначене для тисячки з чимось. Три тисячі їх з'їхалось. У кімнатах по декілька родин, а потім всюди. Там стайня. Ше кінські відходи на бетонній підлозі. Між конем і конем перегорода. На білих стінах написи: «Добре чищення — це половина відживи коня», «Картач і вода — коневі потрібні, як їда» і багато інших німецьких приповідок, що свідчать про добре обходження з кіньми. Звісно, тварина вимагає. А потім вона — це не які там «ости», це шляхетні коні, товариші людини. Просторі, ясні, білі стайні, гарні жолоби, електричне світло.

Кочовики зі сходу розміщаються в стайнях. Уже з свого домашнього барахла побудували нашвидку стіни, що відгороджують родину від родини. І знову мішки і мішки і колеса і приладдя і домашній посуд.

І на горищах в стайнях, де було колись сіно. — «Нічого, кімната дуже хороша». У різні птиці, де на колодці ще пір'я і кров зрубуваних голів. В майстернях і всіляких касарняних додаткових шіпчинах.

За іншими народами, що досі тут жили, вимітають гори сміття, парять блощиць, що їх тут без міри. Ще на стінах написи: «СССР по всему міру», або «Єще Польска не зґінела». В найліпшій згоді обидва кличі один біля одного.

У трьох займанщинах животіє бездомний народ. В касарнях, бараках і поміж людьми в приватних кватирях. Одному здається, що певніше в гурті, другий ховається одинцем, як дикий звір. Одні кажуть, що табори вивозитимуть на «родіну», другі, що якраз в таборах безпечно, бо насильно тяжко взяти тисячі народу.

У Зоммекасерне клекоче життя. Довкола площі згуртовані будинки, в яких роїться народ. На площу щоденно заїздять

машини, забираючи робітників на працю. Їдуть десь до військових установ прибирати. В побічниці застромлена рижева мітла, стримить високо і здалеку говорить про фах тих, що їдуть машиною. Більшість їде в ліс по дрова. У велетенській шопі ростуть гори порубаних і порізаних кругляків. Запах мертвого лісу. І люди тішаться: видимо, прийдеться тут зимувати, коли возять дрова.

Оце виходять діти на вправи. Парами, в сірих халатиках, спершу дріб, потім старші.

В погідну неділю на майдані правиться богослужения. Співає хор, і люди приходять і відходять — хто молиться, а хто тільки прислухається.

Дуже простора і майже в цілості засклена будівля. Так наче б то це була колись теплярня. Нині будують в ній нашвидку сцену. Гупають молотки і сокири, стружать гиблі. Театр уже є. Якраз привезли їх з Форальбергу, цих бездомних, навіть вдома вічних скитальців, носіїв нашого мистецтва. Театр Блавацького. Зажадали американці, щоб грав театр. Треба, бач, розваги народові…

Робітні: кравецька, шевська, столярська, слюсарська. Монтери, навіть виписано чергових. Коротко: все, чого треба до життя.

На стіні секретаріяту графічний плян структури табору. Там усі ці секції і відділи. Освітня секція, літературна, редакція часопису «Наше Життя», де замість передовиці еротична новеля так і говорить про безвиглядність наших буднів. На літературних вечорах письменники читають героїчні епопеї про гетьманів, що, живцем замуровані в далеких північних твердинях, проклинали катів. Вони не можуть клясти нинішніх катів, всесильних на світовій арені, тож кленуть їхніх предків, що так широко промостили дорогу кривавому московському теророві наших днів.

Амбуляторія гарно обладнана і чисто прибрана. В широкі ясні вікна вривається синява осіннього дня і впадає гул авт, що божевільним темпом гонять кудись біля касарень в поле чи до залізниці. Хто зна, чи завтра вони з таким же божевільним, але байдужим поспіхом не приїдуть брати оцих тут «на родіну», на безпощадну загибіль. Але нині народ уже трохи привик до них і не лякається так, як колись в цегельнях. А може почування своєї числової сили робить його відважнішим?

Центральне місце на майдані займає кухня. Жовтявий будинок, на якому табуном скачуть розмальовані гніді коні. Очолений вежичкою з годинником. Довга черга вполудень і ввечорі. З мисками, коробками, бляшанками. Домашніми, військовими, купленими, привезеними, знайденими. Щодня в них

дістають той самий «суп»: мішанину з картоплі, м'яса, крупів і зеленини. Часом авта завозять яблука, і тоді на картці червоними буквами виписано, скільки яблук на голову і коли можна дістати.

Футбольні змагання в неділю хвилюють увесь таборовий і позатаборовий світ. Це українці змагаються з поляками. Але після братолюбної промови і трьох одержаних голів поляки зривають дальші змагання, мовляв, «з такою голотою вони ще ніколи не грали». Не до смаку їм українські голі.

Роблять клюмби, садять квіти, прибирають площу. Але серце стискається тривогою: дещо вгору від табору при головній вулиці звисає з вікна кривавий прапор з серпом і молотом. Мовчазний це будинок, але прапор говорить-кричить здалеку. Так, як радіо з Люксембургу, яким заповіли, що 250 тисяч недобитків мусітимуть вернутися на батьківщину і «взяти участь в мирному радянському будівництві», а їм за це буде забезпечена свобода слова і віри. Справді: «ідіженість білізні». А вони причаїлись в своїх казармах і ждуть помилування від західньої демократії — або смерти від насильства. Живцем не дадуть себе взяти.

Вагітні тривогою, безнадійні дні в таборах усіх трьох займанщин. Не під прапором, не під охороною. Інші народи, як тільки заїдуть в яке пристановище, вивішують прапори. Але наш суворо заборонений. Він є знаком бунту, а для союзників ще й знаком недотриманих договорів. Він означає, що є ще хтось, хто не кориться страшній перемозі, якій кориться цілий світ. Хтось зовсім божевільний. Алеж наше божевілля випливає з певности, що «там» жде нас неминуча загибіль.

Оце готуються прийняти високого гостя-переможця Німеччини. Вранці залітає така панічна вістка до табору. І тоді починається біганина, прибирання, миття, чищення. Бюра всі в напрузі і тривозі: хто буде? що скаже? чи не дасть наказу всім виїздити відкіля прийшли? Те саме думають громадяни. Проте, розбіглись посли: один за круглим білим хлібом з німецької землі і з американського борошна, яким мають вітати гостя; другий — за квітами.

Площа як мальована: чистісінька, визамітана (свавільний вітер кидає все нові каштани!). Шкільні діти уставились парами, вчителі і священик бігають, хвилюються. Уже в дівчинки в руці китиця яскравих далій. Хор стоїть напоготові і поліція на «позір». Цікаві — збоку, інші в вікнах. Щохвилі: «їде, їде!» Ворожать, що це добрий знак, що «він» хоче познайомитись з нами. Чекають годину, дві п'ять… Не приїздить. Може завтра? А може…

… У Мангаймі прийшли вояки забирати півтори тисячі людей. Люди взялись за руки і не давались. Один повісився, два збожеволіли. Вояки відступили, заявивши, що з безборонними

воювати не будуть. За тиждень мають їм сказати, що з ними буде.

У Фульді (є таке близько совєтської границі) УНРРА закликала всіх українців, щоб добровільно зійшлися на большевицьке збірне місце. Втекли до Авґсбургу. Литовці, латиші, естонці, поляки порадили їм утікати.

У Штутґарті забрали силою 40 людей з табору і вивезли «на той бік».

У Мюнхені: руїни, руїни. Серед них божевільний гуркіт незрозумілого життя. Здається, що не бомби, а страшний, невгомонний рух потряс землею і повалив місто. Мусіло бути гарне. Ще рештки клясичних будинків свідчать про його красу. Пропілеї, Королівська Площа, обеліск. З грецьких святинь — тільки фантоми, всередині вижолоблені, там капітель, тут портик. І блискуча простора площа, вимощена гладкими плитами. І безконечний рух і божевільний ритм. Просто незрозуміло, чого це і куди женуть люди, коли їхнє місто лягло в руїни.

Серед руїн наші люди. Чотири тисячі в таборі, а решта ховається по руїнах. З усіх усюд приносять їм вістки про тривожні дії. Вони всі — це клубки нервів. Їхня домівка — Червоний Хрест, похожа на оцей гуркіт поваленого міста: невідомо пощо, нащо, кому і що поладнує ця інституція. Але завжди приходять до неї люди, розказують щось, розпитують, залишають за собою тривогу нових вісток і відходять з запевненням, що «силою вивозити не будуть». Це заспокоює. На часок. Може на день, може на два. Не довше. Мюнхен — наша столиця, наша централя. Вони повинні щось вже зробити. Якісь інтервенції, ме-моріяли…

Але якщо нічого не зроблено, бо ніхто нічого не годен зробити? Ніхто з нами не хоче говорити…

Дехто вірить, що буде війна. Інші, що «щось станеться». Багато втікає. Хоч невільно їхати, мандрують з місця на місце, по можливості з зони в зону. Щоб ніде не бути і щоб його не знали.

Так у таборах і поза ними живуть люди. В багатьох таборах, що засіяли собою три частини Німеччини й Австрію. Живуть серед таборових буднів, в журбі за прохарчування, одяг, в боротьбі за житло та різні приділи. Влаштовують свята й імпрези, приймають гостей. Цікавих з заморських країн і таких, що можуть мати вплив на їхню дальшу долю. І своїх: єпископа, гетьманича — як хто і як кого. Партії, спори, війни…

Це ж перекрій громадянства та ще й з різних частин України. Різні говори й говірки, навіть російська мова. Як хто…

В одному всі погоджуються: нізащо не вертатися додому. І тому, коли до табору приїздить большевицька репатріаційна комісія, стають проти неї однозгідно й вороже. І в очі говорять большевицьким офіцерам правду. Правду, якою накипіла душа за

стільки літ — а не вільно було її сказати.

В таку пору в таборі гуде, як у вулику. Але комісія від'їздить, і знову повертаються будні. Аж до нової події. Аж до нового скринінгу. І тоді народ знову гуде, і один громадянин радить другому, як вести себе, щоб не бути вискринінгованому. Все ж вискринінговують, вивозять з табору, і народ організовує похід, протестує — та безуспішно. Зрештою за деякий час приймуть більшість знову між правовірних. Бо ІРО має різних людей, має різні директиви, або жодних. Часто навіть не знати, кому вони служать, оці службовці.

Та життя не вгаває. Театр, засідання, сходини, виклади. Суспільна праця на різних відтинках життя. І що найважніше: скринінґи і комісії. Політика і партії, гризня й інтриги. Бо вони люди, як усі. Бо табір їхня держава сьогодні. Так рік… два… чотири.

Аж доки не настав сорокдев'ятий. Не сорокдев'ятий рік їхнього таборування а календарний.

Буйний вихор подув року того й підняв на ноги народ кочовий.

НАШІ БУДНІ

Не так давно ще пан президент краєвого суду, на Швабію замешкував цей цілий долішній поверх сам, очевидно, з своєю сім'єю. На горі жили ще власники оцього палацику, що передом прилягав до вулиці Гольбайна, а позаду мав просторий город-парк. Старі дерева його становили з суміжною зеленню сусіднього бульвару, Шісграбен, велику смугу зелені, що соковитою, прохолоднавою тінню простягалася над бульваром.

Як тільки прийшли американці, панство президенти вирішили, що небезпечно мати для себе самих стільки кімнат. Напевно їх виселять, або дадуть їм якихось некультурних чужинців. То ж радо прийняли нас в комірне: чужинці, що ними опікуються американці, може це щось допоможе в такий непевний час? Таким способом ми зажили у панства Шлєгель. Ще дві кімнати відпустили вони двом самітним жінкам. Так з панського палацу стався, наче б гуртожиток. Все ж ми дістали дві гарних кімнатки, що в ту пору мандрівки народів, та, принаймні на половику, повалених міст було не легко найти. Але мені допомогла Ґертруд — стрічна старша панна, яку я запитала про вулицю. Вислухавши моєї історії, та ще, що в мене хворий чоловік, вона вирішила, що нам треба допомогти, і через своїх знайомих напитала мені хату. Так ми залишилися «на приватці», як тоді говорилося, що було важливе з огляду на хворобу Пилипа.

Я прокидалась вчасно пранці і дивилася якусь хвилину в вікно. Вітала смугу синяви понад розбурханою зеленню старого каштана, що ріс під вікном. Але за ним гул. Божевільний гамір міста, якого бруком котилися американські вози, бігли колеса німецьких потягів і трамвай сунувся по рейках, втікаючи на передмістя. Наче велетенський водоспад, гул не вмовкав вдень ні ніччю. Інколи тільки послабав, щоб нагло гаркнути вибухами бензини та загомоніти стрілами поночі. Потім бурлив далі і далі, оглушливо гомінкий і невгомонний.

Місто, о, місто, поклін Тобі! Я так страждала там у тісному гірському проваллі, я так тужила за тобою, навіть не знаючи тебе. Оце мрія про тебе здійснилася, і живеш і бушуєш і гомониш. І швидко я поринаю в тобі, йдучи назустріч моїм повним змісту будням.

Я йду на Ґеґінґен, йду до табору. Щодня покидаючи трамвай я йду доріжкою поміж полями, гладжу колоски жита, що бренить обабіч, і всміхаюся назустріч розіскреному просторові, що лине десь в необмежену даль. О, як добре, що його не замикають гори, і що він є і є, як далеко очі сягають, і ще далі, але до обрію і що на

синяві неба цілий день іскриться сонце, і що синяви так багато, і день такий довгий, бо не вкорочують його гори. Як добре, що мені треба вставати вранці та йти назустріч новим необхідностям і обов'язкам.

Он табір, он дроти, що його оперезали. Хай і дроти, але ж за ними наші будні. За ними цегельні і шопи, бараки й чудовища людських винаходів, пристосованих для жител і господарювання. Там і лікарня, хоч це тільки дві тісних кімнатки. Там я знову повертаюся до звання, яке б воно було обмежене, і маю почування приналежности до спільноти, що потребує мене. Дні мої повні змісту і обов'язок, що я взяла на себе, дбати про їхнє здоров'я, падав знову вартість життю.

Я не належала до табору. Ані в його початках на Ґегінґені, ані потім, коли його перенесли до Зомме-касарень. Я жила завжди в місті. Але я відчувала, що разом з тими, що були в таборі, доля наша спільна, і все, що хвилювало людей табору, глибоко заторкало й мене, чи нас. Швидко і для мене змінився напрям: вже не через поля до цегельні, а містом, поміж будинками до касарень. Тоді вже простір, а передівсім гори заступали городці перед будиночком на передмісті. Міщанин бо давав вислів своїй тузі за горами будуючи маленькі скельні городці. Така групка каміння говорила так багато! Були там стрімкі стіни гір і були верхи, покриті снігом (з білої фарби), і вузькі планки спинання по скельних стінах. Де-не-де журкотів потічок, чи сріблилося озерце, чи то справжні, з води, чи намальовані. Серед озера стояв замок лицаря-розбишаки або гордовитого вельможі. То знову старший пан, вже на пенсії — ви щодня бачили його в городці, де щось ще дороблював до своєї величньої групи гір — зробив цілий краєвид. Там були стежки, що плелись спершу поміж лісом, це карлуваті чатинні кущики, а потім вибігали на збоча, посипані камінним осипищем і закидані скелями. На верху був готель-притулок, перед ним стояли туристи, що вже покінчили туру. Деякі ще спиналися по стрімких збочах або їхали линвовою залізничкою, що хиталася понад бурхливим гірським потоком і головокружним проваллям. Старий пан поправляв, добудовував, випробовував мотор, що вводив у рух залізничку, відкручував і закручував воду, що засіблювала його справжню річку. Ви зупинялися біля паркану, здоровили старого пана старим, добрим «ґрюс Ґот» (здорови, Боже) і він, поправивши на носі окуляри зачинав з вами розмову про свій краєвид, свої пляни і що і де ще треба зробити. Так він як інші старі пани мав зміст буднів, мав для чого вставати вранці і чим виповнити день. Але ви, постоявши і згадавши гори й походи й пригоди там, швидко покидали цей спомин минулого і, повертаючись обличчям до міста, слали йому поклін і подяку, за

будні, що бігли по його вулицях, понад річкою Вертах, мостом і через залізничі рейки і дорогами і вулицями і площами. Хай і заваленими руїнами. І вони мали частку з нас як і з своїх жителів, бо ми разом з ними несли тягар війни та жах бомбардування й заглади. Та вони були тубільцями і господарями, хай і руїн, а ми чужинцями, тягарем і заволокою. Вони не знали, хто ми і яка наша доля і що пригнало нас сюди. Але ми за дротами чи за мурами гордо несли прапор протесту проти сили й насильства і вирішили радше йти в діяспору, як піддатися їм.

В тому часі, коли старий пан щось довбає в своєму городці, молода пані (чоловік не повернувся з війни) і стара (вона майже завжди є в кожній сім'ї) господарюють. Як завжди, як споконвіку. Молода пані йде робити покупки хоч у склепах, офіційно, мало що можна дістати, хіба що на карти. Та вона має знайомства і дещо, потайки може купити. Разом з городиною, що її вирощує старий пан в маленькому городці, можна буде зварити оцей постійний, мабуть винахід воєнних днів, «еінтопфгеріхт» — все разом в одному горщику. Отже там куски м'яса, городина і, саме головне, картопля й морква. Така саламаха, що її їдять з скибкою хліба, добутого на картковий приділ.

Стара пані прибирає хату. Вже зранку всі вікна відчинені, не дивлячись на погоду. У вікні час від часу мелькне її постать, або покажеться голова в очіпку і руки, що ними вона витрушує шматину. Там, отже є свої будні з малим, але важливим змістом. Вони для наших людей обмежені до найменшого. Бо в таборових кімнатах часто по кілька сімей, і прибирання не багато, а їсти варить таборова кухня. Правда, доварують потроху, але не легко це зробити в таборових умовах: електричних пічок не вільно вживати, врешті їх багато і вони пошкоджують електричну інсталяцію. Залізні пічки з трубою, що виходить у вікно. Такі притаманні воєнним дням. З вікон ними снується дим, так, що здається, наче б будинки курили великі люльки. Але які смаковиті речі смажаться чи варяться на тих пічках! Чоловіки бо вернулися з рибалення, і не один короп чи карась спочив на таборовій сковороді. Вліті знову десь з лісів примандрували запашні гриби. До того, що дістають, як приділ, це смачна прикуска. А там вареники, борщ, каша, голубці. Бо як бути нашій людині без них, навіть у таборі? Чого немає в приділі, можна добути між німцями в обмін Тож жінки варять. На подвірях, і поза будинками вітер грається разками білизни.

Такі таборові будні. Їх оживлюють радіопереси-лання та вісті і тривожать комісії, скринінґи, небезпека бути виданим большевикам. Але будні зазублюються один об одного і біжать разками й смугами і з них нанизуються місяці та й роки.

Але ж чого ці люди зажили так? Невже вони й справді не хочуть чи не можуть повернутися до своїх осель, там у рідній, так гаряче любленій батьківщині?

ЧОМУ ВОНИ НЕ ВЕРТАЮТЬСЯ

Колись бачив цей кольор Шевченко на безталанній Україні:

— Почервоніло небо і село:
і сонце запекло — почервоніло —
І рай запалило.

Але не від сонця загорілися села. Колективізація. Про неї розказують сумні, бліді жінки аж тоді, коли їм підступить до серця жаль. Бо так у загальному всі вони залякані двадцятлітньою неволею й переслідуваннями, мовчать недовірливо. Бояться один одного і всі усіх. Мовчать, понуро розглядають настирливого, шо хоче чогось довідатись, і збувають його декількома словами. Галичани зараз же розказують свою історію й причини свого скитання.

… Оце агітація за колгоспами. Мітинги, збори, промови. Розказують, яке добро в колективі та які користі. Люди мовчать і слухають. Потім записуються. Приступає кількох бідняків.

І далі йдуть нові мітинги, потім йдуть переслідування різних націоналістів, куркулів і різної «контрреволюції» — хто його зна, кого й за що забирають зі сіл. Вже й нова сільрада. Потім збори й одноголосне вирішення і — колективізація.

Зима. Проганяють з хат «куркулів». У Крючків двадцять гектарів. Проганяють їх з хати як стоять, дітей босоніж на сніг. Ходять попід хати й просять, щоби прийняли. Та ніхто не прийме. Кожний знає, що подати руку «ворогові народу», те саме, що стати ворогом. Те саме, що взимі на вулицю. Тиняються, просять — безуспішно. Ночують десь крадькома в стайнях і виходять з села в сніговій і мороз. Діти вмирають по дорозі. Йдуть до міста й стають робітниками-пролетарами. Міста ростуть таким способом непомірно швидко. Тіснота. По кілька сімей живе в одній кімнаті. Гризня, ненависть. Часті мандрівки, зміни місця й праці. Шахти і Донбас, бараки, куди завіває сніг і тече дощ, спання на мокрій землі, лахміття порване вкриває спину. Тяжка праця, безпросвітна. Промови, агітації, стаханівщина. Доноси, постійна небезпека за спиною. Голод.

Кримські також кулаки. Її з дітьми прогнали з хати, а його в Сибір. На лісорубку. За те, що був хазяїном на прадідівській землі. Потім забирають і її з дітьми. Одно вмирає по дорозі в безконечній довго-недільній їзді на північ. Бараки коло Архангельська. Щілинами впадає до них полярна пурга. Щоранку

декілька десятків трупів викидають з бараків. Навіть уже привикли до цього виду. Дитину в Кримских зараз відібрано й віддано в «дєтску», щоб виховувалась на радянську людину. До трьох неділь помирає. Роки минули з цього часу, але як нагадає Олена цю страшну смерть з голоду й холоду, не може стримати сліз.

Чоловік її міцний і здоровий. Працює і вибивається. Стає помічником кінооператора в таборі. Бо в таборі повно інтелігентів: інженери, професори, літератори. Різнорідні. Але найбільше з України. Є кіно й театр, є культура. Є голод і смерть від кулі вартового, або від холоду, виснаження й хвороб. Кінооператор, харківський професор фізики старається їм перепустку й висилає їх в місто за чимось там і каже — глядіть, втікайте, я старий, помру й не побачу більше України, але ви молоді, вам треба жити!

Харків. Готель, потім праця в кіні, власна кватиря й нові діти. Наче б зажили старі рани. Але не зажив жаль, і біль і не минається ніколи страх, що викриють.

Цим вдалось втекти. Але ж скільки їх, — сотні, тисячі погинуло в снігах півночі, в жахливих тайгах, на каторжній роботі. Мурманське, Архангелське, Соловки, Ведмежі Острови, Колима і Єнісей, аж далеко на схід.

… Скільки ж то, скільки, мільйонів кістками своїми побудували канал Москва — Волга, Ферганський і ще інші, що наводнюють степи й пустині Азії? Скільки тих каторжників з таборів заслання, з далеких таборів праці понад сили, о голоді й у обличі смерти?

За що в'язнено їх, суджено без суду й засилано? Що любили свій нарід і край, чи воювали колись за нього? Що «троцкісти» й різні там інші, що не йшли під хомут, що його накладала диктатура. Що куркулі, чи кулаки, що буржуазного походження, що з інтеліґенських родин, що контрреволюція, що шпіони. Що шкідники радянського господарства і різних ділянок життя. Що були проти українізації й потім, що були за неї. Вкінці всіх тих, що осмілювались говорити рідною мовою. І ще, й ще, й ще. Безконечна черга причин і мільйони жертв. Десять мільйонів жертв за двадцять років.

Добрий помічник знайшовся на цій кривавій дорозі страху й винищування. Це — голод. Декількома поворотами. Раз тому, що не хотіли колективізації, то ж щоб їх примусити до неї. Далі тому, що вже була вона, але не хотіли працювати. І ще чомусь, і ще чомусь. Хліб український від'їхав на північ годувати москвичів — Україна мерла з голоду.

Село в село, область в область, та хата в хату. Ні стеблини, ні

зернятка. Лежать покотом попухлі, посинілі. Умирають.

Отже все є вже в порядку. Вигинули непокірні й зникнули з рідного краю. Залишилося нецілих дві третини буйного колись, веселого, ввічливого народу, що їв смачно, співав гарно й боровся хоробро. Залишились кістяками обдертими, як череда залякана й зацькована. Це щасливе радянське життя.

Марія Сірко теж в колгоспі. Пасе худобу. З досвіту до темної ночі по росах, мочарах і балках. Убігана, чорна. Поночі вертається в колгосп, бо своїх хат уже не має народ. І тоді щойно ложку страви дітям варить, а вони голодні, обдерті. Дві курочки має. Що ж коли від них треба давати здачу яєць. Ще одної не здали, а там — друга. Потім позика й ще там якась друга здача. Ні за що купити нічим прогодуватись. Хочеш в місто їхати — пропуск мусиш від старости колгоспу мати. У будень не пустить, а в неділю нічого не купить. А хоч і пустить, та трудоднів у книжку не запише. Хоч і проробиш кілько тих трудоднів, проте зимою голод.

Не тільки вона, не тільки тисячі й мільйони Марій. Усі. Цілий нарід на панщину щоранку йде. Оце подивіться, яке щасливе життя в колгоспах. Є такі показові колгоспи, куди навіть возять чужинців, щоб оглядали. Там і нагодовані й одягнені та й мешкають непогано. Ще й ікони в кімнатах — це для старих, бо молоді тільки портрет вождя й політбюро можуть признавати. А там кіно чи клюб. Бісиклі. Словом рай. Є такі, справді є. Але є й другі й їх є більше.

Їдеш степом. Безкрай і безмір. Коли взялась пшениця, то як море — берегу її не видно. Тільки й хвилює, тільки й золотиться. Коли буряк, то тільки він. Милями. Восені купа за купою, як могили, як окопи. Плідний край, ситий чорнозем. Далеченько від колгоспу до другого. Оце виринає щось в роді села, якісь хати. Так і є, справді. Та що це сталось зі селом? Хати повалені, в землю западають. З тих, що залишились, виходять якісь здичавілі постаті, голі, позаростані. На кім лахміття, то дране таке, що тіло з усіх сторін просвічує. Чи земля в них поганіша, чи не злюбила собі оцього глибокого орання тракторами, досить, що не годує людей, хоч повинна. Тож вигибають. З 620 дворів, 100 тільки залишилось, решта опустіли та в землю западаються.

Скільки, скільки ж таких по всій Україні!

Галичани теж зазнали цього раю.

— Сто гектарів у мене, — розказує Заклинський. — Коло Калуша земля не погана. Так що ж? Війна війною. В минулій війні погоріли ми зовсім. За большевиків переслідування. Тягали по ночі, переслухували. Я відпекувався, мовляв, земля не моя, а братова. А брат був на другому боці, під німцями. Але не вірили.

Свідки були, що я куркуль. З хати прогнали, я втік на другий бік. І добре я зробив, бо був би пропав, як інші.

Віз з господарським майном під будою. Жінка й заміжня дочка з чоловіком. От і все з челяді й майна, стогектарного господарства. І не жалує за ним, зовсім ні.

— Доки вони там будуть, нічого нам там шукати. Хай захлинуться моєю землею, хай їм прокльоном стане. Не хочу я її.

Що за режим, що вчить селянина ненавидіти свою землю, її, що за неї нещодавно життям жертвував і що нині віддав би його кожночасно, в потребі?!

Але він вірить, що мусить настати час порахунків між союзниками, що на свою землю він таки вернеться не рабом, господарем. Як ні — то в світ! Простим робітником, на найчорнішу роботу.

Марчак самітний, живе з парубками в кімнаті. Тепер у стайні. Та чи не все одно? Життя йому обридло вже давно, хоч має тільки сорок літ. Чого втікав? Не втікав, тільки доля ним кидала. Був у польському війську, був у неволі, був у большевицьких таборах для полонених, вийшов і посидів в хаті. Та яка то була хата, яке сидження? Продовж не цілих двох літ — тричі переселюваний. З Сяніччини в Равщину, з Равщини в Чортківщину, а відтіля на Волинь. Що засіяв землю, то не зібрав, тільки мусів мандрувати далі. Родина зчорніла й звелась на ніщо. Вкінці, взяли його до війська. Був на Україні, навіть на Далекому Сході. У Владивостоці, на якомусь військовому навчанні. Потім на фронт — проти німців.

— Там ми, галичани, давай радитись. Защо маємо воювати? За катів нашого народу? І вирішили здатись німцям. Так і зробили, під Львовом стоячи. А німці зібрали як найгірших злочинців до жахливих таборів. Спершу цілий тиждень не давали їсти. З голоду ремінь кусали. Потім в Німеччині, отут недалеко від Авґсбургу, в таборі я гинув поступнево й здавалось неминуче. На камінній підлозі, або на болоті пів року спав. На день літру юшки й кусок хліба давали. Люди мерли з голоду масово, і то тоді, як вони стояли на Україні, золотій від хліба. Прокляті!

Від очей ідуть скісні зморшки, очі насуплені, вигляд значно старший, як би відповідало його вікові.

— Поночі німці приходили часто в табір п’яні. І тоді вправлялись, хто одним ударом вб’є людину. Доходили до досконалости. Одним ударом палки в голову — вбивав, і так кільканадцятьох, одного за другим. Потвори! Другі, що допікали, були рускі. Вони зараз же захопили провід у свої руки: вся влада, зв’язок з німцями і внутрішній порядок в їхніх руках. Вони то наче б усі однакові, без відзнак. Але між собою знали котрий

офіцер і кому приказувати. Ми, галичани, мусіли укриватись, приховуватись, бо інакше мучили нас, переслідували, а то й вбивали, як оці падлюки. Вкінці українців почали звільняти з неволі, тоді відбувся страшний похід кістяків, що останками сил воліклися додому, падали по дорогах, розсіваючи всюди заразу й смерть. Усі придорожні садиби згодом були, як вимерлі: усюди висипний і кишковий тиф і смерть.

Але хто вернувся і відховався, не забув цього злочинця. Загоріли партизанщиною ліси-степи, спалахнули села й загули міста.

— Після звільнення мені нікуди було йти. Моя сім'я ціла була вже позаду під большевиками на Волині. Додому повороту не було. То ж залишився в Авґсбурзі. Я муляр і каменяр. Майстер, спеціяліст. Робота була, якось я й розжився. Та що з того, доля мене мабуть переслідувала. Двічі бомби розбили хату, й я залишився в тім, в чому стояв.

Що далі?

Виймає з витертого портфеля витинок з якоїсь польської газети. Слова президента Рузвельта, що заявляє, ніби аліянти так довго воюватимуть, аж привернуть в цілому світі свободу думки, слова, письма и совісти та знищать усі диктатури й тиранії.

— Якщо ні — не дам себе взяти живцем! Маю вже досить муки й лиха. Вб'ю одного чи двох, якщо мене силою брати схочуть, і сам згину. Мені вже все одно, мої найкращі літа вже пропали, й тепер я не маю нічого й нікого. Родина моя певно не живе, бо в тій смузі були страшні бої. Є тут зі сусідніх сіл утікачі, кажуть, що наше село не встигло й рушитись, як поночі засипав його град бомб і гранат і зараз же спалахнуло, тільки вирви залишились — де було. Про мою родину ніхто й не чув, і не бачив їх.

Параска Просвернюк якраз з тих околиць. Жовтяво-бліда, тупий пролетарський вигляд. Шестеро маку — дрібноти коло неї. Чого ж вона, якраз вона — їхала?

— Та де я їхала, де! Аво прийшли з револьверами й гандгранатами та давай викидати з хатів. Фронт буде. Всіх нас вигнали за село, а село підпалили. Ми оглянулись і тільки ахнули: вже горіли наші хати. Потім відділили чоловіків від нас і кудись погнали з кіньми. І слід за ними загинув. А нас, жінок з дітьми спакували у вагони та й надали на колію. Їхали ми, їхали о сухім хлібі, діти мало з голоду не погинули. Завезли нас до лягрів десь в Німеччині, а там ми доперва набідились. А потім мені казали йти на фільварок працювати. За те, що з дітьми на тім вікті[71], що свині не їли б, не платили мені. Діти обдерті, голодні по селі скитались. Чужі господарі швидше щось дали, але

мої сильно скупі були й ніколи не дали нічого.

Одна дитина на руках, друга за спідницю тримається, ще двоє грається на підлозі, інші на подвір'ї. Якраз кличуть, що Юрко протяв ногу, бігаючи по смітнику…

— Так куди буду вертатись і до чого? Хати нема, чоловіка нема, села нема. А тут між своїми, та й якось живем. Що буде другим, то й нам.

Гаврилюк волиняк зі Сокальщини:

— Ще до війни перечували від людей, що втікали з України, які там гаразди. І знали все про колективізацію й вивози та винищування народу. Але як прийшли большевики, питались селян з-за кордону, бо близько були, як їм живеться. Всі вони якісь застрашені, якісь недовірливі. Казали завжди: «Нічого». Але вже бійці, що не стояли, а проходили й не боялись, казали: буде вам горе люди, буде вам загибіль. Дивіться, до колгоспів ні за що не вступайте, бо це все одно що смерть.

— Ми були ще під большевиками пів року. Як же стали вивозити й проганяти людей з хат, як же чіпили мене за політику, — а я був крамарем у кооперативі, — і стали мене тягати по ночах до НКВД і жадати, щоб я видавав своїх людей і виказував на них, хто націоналіст, і погрожували, що як не скажу згину сам, то ми тихенько зібрались з жінкою і раз у ночі — через Буг на другу сторону.

Цей був тоді молодий і не мав дітей. Вже потім у чужині прижив двоє. Чи не жалує за землею й господарством?

— Земля й господарство? Ба, якби дали бути й жити! Але на дадуть, де, де! А потім: все це набута річ. У нас війни були. В попередній війні ми погоріли, а земля терном поросла, бо в нас був фронт. І нас теж прогнали були. Але як війна покінчилась, і ми вернулись і стали до праці, до року хату ще й під бляхою поклали, поле обробили. Головне: життя й здоров'я. Будем жити й зможем — поставимо будинки, управимо поле. А ні — не треба.

Де був, опустивши Волинь?

— Був у Залізчині. Там де поляки вирізували цілі українські села й палили їх. Там пройшов такий жах однієї ночі, що горіли села довкруги й чути було тільки лемент та рик худоби. Ще й досі здригаєшся на саму згадку. Чудом смерти уйшли. Ті, що залишились цілими — подались у Карпати.

— Там же партизанщина була. Ліси повні. Різних. І наших українських і польських і большевицьких. Приходять до хати, приказують, вимагають харчів. Раз одні, то знову другі. А не послухай — кулька в лоб. Вкінці приходять у день німці, хтось їм виказував, що в тебе вночі були партизани, і стріляють та вішають господарів.

Робітники насилу вивезені через арбайтсамт (бюро праці) — їх ловили, як собак по селах і містах, замикали за дротами та вивозили, як худобу, на експорт. Працювали по фабриках, гинули від бомб і від знущань. Були по селах у баверів і, хоч праці багато, якось жили. Були всюди, в кожній закутині Німеччини. Знають її, пізнали життя і не бояться ні чужини ні праці.

Такі вони — ці люди в таборі. Оце тільки декілька з них, що ви встигли з ними поговорити. І що захотіли розказати вам свою історію. Але їх, таких же три тисячі в цьому таборі і сотні тисячів у інших таборах і по домах Европи.

Довгі місяці вони жили під загрозою примусової репатріяції в чорній розпуці й безнадії. Але розбилися спроби примусу об їхню рішучу поставу: вони воліли смерть на місці, як повільне чи й швидке конання там, на батьківщині.

Тож людолови покінчили своє завдання, їхні комісії від'їхали з нічим. У руки дістали тільки тих, що їх захопили на початках, доки народ не навчився боронитися, а його постава й страждання не порушили совість світу.

Тож прийшли для нього часи перевірок, анкет, комісій, допитів, розслідів. Вони торгали нерви й мучили й несли з собою нові, незрозумілі небезпеки. Одною з них — бути вискринінґованим, значить викиненим з гурта й відданим німцям в руки. І знову питання: що зроблять з ними німці? І з чого та як житимуть?

Вони гніздилися по руїнах, містилися в півзавалених бараках за містом, скривалися по селах і були знову «остами», що робили на баверів.

Усі вони, селяни, робітники, інтелігенти — могли б вам розказати про своє життя там і тут, неімовірні для вільного світу, історії. Кожне життя — кривавий роман. Алеж кому цікаво читати його, чи слухати? Навіть вояки позіхають стоячи на варті, а службовці УНРА, а потім ІРО, нудьгують і нетерпляче й зневажливо мотають головою, слухаючи цих, неймовірних для них оповідань. Не відомо, чи вірять, чи думають, що це вигадки.

Але таборовики, приватники, вискринінговані, чи ні — всі вони мають одне стремління — на захід!

РОЗГАР ПРАЦІ

Спочатку ми організували таборову здоровоохорону. В таборі на Гегінген була я одиноким лікарем. Згодом, коли люди стали напливати до табору, нас було декількох. Число це згодом збільшилося до 11. Але головну організаційну роботу провели ми обоє з д-ром Жуковським. Ми дістали обладнання й ліки і в Зоммекасарні ми вже мали кілька кімнат і кілька відділів. Тоді я обійняла опіку над жінкою, з її жіночими хворобами, вагітністю і пологами, інші лікарі вели внутрішній відділ, далі дитячий, шкірновенеричний тощо. Для пологів, операцій, поважніших хвороб ми відсилали хворих до окружної лікарні в Сервациюсштіфт. Як і ціле наше життя, так і здоровоохорона підлягали американській, тобто міжнародній установі, званій спершу УНРА, потім ІРО, зокрема лікареві, акредитованому при ній.

Привітавши в дорозі будні, я вступала на терен табору. Довший час треба було мати довідку, що працюєте в таборі, і її оглядали стійкові на брамі. Та, коли американських вояків замінили наші поліцисти, вона стала майже зайва, бо ми всі були знайомі.

Я скручувала зараз же праворуч і входила до першого блоку де містилися уряди й установи та таборова управа. Там теж були наші амбуляторії. Великі вікна, частинно покриті молочним шклом, виходили на вулицю і приносили нам враження зі світу. Так часто непокоїв нас надмірний рух автомашин, головне вантажників. Все що різнилося від постійного ритму буднів, могло нести нам небезпеку.

Сестра, що допомагала мені в праці, мала звичайно вже зголошених хворих і приготовані їхні картки, що їх видобула заздалегідь з картотеки. І хоч був вчасний ранок, хворі вже чекали нас. Але, треба сказати, що їх ніколи не було багато і, що хвороби в них не були поважні: такі менші жіночі нарікання. І вагітних ми не мали багато, навпаки, як це діялося в інших національних скупченнях. Страх перед репатріяцією і непевним майбутнім заставляв людей і в цьому обмежуватися. Але мали ми систематичне прослідження всіх жінок, час від часу, і це давало нам доволі роботи, далі огляд персоналу, що працював на кухні, побирання бактеріологічних пробок для вишукання носіїв інфекції, тощо. Вкінці, облік і зіставлення, та писання звітів.

Бувало, що нікого не було до ординації, і ми тоді балакали й жартували. Інколи ж я казала сестрі піти до будинків та поглянути, що там діється, та покликати зголошених хворих.

Коли надворі був холод, сльота чи сніговій, вона верталася та зі сміхом заявляла, що жінки поховалися під чоловіків, як курята під курей, хто б їх відтіля видобув, або щось похоже, жартівливе.

Як би не було, наша ординація кінчилася — за неї нам ніхто не платив, тільки я діставала приділ харчовий, хоч, як приватниці, мені він не належався, і я входила на терен табору для суспільної праці, нарад, розмов з різними людьми. А роботи такої було багато. Давали нам її дві установи: медична і жіноча. З рамени здоровоохорони велося санітарний курс, догляд хворих і першої допомоги. Вказівки ми діставали з Українського Червоного Хреста, потім названого Санітарно-Харитативна Служба, в скороченні СХС. До кожної школи був призначений лікар, що дбав про гігієну, прослідкував учнів. А шкіл тих було немало! Там дитячий садок, нижча початкова і вища початкова, вечірня, курс для неписьменних, навіть був Народній Університет, виклади для вчителів, виклади для учнів, курс шкільної гігієни, контроля санітарних умовин, одна чи друга порадня.

ОУЖЕ — Організація Українських Жінок на Еміграції з централею в Мюнхені трусила життям наче великим решетом. Ціла країна промережана сіткою філій, усюди, де жили розкинені наші люди, обов'язково діяла жіноча організація з її багатьома рефератами, якими пронизувала ціле життя громадянства, в першу чергу піклуючись жінкою і.дитиною, в таборах і в позатаборовому житті. Різні там курси, робітні, варстати. Виховна праця, організаційна, фі-нансово-господарча, зв'язки з закордоном, гігієна, література й видавництво — таки справді здавалося, що ми не в Німеччині, а вдома і що оці всі Регенсбурги, Ашафенбурги, Кавфбойрени не чужі, а таки наші власні ж Тарнопіль, Куликів, Винники. Навіть назву їхню вимовлялося і відмінялося «по-нашому». Правильники, засідання, наради, з'їзди, зустрічі. Суспільна опіка: комісії опіки дитячим садком, шкільною молоддю, багатосімейними матерями, поворотцями з війська і полону, в'язнями, інвалідами… Зимова допомога, свята.

Чого, чого там не було! Але ОУЖ не одинока. Таже нашими справами відало ЦПУЕ, що жив-володів на Моріцпляцу, коли йти від сторони центру і на Юденберзі, коли спинатися безконечними крутими сходами від загумінку, бо на ділі там був вхід для нас, діпістів. І відтіля виходили директиви, вимоги, настанови, і там були майже всі ті реферати, що в жіночій організації. І засідання і наради.

Але на терені табору діяли різні ще організації, різні ще референтури. Так, це було місто, це була просто держава в державі. Тож день у таборі був повний, як стручок дорідного

гороху. А ще коли хтось належав до кількох секцій, організацій чи що, або й мав відвагу бути головою філії, скажімо в рямцях ОУЖЕ. Киньте оком хочби на склад виділу та їхні реферати:

Голова Парфанович,

Заступниця голови Шпаківська,

Секретарка Кохно,

Виховний реферат Дубас,

Організаційний реферат Холодняк,

Суспільна опіка Твердохліб,

Фінанси Петрова,

Господарчий реферат Герасимович і, очевидно контрольна комісія (навіть там ми їх мали!): Чехівська, Орел, Ганушевська. Гей, товаришки праці і наших кольорових буднів на схрещених дорогах! Де ж ви розсипались по широкому світі, де ж понесла вас мандрівка? Кілько спільних гутірок, кілько нарад, які поважні пляни й наміри. Роки розвіяли вас мало не по цілій земній кулі. Привіт вам, як привіт лікарям і медсестрам, а зокрема А. Жуковському, мойому доброму співробітникові й другові.

Не згадую злим словом і ворогів моїх, яких я там прижила несвідомо, хоч вони довели вкінці до того, що мусіла перенестися з табору, до якого я прив'язалася всіма нитками душі, мусіла йти до польського, що містився в Гінденбургкасарні. Хоч дні мої стали тоді порожні й понурі. Але дні ці наблизили мене до мрії, що я леліяла ввесь час: перейти на працю до лікарні в Сервациюсштіфт, що й сталося під кінець сорок шостого року.

РУКОЮ І СЕРЦЕМ

Було вечорами щось для душі: сходини літературного гуртка. Припадком чи свідомо зажила в нашому таборі група людей, що мали тісний зв'язок з мистецтвом. Багато з них ціле життя працювали в одній чи другій його ділянці, або своїми замилуваннями примикали до нього. І були молоді, що зачинали свій шлях. Усіх їх і не перелічиш, може й забулися прізвища, може роки затерли в свідомості їхню появу. Але життя було надто бурхливе, щоб на нього вони не відповідали. Майже всі жили в спільних кімнатах і може тільки старші, сімейні мали можність придбати собі якогось стола, на якому могли писати, не дивлячись на те, що довкола них кипіло й гомоніло таборове життя. І що вони не писали!

Коли, по роках, ви візьмете до рук один з небагатьох випусків МУР'у — Об'єднання Мистецький Український Рух — дивуєтесь як багато питань хвилювало письменників і як живо на них вони реагували. Панове Міяковський, Чикаленко, Одарченко самі не виступали з творами, але завжди на всіх сходинах, на конференціях МУР'у забирали голос і повчали молодше покоління та висловлювали свої думки. Міяковський уже тоді, помимо таборової тісноти, дбайливо громадив музейні матеріали, що хто мав і міг, чи хотів дати. Літературні критики, а з них Державін, були божками, до голосу яких необхідно було прислухатися всім, хто писав щонебудь.

Чапленко писав про події з підсовєтської минувшини і виступав у обороні наче ним винайденого «збагаченого реалізму», хоча Костецький виголосив кредо в тій справі, вимагаючи українського реалізму, нового реалізму, що переступає всі межі ідеалізму, черпаючи з нього те, що йому потрібне для відтворення життя, його правди, дійсности і погодження з нею шляхом поетичного слова.

Правда ані Костецький, ані Косач, так як Шерех чи Петров, не були пожильцями нашого табору, але до їх голосу прислухався пильно кожен, що насмілювався держати перо в руці. На конференціях МУР'у вони виголошували догматичні доповіді, повні ерудиції, що викликали зараз же або довгий час потім полеміку так усну, як і на письмі, друковану в збірниках МУР'у.

Орест і Шаян жили в одній кімнаті і працювали в своїх напрямках. Орест писав вірші про місто і про ліс, розробляючи свій клясичний стиль, Шаян молився до святого Ґраля і писав протести, апелюючи до совісти світу.

Барка читав на сходинах своїх «Апостолів» і його голубливий,

здрібнілий набір слів був невичерпний та будив похвали або застереження. Любувалася ними Людмила Коваленко, що жила в Мюнхені, але була всюди, де щось діялося, а головне, діялося під видом бурхливих дискусій, щоб потім писати пародії про бурю в МУР'і.

Манило виступав з своїми байками, прирівнюючи себе до найбільших байкарів нашої і чужої літератури, за що йому порядно дісталося від Грицая, якого він безсоромно та безстрашно посилає в пекло в своїх «Пострілах з пера». Грицай бо, живучи в Берхтесгадекі, приїздив на конференції МУР'у і теж виголошував свої тези та намагався молодих письменників приручити, та загнуздати до праці над собою, що знову декому видавалося механізацією творчого процесу. Викликало воно потім відкрите листування на сторінках збірників МУР'у, з якого виходило, що помимо всього і Улас Самчук і Грицай — думають те саме, а Манилові порядно дісталося від старого майстра вірша.

На теми видавання творів і літературної критики велися живі, інколи бурхливі, дискусії. Старші бо письменники вимагали, щоб ніхто не друкував поза рамцями МУР'у, МУР, знову, сам не видавав нічого, бо як кожна така організація, не мав за що і не мав робітників, а видавати хотілося, головне молодим, що не мали часу чекати. Вони, як писав Грицай, друкували своє будьщо за кілька пушок консервів, що викликало не лиш негативну критику сильних і великих нашого світу, але й обурення. Чорний лаяв МУР за його видання Кленового «Попелу Імперій» і радив заангажувати до праці кількох «паскарів», що потрапили б краще оформити книжку. Проти критики ставились молоді, як і не один старший, бо кожен бажав собі прихильної критики. Тому Л. Білецький виголосив доповідь на одній з конференцій про критику, якій призначає завдання, що їх вичислює в дев'ятьох тезах, друкованих в третьому збірнику МУР'у. До-брий, старий пан хотів погодити всіх: старих і молодих, і тих, що пишуть і тих, що критикують і казав: «Літературна критика повинна бути і в самому МУР'і, але критика здорова, толерантна, речева й фахова: найвищої кваліфікації». І багато дечого писав наш дорогий професор, але життя, а ще в ту пору, йшло своїм, бистрим шляхом.

Молоді мали в авангарді трьох поетів, що потім виправдали свою приналежність до цього славетного «фаху»: Зуєвського, Славутича і Буряківця. В ту пору вони були початківцями і добрими, всі вони читали свої вірші на сходинах, там у підвалі і ми уважно слухали їх та критикували, з чого поети, мабуть, не багато собі робили. І була між ними одинока поетеса нашого загумінку, ніжна пані з притишеним голосом Калюжна, про яку

Міяковський говорив, що невідомо чи то людина чи квітка. Між прозаїками була О. Несич[72], що друкувалася в місцевій газеті та робила завжди немало руху, будучи сама метка й повна життя та зацікавлень. Вона то до президії першого з'їз-ду МУР'у, що відбувся в Авґсбурзі, подала телеграму-протест проти неузгляднення участи жінок в літературі, це в викладі Шереха.

Одарченко, спец від граматики, поправляв нам мову, коли ми брались за видання наших творів (як от Парфанович «Загоріла Полонина» і «Інші Дні») і ми називали його Придирченком. Орел працював теж як мовник і задумував створити видавництво. Степовий цікавився етнографією і видав збірничок народніх танців. Сам же вибирався в літературу і написавши коротку казку «Степова Царівна», пустився з нею в турне по таборах Німеччини.

Так таки й справді, не спала літературна братія. Про стилі було багато дискусій і писання. Не даром же Косач апелює до акторки з першої половини п'ятнадцятого століття, що мала кілька милозвучних еспанських прізвищ, в обороні романтизму і «магійности» в театрі. Але разом з тим він пише, що «театр починає журитися за людину, це театр гуманістичний, героїчно-гуманістичний, романтично-гуманістичний».

Так отже гомонів життям наш літературний світ, без огляду на те, що діялося довкола нас і чи хто збирався нас перевіряти й вивозити. Для нас, що пишуть, важливіше було обличчя сучасного театру, зміст, форма й кольорит нашої поезії і стиль нашої прози, як усе те дочасне. Вони бо, вічні…

Наші сходини, там у підвалі, бували різні. Частенько приносили вони й розвагу і розвеселяли. Бо, як жити людині без усміху? Он один літературний вечір, такий повний кольорів, хоча він був легкого жанру, так би мовити, а власне завдяки рибальству. Поет читав вірш, гарний вірш. Так і бачилось — степи українські постелились у далину, а тут і річка Дінець, а над річкою верба, а в річці окунь-рибка срібним животиком грає.

Вірш гарний і милий, хоч усім зрозумілий, отже не модерний. Та що ви думали б: цілий вечір зійшов нам на обговорення, чи ростуть над Дінцем верби і чи є в ньому окуні. На біду оці письменники чи журналісти всі були завзятими рибалками та ще зі східніх областей нашої України. Вони присягали, що ні верб над Дінцем, ні окунів в ньому немає. Аж О. Несич стала лаяти їх: та біда б вас пібрала, рибалки ви! Ми ж тут на літературному вечорі, а не рибальському, чи якому природничому. Читачеві ж байдуже, що росте над річкою, чи плаває в річці. Він бачить синяву простору і річку, що в'ється степом а в ній рибку, що грає срібною лускою, і йому байдуже є, чи немає в Дінці окунів.

Наші рибалки прочунялись з рибальського завзяття і навіть

один зацитував вірша Пушкіна про львицю з зеленою гривою, — такий пам'ятник стояв на одній площі в Петрограді. Але — не львиця має гриву, а лев і пам'ятник був з каменя а не з бронзи, і…, але ж вірш пережив поета і його критиків, і не відняв слави поетові. Трішки фантазії і, як що до чого, побрехеньки, вільно поетові вжити для змалювання образу, чи для надання краси чи змісту свому віршеві. Вже не кажім про найрізнородніші і найдивачніші матеріяли, з яких будує свої гротескові будови, чи тканини модерний поет.

Одного такого вечора, коли хтось читав дзвінко-звучні поезії, що були, наче намисто з кольорових шкелок, розсипане без ладу й складу, але сяюче кольорами, в двері хтось постукав.

Старша, дещо пригорблена жінка. Сивіюче волосся, глибокі зморшки на обличчі.

— Я чула, що ви збираєтесь тут, панове. Що ви пишете… я написала…

Ага, нова адептка нашої музи, подумали ми. Але трішки попізно.

— Я… ні, я не письменниця. Я тільки написала листа. І прошу, може панове прочитають, може що треба поправити і може хто годен вислати той лист…

До кого ж написала листа оця незнайома жінка?

НЕДОРУЧЕНИЙ ЛИСТ

До Жінок Світу.

Другий рік минає, як ми покинули нашу батьківщину і з кривавлячим серцем пішли скитатися по чужині. Ми пішли туди добровільно, ніхто не вивіз нас, не евакуював і не примусив. Вам дивне це, Жінки Світу? Послухайте як воно діялось. Та, напевно не лиш зі мною. З тисячами їх, що тут, у таборі і ще більше їх, бо мільйонами, що залишились живі або мертві там далеко в нашій батьківщині. Киньте оком на карту східньої Европи. Там, на полудні, великий простір нашої України-Але ми, мій рід, не з великих цих просторів, а з їхнього клаптика: Галичини. І ми зазнали большевицького панування тільки два роки. Тільки два! За тих два роки ми пережили більше, ніж вам, жінкам вільного світу, довелось би пережити за найдовше життя. Прочитавши ж, не питайте, як жили наші брати цілих двадцятьдва роки. Або краще — спитайте їх он тут, біля мене: цих матерів, жінок, дітей, батьків і всіх, що он тут скупчились в касарнях. Кожен з них від найстаршого до наймолодшого потрапить вам розказати стільки, що я, а то й багато більше.

Я — жінка й мати. Не політик, не активний борець. Я одна з мільйонів рядових жінок мого народу. У мене був чоловік. Добрий і розумний, Остап. Був журналістом. Я мала трьох синів і одну доньку. Я вже літня жінка і у мене є внуки. Так, вони ще є, бо дітей уже немає.

Чоловік мій був соціялдемократом. З найраншої молодості, ще як з робітника стався журналістом. У простій лінії пролетарського походження… Він, для якого першотравневе свято було найбільшим празником у році. День перед празником я варила харчі, щоб мати завтра вільний час. Бо завтра всі підемо на вулицю. Мій чоловік несе транспарант, а я з синами йду в поході.

Довгі роки ми домагались для робітників восьмигодинного дня праці, підвишки платень, та протестували проти визиску. Нас ранили шаблі ще австрійських поліцистів, нас стріляли ще польські посіпаки. Мій чоловік був двічі ранений у таких сутичках, а старший Роман до кінця свого життя носив скісний шрам через праве лице від шаблі, що дістав при труні товариша, що ліг підчас робітничих заворушень у Львові.

Але чоловік мій і сини несли в кріпких руках червоний прапор і за справу робітників готові були жертвувати життям. Так було в нас, у родині. Серед такої атмосфери старілись ми обоє з чоловіком і наші сини виростали. І наша донька.

Найстарший мій син, Роман був адвокатом в одному з міст Галичини. На кожному кроці він боронив справу робітників і був душею соціялістичної партії.

Мій другий син, Степан був журналістом-письменником. Його твори були завжди повні соціальних проблем і робітничої тематики. Тому мав багато ворогів зпоміж людей інших переконань. Але боровся сміло за ідею, вщеплену батьком і був на дорозі до слави, як вибухла польсько-німецька війна і до нас прийшли большевики. Наймолодший, Василь, був учителем. Людина тиха, роботяща й обов'язкова. Усі вони до війни були вже подружені й мали дітей. Дочка моя Олена була теж заміжня. Її чоловік був фізкультурником і у них було двоє дітей.

Як бачите, пересічна сім'я: батьки, діти, внуки. Мільйони таких живуть і працюють на цілому світі. Це спокійний, працюючий середній стан, позитивні члени громадянства. Послухайте ж, що з ними сталося продовж не цілих двох літ большевицької влади в нашій країні.

З приходом большевиків до нас ми зраділи. Чоловіки, що ціле життя стояли по стороні робітників вітали щиро прихід червоної армії і палкими словами кликали робітників до співпраці з совітською владою. Самі зголосилися до праці й вірили, що своїми силами допоможуть будові селянсько-робітничої влади на наших землях.

Чоловік мій, хоч уже не молодий став до праці в редакції часопису. Вересень… жовтень… листопад 1939 року. З початком грудня його арештували. За що? За те, що був соціалістом! Не вірите? Я теж не була б вірила, якби не те, що в тому ж самому часописі, де працював чоловік, я прочитала, що соціялісти тобто, другий інтернаціонад, це соціялзрадники, вороги робочих, і їх треба винищити. Від трьох неділь така нагінка йшла на них в часописах, і продовж тих трьох неділь виарештували всіх, про кого тільки дізналися, що був у партії. І тих, що сиділи по тюрмах, і тих, що бились на барикадах за робітничу справу, і тих, що працювали мирними рядовими робітниками.

Бо партія большевиків не признає іншої партії побіч себе. Бо тоталітарний устрій, червоний деспотизм, боїться робітників так, як не боявся їх ніякий, найбільше реакційний устрій світу. Бо соціялісти хочуть робітникам волі, а большевизм закріпачує їх. Бо російський большевизм це ніякий соціялізм ані демократія, тільки найскрайніший фашизм, замаскований кличами давно забутих творців соціялізму: Маркса й Енґелса. Це заборчий, російський імперіялізм, що під притокою боротьби з контрреволюцією винищує усі неросійські народи Союзу. Серед них український нарід як найчисленніший і найживотніший, тим

самим найнебезпечніший, підпадає систематичному нищенню.

Що сталося далі з моїм чоловіком? Що діється з арештованими на Заході? Їх судять, правда? Але в СССР явні суди є тільки для показу. Звичайних людей або не судять зовсім, і вони зникають без суду й слідства, або судять потайки і замучують в підземеллях тюрм, примушуючи їх признаватися до ніколи не вчинених злочинів. Ними теж заповнюють концтабори у безмежному Сибірі, на безводних степах, на каторгах, у тайзі, в копальнях.

Мій чоловік зник. Як безліч жінок, і я стала ходити до прокурорів, до НКВД, до тюрм. Шукати, просити, благати. Спершу приймали посилки, випитували, списували зізнання. Потім відмовились приймати, заявили, що такого немає у них і нічого про нього не знають. Звичайна доля мільйонів совітських громадян.

Дивуєтесь спокоєві, з яким це пишу? Знаєте, всі радянські жінки такі спокійні. Вони не плачуть, не побиваються, не нарікають. Вони працюють далі, та з тривогою дивляться на решту своєї сім'ї. Бо коли зникне один — мусять гинути всі. За батька сини, діти, внуки. Смерть і заглада стоїть над цілою сім'єю, навіть над братами, сестрами, кузинами. Тож нічого плакати: завтра й їх не стане, завтра зникнуть усі.

І я дивилась з тривогою на моїх синів, на моїх онуків. Від неї дні стають страшні, ночі ще страшніші. Кожні кроки приводять ваше серце до биття, кожна поява незнайомого відбирає рівновагу духу. А потім вони вже стають спокійні, дуже спокійні, оці матері й дружини совітських громадян.

Одного з таких днів прийшла вістка: мого найстаршого сина, Романа, оцього адвоката, що боронив комуністів і мав шрам на лиці від шаблі поліциста — його заарештували. Мав дві провини: був соціялістом, як батько і був адвокатом. Майже всіх юристів винищено — це, мовляв, вороги народу, вони, мовляв, служили не трудящим, а державі. По році шукання й старань його дружина дістала вістку, що його переведено до Києва, суджено та засуджено на вісім літ каторги. Людину, що жила в іншій державі досі, що боролась за справу робітників і їх боронила. Що супроти нових панів не мала ніякої провини. Що могла з користю працювати для них і для народу.

Але він був українцем і щирим соціалістом.

Чи живе він ще десь в безвістях, мій Роман, мій син незрівняний?

Але в мене були ще два сини, і я дрижала за їхню долю. І тому, окрім свіжих зморшок та ще більше сивого волосся, нічого не зраджувало того, що діялося зі мною..

Я взяла до себе невістку з дітьми Романовими, і разом ми стали боротись уже тепер за їхнє життя. Ольга — синова — пішла працювати як завідуюча гуртожитком, а я занялась онуками. Праця Ольги, крім мінімального заробітку, давала нам право затримати за собою мешкання, бо інакше, як жінки арештованих, ми повинні б були піти на брук.

Степан, другий син, як я згадувала, був письменником. Оце тепер він стояв на роздоріжжі: писати чи ні. На щастя він спочатку не йшов в літературу. Дякуючи його ворогам, що й у цьому режимі виступили проти нього, його не прийняли до Спілки Письменників. Ми вспіли довідатись, що з трьохсот письменників на Східній Україні у живих осталося тільки шістьох. Тож я була рада, що син мій не пішов за своїм природним покликанням і що його не прийняли. Бо й як же писати в тих умовах? Мій син дістав три теми до писання: новелу на «добровільне прилучення Західньої до Східньої України», новелу на польські вибори і третю про дружбу народів.

Дорогі сестри, чи Ви писали коли? Чи ви знаєте, що значить казати письменникові писати по наказу і за згори установленою тенденцією? Мій Степан мучився, ходив по хаті, сідав, писав і дер написане, курив, не спав. Вкінці зрозумів, що по наказу не годен нічого творити й завдання не виконав. Так перестав бути письменником. Бо бути письменником — це беззастережно служити режимові, і писати тільки те н так як вимагає партія большевиків. А вона вимагає похвал, поклонів, агітації й вихвалювання режиму, що поневолює й убиває.

Степан пішов до банку як службовець. Ми відідхнули з полегшою, думаючи, що йому безпечніше в конторі. Одного дня його покликали до НКВД і, покликуючись на провини батька й брата та під загрозою винищити решту родини, зажадали, щоб підписав зобов'язання служити батьківщині. Що це за зобов'язання? Невже ми всі не служимо їй без підписування зобов'язань? Мій син і сам добре не знав. Думав, що, не маючи до нього довір'я, таким способом наглядатимуть його.

З тої пори що десять днів його кликали туди. Раз до установи НКВД, то знову до приватної кватири тайних його службовців, до неймовірних і підозрілих льокалів, і між ним і переслухуючим лежав револьвер. Випитували про всіх, жадали доносів на товаришів праці, навіть на сім'ю. Степан не міг і не хотів доносити на нікого, хоча ворогів нового устрою було багато, бо всі вже вспіли його пізнати та багато дехто й потерпіти від режиму. Степан мучився, страждав і боровся.

Кожен раз натискали на нього кріпкіше, кожен раз жадали виказання ворогів. Намічували осіб, що їх треба слідити, і на них

доносити. Степан приходив завжди з нічим, кажучи, що дані особи говорять прихильно про владу або, що не бажають говорити про політику, що нічого про них не знає. Заявляли, що в такому випадку він сам ворог і зв'язаний порозумінням з ними, відомими ворогами совітської влади.

Коли вони примусили його підписати цю заяву, він зобов'язався про те не говорити нікому. І справді, про справу не знала ні його дружина ні приятелі. Але мені, своїй матері, він сказав. І кожного разу я виряджала його на ці муки. Наш рік ділився на десятиднівки. Що ближче проклятий день то наша тривога зростала. Ми не потребували календаря. Мірою тривоги ми мірили час.

Потім, коли він пішов, я ходила по хаті, від вікна до вікна і не находила собі спокою. Я дрижала, мерзла й дзвонила зубами. Я не була спроможна думати. Кожен крок на сходах заставляв мене вибігати до дверей. Кожен крик на вулиці видавався мені останнім криком мого сина. Коли вже надходила ніч, і мого сина не було, я кидалась на лежанку й уся трусилася в божевільній тривозі. Уява малювала мені жах, що переживав мій хлопець.

Тут значило: або ти мене потопиш, або я тебе. На такій страшній конфіденціяльній структурі держиться ця держава. Кожен наглядає за другим, видає його, знаючи, що той, можливо, вже видав його. Або він, або хтось інший мусить згинути. Відтіля громадянство таке покірне, спокійне й мовчазне.

Але мій дорогий хлопець волів згинути, як погубити другого. Одного дня я вирядила його як на смерть. І він не вернувся більше. Понура мовчанка запанувала над ним — як над плесом озера, коли в нього кинули камінь. Мій син пірнув у жахливу пустку. І ще щоб я знала, що він поляг на полі бою зі зброєю в руках. Яка я була б щаслива! Але я й нині боюсь подумати про муки, серед яких він мусів згинути. Ще й тепер, по роках, я зриваюсь поночі і мені здається що я чую стогони муки десь у підвалах НКВД і бачу там змасакрованого трупа мого сина. Хай їх Бог скарає за нього і за всіх наших синів замучених так!

Дружина його й досі не знає нічого. Я сказала їй, що його арештували, як Романа.

Знаєте, що зробив мій наймолодший син після того? Він кинув потайки дім і пішов у ліс партизанити. Він став до боротьби з ворогом, що знищив його рід і його нарід. У нерівній боротьбі, в лісі, зі зброєю в руках він розрахувався з обома ворогами нашими: спершу большевиками, а потім німцями. Коли другий раз до нашої землі наближались большевики, він жив ще. Але чи живе тепер?

Про доньку мою, Іванку, ще розказати вам? Її історія така

проста як історія тисячів радянських жінок. Тому, що її чоловік, як член націоналістичної партії, втік від арешту за кордон, її разом з дітьми вивезли в Сибір.

Як це діється?

Ночі для радянських громадян навіть страшніші за дні. Удень небезпека наче б не така страшна, як уночі. Уночі над містом темінь і глуша. По вулицях їздять якісь авта. Це вантажники. Добре вловлює їхній гомін вухо бідного громадянина. В таку тривожну ніч він не спить. А той, що чекає, що нині хвиля «чистки» докотилася до нього, навіть не лягає спати. Припавши до вікна, наслухує. Потім перед домом спиняється машина, на сходах тупотять кроки. Тяжкі кроки окованих чобіт. Дзвінок — якщо його досі не вилучили — або добивання прикладом до дверей. І гострий наказ: собіраться!

Лемент, плач, інколи тільки глуша. Навіть частіше.

Іванка скинула до валізки кілька кусків дитячого одягу, я дала їй стільки грошей, що мала, і дві хлібини, вона покинула хату під штиками вояків, пригортаючи до себе дітей. Насильно втиснена в перевантажене людьми авто, вона від'їхала в невідоме. Запломбованими вагонами, набитими людьми — наступного дня віз потяг смерти сотні, тисячі таких, як вона. У далеку дорогу, в Сибір. На каторжну працю серед тайги, страшних, смертоносних морозів у лихому одягу, з дрібними дітьми. Описати це я не годна вам, Жінки Заходу. Я українська мати.

Ви дивуєтесь, що після того всього серце в мене не розірвалося. Прецінь Ніобі воно скам'яніло з болю. І віки милосердяться над її мукою. Але в Україні як не кожна мати, то щодруга могла б вам розказати те саме і ще гірше, як оце я розказала вам, Сестри. І тому вони такі спокійні та на вигляд зрівноважені. Бо в них серце скам'яніло. Але над нами, новітніми Ніобами ніхто не милосердиться. Бо ми жертви всевладного режиму, що брехнею або мовчанкою покриває наші муки.

Що Вам ще сказати, що Вам ще показати, Матері й Дружини Заходу? Після неповних двох літ таких порядкувань у нас большевики попали в війну з дотеперішнім союзником: німцями й мусіли покинути нашу країну. Зараз після приходу німці розкрили тюрми й льохи та дозволили публіці оглянути трупи та шукати серед них своїх близьких.

Оце настала макабрична проща до стосів трупів. Від місяців зогнилих, збутвілих, відразливо смердячих, жахливих, з слідами мук і масакрування: поламаними кістками, дірами від пострілів в черепах. Сотні, тисячі в кожній тюрмі. У підвалах у бетонових сховищах.

До них ми жінки й матері йшли прощею, шукаючи своїх. І я

відбула мою Голгофу, і я взяла участь у цьому макабричному ноктюрні. Ми йшли між рядами чорних, відразливих трупів, що їх виложили на подвір'ї, підносили рядна і заглядали в їхні обличчя, що від довгого часу були в землі. Ми доторкались до решток одягу, стараючись хоч по ньому пізнати чи це не його сорочка або светер. Чи ми плакали? Мабуть ні. Чи ми не збожеволіли? Ні.

Ми обійшли тюрми і льохи, оглянули тисячі трупів, але наш ум працював на диво ясно, а наші нерви були на диво спокійні.

Так ми шукали чоловіків і синів і сестер і доньок замучених у тюрмах НКВД.

Але як большевики мали другий раз прийти до нас, ми не мусіли вагатися що робити. І, хоча наша земля опливала кров'ю з рук других окупантів, німців, ми не мали іншого вибору, як податися в Німеччину. У великому поході з наших земель у чужину, на захід і щораз більше на захід. Рятуючи останки українського народу недомученого катами. І коли діти наші згинули, ми взяли на руки внуків, отрясли з взуття пил нашої батьківщини і пішли в мандрівку тернистими шляхами еміграції, без дому, захисту і завтра.

Чи Ви тепер розумієте нас, українок, Ви, Жінки Заходу?

Такого листа написала до жінок світу Мати-українка. Тоді, коли над нею, залишками її роду — її онуками і всіми іншими людьми, що жили в таборах висіло мариво насильної репатріяції.

В МІСТІ

В той час, коли табір жив своїм, питомим йому життям, місто і його мешканці жили на свій лад. Еля, Гертруд, Марія бігли до праці, яку виконували з типовою для німок солідністю. Христина, що жила в домі наших «наців», як ми називали сім'ю президента, вчилася мідьориту і разом з тим кохалася у власникові робітні. Її чудові зеленкаві очі були повні сяйва, але її серце, це справжнє серце-мотор, що розганяє кров по тілі, хворіло, і я піклувалась нею. Вона лежала в лікарні діяконісок — це протестантські манахині — і там почалася наша довголітня дружба, хоч між нами було добрих два десятки літ різниці. Вона молодша. Старша панна Берта, що теж жила в нашому домі, давала лекції англійської мови, і її дні були так виповнені, що вже не мала ні години для мене. Але, коли я мала вільний день від праці в таборі, ми йшли на обід до ресторану та їли на картки скромний харч і говорили про життя-

Тоді над містом вставав густий білий порох. Збивали його екскаватори, що вибирали румовище; його вивозили за місто. На Цісарській площі завжди сиділи парами старші люди і приглядалися до горобців, що плюскалися в фонтані, та до дітей, що гралися на стежечках, серед зелені. Так, війна скінчилася, Богу дякувати, і вже можна спокійно доживати віку в цьому тихому, поважному місті.

Звичайно вже западав сутінок, як я верталася з занять в таборі. Я йшла від трамвайної зупинки добрий кусок пішки. Але я не чула ні втоми, ні дороги під ногами. Інколи я присідала на лавці на Шісграбені, та слухала співу пташок. Цей широкий бульвар затінювали старі дерева у їхніх стіп був вал, тепер порослий зеленю. Колись він боронив місто, як і сама назва каже. На весні на ньому цвіли сині весняні квітки, рябіли крокуси своїм біло-жовто-фіялковим мачком і співали вранці і ввечорі шпаки.

На лавці добре було мріяти, або говорити з Христиною чи з кимось з письменницької братії, хто інколи супроводив мене по дорозі з табору.

Але он виступ, тут Шісграбен скручує злегка на ліво, бо наша вулиця врізується в нього парком, у якому розмістився будинок, де ми жили. Завжди й незмінно за вікном бліде обличчя мого чоловіка, що дожидав мене. Побачивши, злегка усміхався і відходив до ґудзика в стіні, яким відчинялася брама. Я проходила довгий сутінний коридор і була вже в кімнаті, була вже вільна від таборового і скитальського життя. Тут був мій дім, тут на мене чекало вірне серце, що ледве несло тягар життя. Ми спільно

готовили вечерю, і я розказувала новини з табору і світу. Пилип, мій Філько, переживав їх зі мною.

Але тут теж не було затишку, тут теж вкралася післявоєнна завірюха. Разом з господарями ми турбувалися їхнім життям та ускладненнями. Що ж бо сталося одного дня?

Наш пан президент був дуже милий і ввічливий, старався нам допомогти і на кожному кроці йти назустріч. Допомагав носити й укладати наші речі, потім різати дрова. Навіть допомагав Пилипові палити в нашій малій пічці. Невідомо, чи був він такий ввічливий тоді, коли належав до націвської верхівки. Але одного дня його забрали американці та, як і інших наці, помістили в таборі..

Табір інтернованих містився теж на Ґегінгені, праворуч дороги, якою ми колись ішли до нашого табору. Не була то цегельня, тільки рядки будинків, чистих, гарно відмальованих і ясних. Чоловіки працювали біля будинків і стежок та доріг, всюди було гарно висипано ріню і піском, на грядках цвіли квітки. Люди проходжувались, читали, вправлялись у фізкультурі.

Одне тільки: табір був обведений двома разками дроту, а на воротях була військова стійка.

В тому то таборі опинився пан президент. Пані президентова чи, як ми казали, президентиха дуже зажурилася долею чоловіка. Але не тільки те турбувало її. Може головна її журба — це була небезпека виселення. Американці любили відокремлені будинки в городах, і була велика імовірність, що тепер, коли пана президента забрали, заберуть і будинок. Тож разом з сім'єю президента і ми турбувалися. Знайти хату не легко було, і ми боялися, що разом з сім'єю господарів, і ми швидко станемо бездомні.

Врешті, пан президент, як потім виявилося, не мав кривди в таборі. В неділю, в день відвідин, президентиха прийшла додому всміхнена. Була то русява пані так під сороківку, її волосся завжди гарно уложене, на руках, якими, певно, щойно тепер стала працювати в хаті, було завжди пару діямантових перстенів.

Дуже похожа на матір була й донька, п'ятнадцятилітня панночка, що носила себе й далі згорда, і з нами, чужинцями, не часто зустрічалася. Але тепер обидві вони говорили радо й багато. Так. Бо виявилось, що в таборі, в американському таборі, не те, що в недавньому німецькому концентраку. Інтерновані вільно собі ходять, не мають ніяких занять і обов'язків. На обід сьогодні мали волову печеню з городиною, ванілевий пудінґ з родзинками (можете собі уявити: пудінґ з родзинками!) і справжню каву. Кеннен зі зіх форштелен? — можете собі уявити — повторяла пані з захопленням. Врешті, пана президента

оглянув лікар, виявилося, що в нього ревматизм і його зарахували до хворих, він дістає якісь американські ліки, ходить до діятермії і масажу. Можете собі уявити що за табір?

Ми всі відідхнули з полегшою: панові президентові не діється, отже, ніяка кривда. Очевидно поняття табору не в усіх народів і не завжди однакове.

Всеж нас не минула лиха доля. Одного дня господиня дістала повідомлення, що будинок призначено на якесь бюро і що до двох неділь його треба спорожнити. Зачалось, отже шукання хати. Нове обтяження для Пилипа. Людина ця призвичаєна до праці й руху і тепер не проводила днів бездільно. Бували тижні й місяці, що його хвороба примушувала його лежати в ліжку. Але згодом він підносився, його серце дещо відпочило, і він знову брався за дві речі: видавати писання своєї дружини і, згодом, заложення української книгарні. Якщо йде про перше — він видав брошурку «Чоловік та Жінка», що було вже третім накладом тієї популярно-гігієнічної монографійки. Далі він працював при друкуванні книжки вже дещо більшої «Перша поміч і догляд хворого». Багато часу пересиджував у друкарні Сажнина, там, поза великим Ульріх-мюнстером, робив коректу, дискутував зі складачами і самим майстром. Врешті роздобути папір і все потрібне для книжки не було легко.

У вільний від тієї праці час він заходився біля відкриття книгарні. Тут він уже піднайшов собі спільників, так що не все мусів робити сам. Зараз за мостом над Вертахом, ліворуч, коли йти від трамваю до Зоммекасарні ви помічали огрядненьку крамничку, ще навіть без назви. Але в великому виставовому вікні видніла таборова газета «Наші Дні» зараз поруч були газети й журнали, що їх випускали в різних таборах, гуртки або поодинокі особи. Швидко появилися й книжки, що їх надсилали до продажу люди, які привезли з дому запас одної чи другої книжки, якесь видання, чи, вкінці, різні книжки, що вже відлежали свій вік у не одній бібліотечній шафі в наших хатах. Тепер для них і місця не ставало і запотребування на них ніякого. Бо, що знали про життя старі автори, що описували кріпаччину чи теж селянський побут там далеко поза обріями сьогоднішньої дійсности?

Тож часто ви зустрічали Пилипа, як він шкандибав до своєї книгарні. У ранці на спині були в нього книжки, що їх роздобув десь в Реґенсбурзі, чи іншому — бурзі, загалом десь між скупченнями наших людей. Хто зустрічав його — частенько підсміхався, бо нехитрий товар найшов собі той чоловік для продажу. От так би сало, м'ясо, чи хоч би мануфактуру! Але він вірив у силу людського духу і в його потребу в харчах:

друкованому слові, бо думав, що не самим хлібом людина живе.

Між книгарнею і друкарнею та житлом на Гольбайнштрассе проходили його дні. Несли його швидко назустріч нищівному завтра.

ВОНИ ШУКАЛИ НАУКИ

Від Романа не приходили вісті. Спершу ми цього не помічали, зайняті житловими труднощами, перепроваджуванням і необхідністю пристосовуватися до нових обставин. Врешті він так рідко писав з того Тельфсу. Там бо він залишився. Закоханий в гори, він не захотів жити в місті. Що робив? Жив і далі у старих, уже тепер не на стриху, а в нашій кімнаті і ним старі піклувалися майже як сином. Їздив до табору в Ляндеку, шукав зв'язків і вісток, приятелів і вікна в світ. Коли нічого не тягнуло його туди, йшов у гори. Тяжкі тури були йому наймиліші, спинання по майже гладких стінах з уживанням линви і гаків. Небезпечний похід ледняками й снігами вживаючи джагану і раків при тяжко окованих черевиках. Боротьба з небезпекою й погрозою гір, їхніх недоступних вершин. Радість з осягу, тріюмф перемоги над пропастями й безоднями. Над головою небо і сонце, світ десь унизу в туманах і хмарах.

Тож писав зрідка. Все ж писав, щоб батьки знали, що живе і де живе. Хоч і не дуже знали, що робить. Але тепер листи й зовсім перестали приходити і я занепокоїлася. Але батько потішав мене, що він вже зроду такий і що не треба тим надто перейматися і, що одного дня знову прийде картка з якимось видом гір.

Прийшла. Але не від нього. Хтось, що навіть не підписався, доносив, що Роман та його товариш Дмитро сидять у французькому концентраку, в Бреґенці. Місто це в Форальберзі — це мала гірська провінція Австрії, що прилягає до Тіролю і Боденського Озера. Тільки всього. Тепер стало ясне: батькові їхати визволяти сина. Хоч нелегка то була справа. Вже добути дозвіл на виїзд до Австрії, що дорівнював дійсному закордонному пашпортові, було тяжко. Треба було якихось інтервенцій комітету, якихось довідок, що його там висилають в таких то і таких справах. Там дозвіл від війська, СІС, німецьких і французьких властей.

Але їхав. Тими потягами, що мали тільки дерев'яні лавки, дошки чи папу замість вікон, ніякого огрівання ні освітлювання — їхав у гори, які так недавно сім'я його покинула. Через Мюнхен, що вивозив свої руїни, через Іннсбрук, де колись шукав дозволу на побут у Тельфсі. Через Тельфс, де сім'я його була коротко, але стільки важливих і цікавих подій в'язало її з тою оселею. З вікна бачив містечко і готель «Цум Ресль», де сходилися на новини. Бачив фабрики, що не зазнали пошкодження під час війни, і вітав дімок старих. Вітав спомини недавнього минулого.

— І чого та де він поцілявся? — думав про сина. Міг же далі

сидіти у старих, а коли конче кудись іти, то до Ляндеку або приїхати до Авґсбургу. Що ж знову, стругнув такого, що попав у концентрак? І як його відтіля визволити?

Його хворе серце стукало нерівно. Інколи воно й зовсім спинялося на хвилечку, щоб зараз же вистрибнути сполошеним ритмом, що не підкорювався нормі. Він чув оцю аритмію в цілому тілі. Інколи доторкав пальцями живчика з тривогою, наче б запитував його: як довго ще?

Вистукували колеса: не довго… не довго… не довго…

* * *

Хлопці верталися з Швайцарії. Пішли туди шукати можности продовжувати студії. Тяжкий гірський виряд, рюкзаки, підковані чоботи. Очевидно якась найнебезпечніша тура, що її мало контролювали прикордонники. А що до їхнього вигляду: йдуть же до Швайцарії, відомої туристичної країни, де певно всі так виглядають.

Все ж щось не похоже було в них на швайцарців Зраджувала їх німецька чи французька мова, хоч така поправна. Але якось добилися до Женеви. Мали адреси. Але чужинців, що прийшли до тієї свободолюбної країни нелегально, ніхто й у хату не пускав. Насилу десь примістилися у німців. В університеті перші умови студій: горожанство або пашпорт, віза, дозволи влади. Коротко — всі вимоги легальности.

Хлопці мали тільки ДП виказку і по парі білизни в ранці… Коли ввечері зайшли до господарів довідалися, що була поліція, шукала за ними. Прикра, отже, справа!

— Втікайте! — радили.

… Тюрма, переслухання, видача країні, з якої походили…

— Ну, але там багато університетів, — насміхався своїм звичаєм Роман. — На Соловках, Колимі, Ведмежих Островах…

— Не кортить, — заявив Дмитро.

Верталися через гори. Високі й стрімкі, покриті льодовиками. Спиналися як дикі коти, бродили по снігу, зсковзувалися з скель. Десь в диких скельних нетрях натрапили на хатину. Була порожня. Давно нікого там не було. Вичерпані до краю, перемерзлі, голодні ледве доволоклись до нар і запали в глибокий сон.

Як довго спали? День, ніч?

Прокинулись від сильного штурхання та людських голосів. Прикордонники приводили їх до дійсности. І вже тепер в їхньому товаристві вернулися до Австрії, до табору в Бреґенці. Там

громадили різних людей. Багато дехто, як наші туристи, старався дістатися до Швайцарії і або вертався з нічим, або й тут же на місці попадав у табір, не маючи навіть ДП статусу, або з ним чи без нього, будучи громадянином союзної держави, СССР. А ще ж французи. Тож збирали їх до таборів і розвозили, де хто належав.

* * *

Ішов вулицями чужого міста й розглядався. Як усі альпійські міста, воно мало небагато крутих вулиць, старі камінні будинки, а найбільше отих дерев'яних тірольських, таких оздобних домів. В невеликій віддалі обрій мережали гори. Холодним подувом віяло від озера.

В смугнастій піжамі, джаган у руці. Піднесе джаган і поволі знехотя пустить. Джаган стукне об камінь-брук. Якось довгенько джаган тулиться до землі. Чиї ж то руки підносять та пускають його? Хто ж то так тяжко працює?

Постоїть, розглядається, усміхнеться до одної чи другої дівчини й знову пустить джаган… Підіпреться його держаком і щось думає, дивиться в порожнечу…

— Щось не дуже ти перепрацьовуєшся, — каже батько, помічаючи спосіб праці сина.

— Добридень, тату! Що тут робиш? — засміявся, а очі його проясніли.

— Не хотів би ти, часом, піти знову в гори? — зажартував батько. — Коли так, стараймося тебе визволити.

— Не забудь, що нас двох!

* * *

Батько сидить у кімнаті капітана, начальника табору, поруч нього пані Мілена Рудницька, що жила в тому місті й прийшла з ним, щоб служити як перекладачка та допомогти своїм впливом і знайомствами.

— Хочете, отже, щоб я випустив хлопців? Вони не діти й знали, що за нелегальний перехід кордону карають. Не тільки ми, але всі, в усіх державах.

— Очевидно, але ж пане капітане, подумайте — що в тому злого? Хлопці шукали спроможности вчитися. Як знаєте, високі школи в Німеччині ще не відкриті, а час іде. Не дивуйтеся, що йшли там, де надіялися дістатись до школи.

Капітан усміхнувся, став переглядати папери, говорити з

своїми співробітниками.

— Хлопці вони добрі. Їхня поведінка в таборі без закиду. Зараз же спочатку розгорнули розвагову діяльність, писали скетчі та розвеселяли ними інших таборян. Буде нам їх бракувати. Ну, але я звільню їх.

— А по горах не лазьте і держіться здалеку від кордонів — погрозив пальцем хлопцям, що чекали присуду.

Батько прощався з сином.

— Дякую тобі тату. Ти хворий і це для тебе велике зусилля.

— А може кортіло тобі «на родіну»? — півжартуючи питав батько.

Розлучалися. Батько вертався «додому», як тоді і потім, в кожному місці, де ми жили говорилося. Син вертався до старих, що певно стужилися за ним.

Відтіля поїде до Грацу, то вже на сході Австрії, бо там згодом відкриють високі школи, і продовжуватиме студії.

* * *

Ще раз з вікна потягу обкинув оком сина. Хоч місяць у таборі і ніби на праці він виглядав добре, засмалений сонцем і вітром, кріпкий і добре відгодований.

Молочний туман лягав на Боденське Озеро. Від нього спершу сріблилося його плесо і морщилося наче луска великої риби. Але згодом туман став густішати і плесо ставало щораз темніше, аж доки з кольору олива змінилося на чорний. Ніч бо западала над топіллю.

Ще тільки жевріли верхи Альп. Там за ними зайшло сонце. Його зарево ще сяяло на верхів'ях.

Було як спогад про кохання, що збулося, померкло і пірнуло в чорну безодню часу.

ТУТ ПРИСТАНЬ

Наше нове житло відрізнялося від попереднього. Крута і вузька вуличка Філіпіне Вельзер вибігала з малої площі Мартина Лютера та губилася швидко серед крутіжу вуличок центру. Не була то частина, знищена бомбленням, тільки та, що лежала майже на межі й збереглась між залізничним двірцем і Цісарською Площею. Тут уже не було менших домів в городцях, тільки старі вікові будинки, один тісно поруч одного.

Вузьким фронтом з трьома вікнами глядів наш будинок на вулицю і стрімким дахом підносився над чотирма поверхами. Всі житла містилися в глибині будинку, що прямокутником обіймав подвір'я. Такий типовий будинок геранського середньовіччя. Круті дерев'яні сходи скупо освітлювали дошками забиті вікна з малими щілинами — брак шкла. Тяжка дерев'яна брама з різьбами й мосяжним колісцем-калатавкою. Дзвінка не було, немає його, мабуть, і досі. В старовину калатали, тепер усі мають ключі, а чужому — яке діло?

Десь на четвертому поверсі жила сім'я генералихи, як ми окреслювали. Але генералиха то була старша, дуже енергійна і деспотична пані, вдова по генералові. Це «ома», скорочене гросмуттер — бабуня її невістка молода пані, мати чотирьох підростаючих хлопців, зовсім підлягала їй. Чоловіка, як і в інших домах, не було, не вернувся з війни.

Як і з чого, справді, жили люди в ту пору? Ома мала пенсію по чоловікові, пані ходила десь до праці, працював теж найстарший син, інші вчилися. І наймали дві кімнатки нам, чужинцям. Щоб дістатися до них, треба було пройти через вітальню господарів, вийти на ганок, повернути ліворуч і його скриплячими похилими дошками зайти в перше житло. Воно складалося з двох кімнаток, темних, зі скриплячими підлогами і запахом тухлини й старовини. Не було там ніяких пристосувань ані до варення, ані до огрівання, і залізна пічка, що ми привезли з собою з Тельфсу, правила нам за «домашнє огнище». Поодинокі вікна пропускали холод і надвірну вологість.

Але була хата, та ще й в середмісті. І для нас самих.

Все ж житло те не було сприятливе для Пилипа. Високі, круті сходи, що ними спинався декілька разів на день, ставили до серця тяжкі вимоги. І здоровому тяжко було їх побороти не задихнувшись. Холодне приміщення теж некорисно відбивалося на його здоров'ї. Став, отже, швидко й помітно занепадати. Прийшли дні — один гірший за другого. Прийшли ночі повні муки й тривоги: хворий задихався, з трудом ловив повітря,

відчиняв вікно, хоч була пізня осінь і старався дістати з нічного неба оживляючого кисню. Його бракувало тканинам тіла, бо серце не змогло розганяти кров і нирки не потрапили видалити отрутні, азотні речовини.

Один ранок застав його в глибокому сні, з головою на столі, розвіяною, вогкою від поту чуприною. Обличчя бліде, під очима набряки, губи скривлені болем, стражданням.

Зачалися три останніх неділі його боротьби в лікарні Сервациюсштіфт.

Здавалося, що після негайних і доцільних засобів його стан поправиться. Навіть обличчя вигладилося і усміхалося ямками на щоках і підборідді. Але коли одного дня він утратив зір, лікар, що прослідживав його очі, заявив дружині, що це зловісний знак і щоб не робила собі ніяких надій. Десять літ цей неспожитий організм боровся проти хвороби, що міліметр за міліметром нищила його. Тепер настав край боротьбі.

Спав, дихаючи гучно, зусильно. На шиї товстими, синіми вужами крутилися жили, що їх виповнювала й роздувала кров, якої вже не розганяло серце. Коли задуха прикликувала його до свідомости, підривався і зі страхом взивав помочі:

— Дорога! Рятуй! Я душуся!

Але я не могла нічого допомогти йому, анічогісінько. Я тільки заспокоювала, що це часове, що це наслідок ін'єкцій чи ліків і що воно пройде.

… бачив дитячі літа в Маріямполі, над Дністром.

Перепливали широку річку нераз змагаючись з вирами, що погрожували проковтнути.

… ловили рибу. На такий саморобний гачок, що на нього настромлено черв'яка. На зарінку ватраг риба печеться, настромлена на шпичку. Добра була риба..

Худоба паслася на зарінку. Багато худоби мали маріямпільці. Варто було бачити, як виганяли її вранці, або як верталася з пасовиська. Містечко на горбку, всі ворота відчинені. Окремо чередами — корови, коні, вівці, телята. Але курява була, курява! Увечері кожне з них вбігало в свої ворота. І як вони знали, чиї котрі?

… мама смажила пампушки. О, які добрі пампушки робила мама! Таких я ніколи не їв. Але ми оба з Махтеєм поробили собі довгі шпички і крутилися в мами поза спиною. Хай вона тільки повернеться, щоб одігнатися від одного, другий дзюг шпичкою і, настромивши пампушку, — в сіни!

— А, ви шибеники, ви голодранці!

Хто міг би втриматись від свіженьких, гарячих пампушок, просто з олії?

… а старий сидів у куті і майстрував. Направляв нам, хлопцям, черевики. Не його то діло. Він як усі маріямпільці муляр. Називали їх цяпотниками. Усі вони цілий тиждень працювали в Галичі на будовах.

… славну кулешу робили цяпотники! Перекладану бриндзою, випікану на цеглах розкладених серед поля.

… а Дністрові зарінки просторі, зелені…

Він знову душився, підривався з ліжка і хотів бігти до вікна, але знеможений падав ниць, хапав побічниці ліжка, з великою напругою ловив повітря, і його очі, повні жаху, благали рятунку, що його ніхто не міг подати.

Западав у глибокий сон-кому — і вже не розказував ані про своє дитинство, ані про свою молодість. Час від часу тільки кликав: мамо, мамо! Був малим, безпомічним, хворим хлопчиком, і тільки мама могла йому допомогти.

І я розуміла, що вона, що перед десятками літ пірнула в небуття, виринає тепер з забутої безодні смерти і простягає руки до сина — тільки вона може звільнити його від мук. І я корилася тій Великій, що царила в сутінку кімнати. Спершу сягала його ліжка, але день за днем і ніч по ночі вона росла й росла, аж докіль десь з-поза грані часу й простору не простяглися її владні руки і не лягли на його холонуче чоло.

Велика тиша. Всевладна, невідворотна, визволяюча. За вікном рейки. По них пробігали потяги і силуети возів бігли стрічкою по стіні кімнати. Ніколи не понесуть вони нас ані назад додому, ані на дальшу мандрівку.

Втікали вози, гомоніли колеса по рейках і прудкі тіні, наче хлоп'ячі іграшки, падали крізь вікно на чоло й обличчя, що холонуло під владою смерти. Яке ж крижано-холодне воно стало! Було наче з бездоганно білого мармуру, різьблене долотом мистця, краси йому не відняла навіть смерть.

Я водила пальцями по чолі, я голубила брови, що мали м'якість і свіжість і доторкала губ, що не знали обману і незмінно і вірно говорили про кохання.

Я припадала губами до мармурових рук, що лежали на грудях. Там уже не товклося серце, що стільки літ змагалося зі злом. Воно спочило, серце мого вірного Друга.

Далекі світла семафорів миготіли і кидали тіні безлистого гілля на вікна і крізь вікна на сутінні стіни кімнати. Багато, ціла сітка, цілий рел'єф. І лежав мертвий наче в садку, що з нього осінь обтрусила листя і мороз убив цвіт. Але то не був садок, що його садив і щепив біля батьківського дому.

Безлисті дерева далекої чужини.

* * *

Сірий світанок. Сніг пролітав і танув на вулицях міста, що я полюбила в дорозі будучи. Ще не прокинулися його сьогоднішні мешканці. Але тим чіткіше жила на його мурах і бруках історія тисячеліття. Я слухала її і біль падав краплинами й скалками, мішався з вистукуванням ніг римських легіонів і стелився по широкій Максиміліянштрасе. Нею бо в'їздив цісар до безсмертної Августа Вінделікорум.

Роки пройшли з того часу, від тої ночі коли потяги бігли рейками в нічну даль, потяги, що не понесуть нас нікуди.

Я дістала працю в тому ж шпиталі. Покинула холодне житло на Філіпіне Вельзер, де крізь вікно залітав до хати сніг і замешкала в лікарні. Там було тепло й привітно, я найшла там середовище, улюблену працю і вигідне життя. Я могла писати, багато писати. Видала бойківські оповідання та новелі про інші дні, що не прийдуть ніколи. Але Того, хто радів би ними, не було біля мене.

Я змагалася й боролася за становище в мойому званні і виборола: я стала, вкінці, шефом відділу, я оперувала й вела, і не було наді мною чоловіка, що приказував і заказував.

О, Авґсбург, місто здійснення, як я дякувала Тобі!

На городі лікарні я дістала кусочок землі. На ньому появилося озеро не довше метра і половину його навшир. Стежиночки довкруги й гори і верхи, що їх малювали білі сніги. На скелях, що нависли над стрімкими стінами, там під хмарами й вічним сонцем — дімок баварський. Приперся до скелі там на верху. Туристе, що відбув мандрівку, зайди й спочинь в притулку, що я поклала на верхів'ях грізних.

О, мій Друже! Зайди до дімка, що я присвятила Тобі і станувши на ганку, гляди на світ і гори-доли, що лягли у стіп недоступних вершин. Гляди на моє озерце, що в ньому граються золоті рибки.

І спічни.

Там, у тій лікарні, три поверхи нижче, кімната, де збулося невідкличне. Ішли осені і зими і рейками бігли потяги і безлисте гілля падало рел'ефом на вікно і йдучи до лікарні я казала: тут дім мій і Його. Тут пристань.

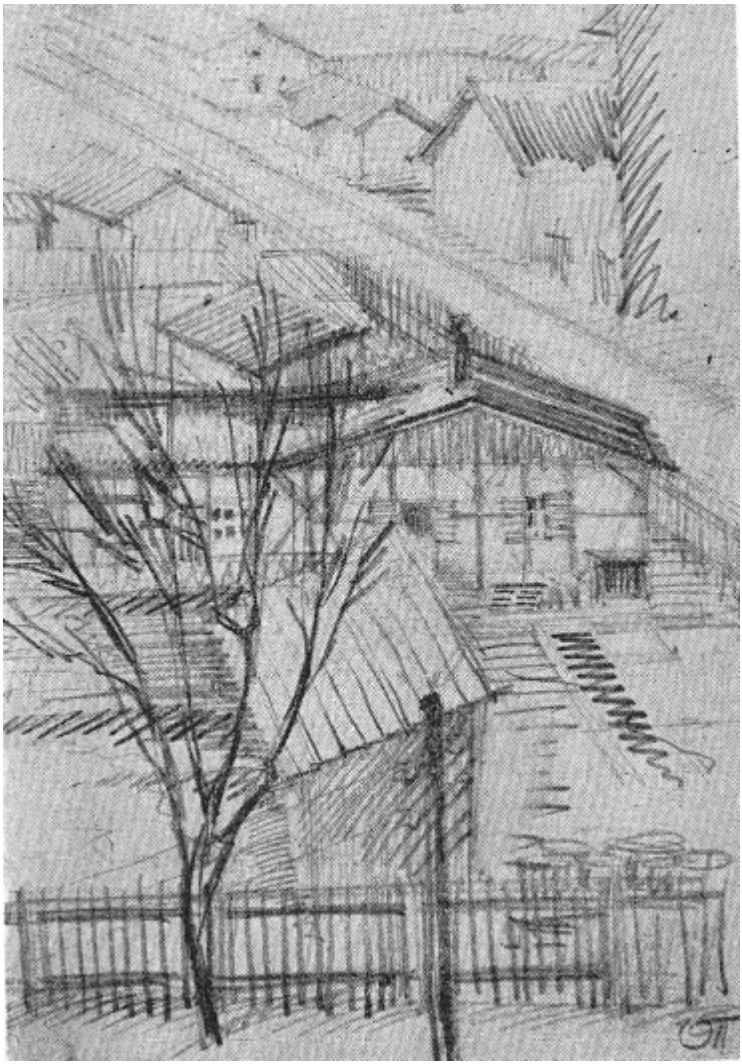

Вид з шпитального вікна

Так було рік і другий і третій. Такі події відбулися і така доля — не в одного.

Аж прийшов сорокдев’ятий рік.

ВЖЕ НЕ БУДУТЬ ПАСТИСЯ НАШІ КОНІ

Отже, прийшов для нас сорокдев'ятий рік. Для них у таборі і для мене в лікарні. Вони коней попродали, як і все, що не вміщалося в приписані для еміграції скрині. Спакували свої дрібниці та висірілий одяг і подалися в мандрівку через Велику Воду. Залишили позад себе могилки на цвинтарях. Тих що не дожили.

Пусткою війнуло від касарень. На подвір'ї трава поросла. Вже не будуть пастися наші коні.

Глухо свистіли паровози й стукотіли колеса залізничих вагонів. Це ДП-українці з Зоммекасерне покидали Авґсбург.

Мешканці кольрових баварських дімків виходили на пороги своїх хат, ставали при вікнах і махали хустинками. Навіть зідхали тяжко… Як-не-як, ці люди жили тут повних чотири роки. Спершу авґсбурзці ставилися до них неввічливо, навіть вороже. Оці verfluchte Auslaender — прокляті чужинці — лягали тягарем на німецьку землю та їли хліб, що його своїм було обмаль. Але коли оці чужинці перейшли на американське харчування, була з них користь: міняли білий, пухкий американський хліб на чорний німецький, перепродували або вимінювали каву, чай, цукор та помаранчі.

Und es waren ganz nette Leute — то були зовсім непогані люди.

Рейки й рейки, світла семафорів, стукіт коліс. Так, стоячи ввечері на мості Гінденбурга, ви бачите авґсбурзьку залізничу станцію.

Внизу місто. За ті чотири роки воно вже вспіло відбудувати незовсім побурені будинки та з кращих вулиць повивозити румовища. Ще тільки лежить грізними звалами Старе Місто. Тут уже й трава поросла і кольрово зацвіло зілля.

Оце праворуч історичні забудування. Це — оборонний мур минулих віків. Він, вежі й ворота, встоялися перед бомбардуванням. Оце височіють непорушені «Червоні Ворота» — масивна брама твердині. Міцні ще, ржаві завіси, що замикали вступ на камінне подвір'я. Червоний мур біжить від воріт на обидва боки. Він пронизаний щілинами на рушниці.

В оборонних ровах біляво-зеленкава вода річки, така мила й весела, як на дитячих малюнках. Вона розгалужується і падає дрібненькими каскадами, вистрілює де-не-де тонісіньким фонтаном і співає собі відвічну пісню непокірної течії. Що б не діялось, вона завжди така сама, вона вічна і пісня її стариша за всі винаходи. Вона годує соковиту зелень оборонних валів старої

твердині й парків міста, що виросло поза свої первісні межі. Нині з оцієї твердині, що колись боронила вступу в Альпи, залишились мури, брами й несамовита в своїх розмірах і гидоті руїна на місці Старого Міста. Не спалив її, не зруйнував ворог у війні, добуваючи в рукопашному бою. Це жахлива модерна зброя — літаки засипали її градом бомб одного березневого дня, коли будилась весна й синява лагідного неба ніжним усміхом обіймала гарне місто Авґсбург.

Дим з недавніх пожарищ малював смуги понад вікнами Фогельтору, що нагадувала собі п'ятнадцяте сторіччя, і навіть птахи винеслись з червоних вікових мурів. Брами й мури твердині розказують казки про славні в'їзди, світлі події, велич і славу минувшини. Але не дають завмерти казці жителі Авґсбургу, як не забуває свого прагнення до панування над світом германський народ.

Удень цвітуть на мурах твердині дрібні фіялочки і шумлять над ними своїми могутніми коронами старі дерева. Бригада робітників працює у стіп твердині. Вони відновлюють амфітеатр, що щасливо перетривав війну. До мурів і замків долучують лаштунки й простору сцену.

Вдень на мурах міста афіші повідомляють про програму Літнього Театру, що виставляє в амфітеатрі при Червоній Брамі. Виступи найкращих артистів. Дорогі місця.

Місяць стоїть на небі й заливає срібним сяйвом великий амфітеатр повний аж по береги, по площу й вулицю Гавнштеттен. Глибінь темного неба засіяна зорями. З замків і мурів твердині виходять панове й пані в пишних убраннях минулих століть. На конях виїздять цілі відділи лицарів у блискучих шоломах, зі списами в руках, і зникають в бічних галеріях. Оживає германська старовина, підноситься з попелу міць великого, живучого народу, і понад руїни та поразку нинішнього дня кидає поміст у майбутнє. Бо нарід не гине, хоч програв одну і другу війну.

Припавши лицем до сітки огорожі, дивиться крізь неї людина, що їй не стало грошей на місце в театрі. Якісь витерті штани, зелена куртка, кашкет. Це діпіст з котрогось із таборів, що ще не виїхали: литовського, лотишського чи польського. А може українець?

Може то хтось, кого вискринінґували і хто залишенцем скитається по місті? Йому не стало місця ні між своїми ні між чужими. Стоїть, дивиться крізь огорожу, далі, зідхнувши, повернеться та зникає в крутіжі вулиць.

Але колеса гомонять по рейках. На північ і північ біжать потяги.

На зелених хвилях стоїть на якорі бувший військовий

корабель. Бремен його матірний порт і Нью-Йорк його призначення. Він віднесе нас у мандрівку по далекій заокеанській землі.

notes

Примітки

1

«У Києві в 1940 році»

2

«Історія одного пса»

3

Під коником, Під поштою, Під виноградом

4

Гешефтсфюрер — керівник виробництва

5

Забезпеченева інституція

6

Центи

Вересаєв — автор «Спогадів лікаря»

8

Впорскнення власної крови жінки

9

Попереджуючих тривог

10

Повітряна охорона.

11

Фабричний комітет охорони перед налетами

Deutsche Arbeitsfront (Німецький Фронт праці).

13

Пологовий дім

14

Слухайте, фрау Волчук

15

Картку для купна

16

Говорите по-італійськи?

17

Так, пане, трохи.

18

Пасок — чорний ринок

19

Прошу дуже, пані Доктор

20

Так не йде! (Не може бути).

21

Шеф Уряду Здоров’я

22

Відношення до праці

23

Призначення на працю

24

Нечуване!

25

Керівник місцевої групи

26

Сало

27

Німцеві

28

Краєвий начальник

29

Народня бригада — чоловіки, які досі не належали до війська і яких під кінець війни покликали

30

Тиск гір

31

Картопляна салата

32

Союзник

33

Повне молоко

34

Підвечіркові зупинки

35

Зайняті

36

Чистий пан

37

Генеральне Губернаторство

38

Долото

39

Горщик.

Налийте собі повно

41

Штайн — камінь, гут — добре, бубе — хлопець, ліхт — світло

42

Панцю, це я вам проготовила

43

Я… на все

44

Сукно

45

Підштанці

46

Картка на одяг

47

Чужинців

Ловецькому дімку

49

Рух відпору

Літунська зброя

51

Замістка кави

52

Шнапс — горілка

53

Чорний чоловік чемніший, ніж білий.

54

Пан Ісус

55

Діва Марія

56

Гнійне запалення шкіри

Націонал-соціалістична німецька партія

58

Гостинниця

Італійські робітники

60

Що значить

61

Різні роди склепів і магазинів

Так, війна

63

Вулична корчма

Підприємство

65

День народження

66

Ранішня година має золото в губах.

67

Корж

68

Небесна троянда

69

Міський парк

Таборова лікарня

71

Харч

72

Літературний псевдонім авторки цієї книжки